

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets Arbejdsmark 1982

Redigeret af Christian Ejlers
Tilrettelagt af Mia Okkels
Trykt hos AiO-Tryk as, Odense
Copyright © Nationalmuseet, København 1982
ISBN 87-480-0436-7

Billedet på omslaget viser den tyr, som på ryggen bærer Ankh-f-Khonsu's kiste og fører den til graven. Oven over tyren svæver den dodes sjæl Ba. Se side 156.

Indhold

<i>Erik Moltke: »Falske«</i> runeindskrifter	5
<i>Hanne Frøsig Dalgaard: Tjenestedragter og messeskrud i vore kirker</i>	13
<i>Jørgen Barfod: V-3 og modstandshæren i majdagene 1945</i>	25
<i>George Nellemann: »Idealiteten i de reale ting«.</i> Om Erik Holtved, setukeseerne og eskimoerne	40
<i>Poul Mørk: Billeder af fremmede folks virkelighed eller af vor?</i> Om fotografier i Etnografisk Samling	46
<i>Jørgen Meldgaard: Signe Rink.</i> Kvinden bag Aron's og Jens Kreutzmann's grønlandske akvareller	65
<i>Frode Kirk: Den bornholmske gård.</i> Frilandsmuseets gård fra Øster Larsker Sogn	73
<i>Else Østergaard: To kongelige barnekister i Roskilde domkirke</i>	88
<i>Fritze Lindahl: En københavnerkande</i>	103
<i>Sven Rask: Lensmand og kirker i Nordsjælland 1604–12</i>	118
<i>Leif Chr. Nielsen: Vestjyske gårde og landsbyer fra bronze- og jernalder</i>	131
<i>Mogens Schou Jørgensen: To jyske bronzealderveje –</i> og en ny metode til arkæologisk opmåling	142
<i>Marie-Louise Buhl, Søren Møller og Sonja Støvring-Nielsen:</i> Historien om en ægyptisk sarkofag og dens indhold	153
<i>Charlie Christensen: Stenalderfjorden og Vedbækbopladserne.</i> Havspejlets svingninger 5500–2500 f.Kr.	169
<i>Peter Vang Petersen: Jægerfolket på Vedbækbopladserne.</i> Kulturudviklingen i Kongemose- og Ertebølletid	179

»Falske« runeindskrifter

Af ERIK MOLTKE

Videns. Selsk. philos. og hist. Aftl. II. Deel. Aftl. om Runamo

Tab. I

Fig. 1. Runamo. En lærde skandale. Billedet er taget fra tavle I i den lærde Finn Magnusens »Runamo og Runerne«, i det kgl. danske Videnskabers Selskabs historiske og filosofiske Afhandlinger 1841. F.M. læste et digt af Harald Hildetand om hans fader i klippestenens revner og ridser. Et par år efter at »Runamo« var udkommet, påviste J.J.A. Worsaae, at der var tale om et naturspil.

Tid: En eller anden mandag fra 10-14.

Sted: Runologisk-epigrafisk laboratorium, Nationalmuseet.

En kunde i telefonen: På en sten jeg har fundet, så og så stor, dér og dér, står der muk ná tur, med gode tydelige runer. Hvad betyder det? Uforståeligt! – selv om ná tur kunne være en form af latinsk *nare*. Men hvad betyder: *Muk svømmes*? Send et fotografi!

Det kom (fig. 2). Et ikke særlig tydeligt s foran muk var oversat, og så behøver man ikke at være runolog for at tyde indskriften på stenen, som en naturbegejstret herremand havde anbragt i omegnen af sit palads.

Altid har menneskenes børn haft lyst til at riste runer, både dengang runerne var germanernes eneste skrift, men også i nyere tid, dvs efter 1643, da Ole Worms danske runeværk udkom på latin.

I den rigtige runetid – fra ca 0 til ca 1300-1400 – skrev man for ramme alvor; nu skriver man dels for at fuppe folk, dels for sjovs skyld – eller fordi man kan runerne. Kun på den første gruppe kan vi hæfte navnet »falsk«, mens de andre bare ikke er ægte, fordi de er blevet til efter den rigtige runetid.

»Falske« runeindskrifter findes i Skandinavien, på Grønland, i Tyskland (mange), Itali-

Fig. 2. muk-natur-stenen. Bemærk den næsten usynlige s-rune foran muk. Hvad står der så? Ca 100 cm høj.

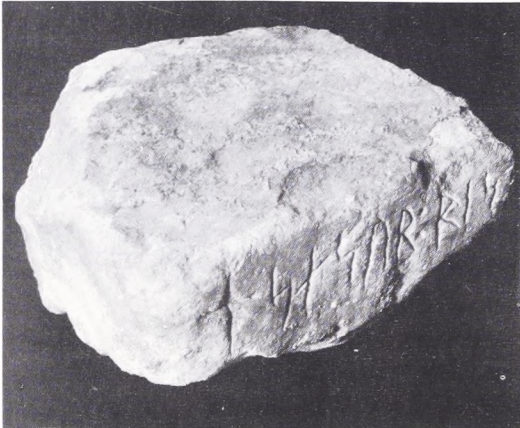

Fig. 3. Nyfunden kridtstenskvader fra Fjenneslev kirkes vestfacade. Runerne kopierer de første tegn på den i Fjenneslev stående runesten: + sasur : risþ... Resten af indskriften har måske stået på en nabokvader. Kopien kan faktisk være næsten jævnaldrende med runestenen, men også betydelig yngre; i alt fald er den ældre end midten af 1800'erne, da kvaderen blev udtaget ved kirkens restaurering og havnede på en nærliggende gård. Ca 25 cm høj. Fjenneslevstenens indskrift lyder i oversættelse: Sasser rejste sten og gjorde bro.

en, Belgien, Frankrig m.fl. Således har Amerika adskillige store »runesten«, både med urnordiske, vikingetids og senere runer. Herostratisk berømt er *Kensingtonstenen* i Minnesota, hvis bloddryppende historie er forkastet af alle runologer, mens amerikanerne (især i Minnesota) hæger om den som en tempelskat. Det er forståeligt, at den enestående text appellerer

til mangen en læser af Coopers indianerromaner.

8 göter ok 22 norrmen po
opdagelsefard fro
vinland of vest vi
hade läger ved 2 skjar en
dags rise norr fro deno sten
vi var ok fiske en dagh äptir
vi kom hem fan 10 man röde
af blod og ded etc

Litteraturen om stenen er enorm.

Man skulle ikke tro det, men det *er* sandt, at den såkaldte etruskiske teori (der går ud på, at runealfabetet bygger på de etruskiske bogstaver) hviler på en moderne, falsk indskrift skåret i en bensyl fra *Maria Saalerberg* i Østrig, en indskrift, der rent ud sagt hverken er etruskisk eller med runer (afbildet og kommenteret hos E. Moltke: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, s. 51 f).

Trods denne teoris blakkede oprindelse, og trods alt hvad der er skrevet imod den, er der stadig mange seriøse forskere, der tror på den!

I Nationalmuseets runologisk-epigrafiske laboratorium står to digre ringbind med betegnelsen: *Meddelelser*. De indeholder beretninger, breve, tegninger, aftryk, fotografier af formodede runeindskrifter på sten, træ og metal, indskrifter på stenalderøxer, på en stammebåd (ege), på moderne skabe (bl.a. en med oldnordisk livsvisdom komponeret af C. C. Rafns datter – Rafn var stifter af Det kgl. nordiske Oldskriftsselskab og selv en fantasifuld runolog), håndklædeholdere, små menneskehoveder af sten, genforeningssten, ja, selv en vildtbanesten, dertil forsøgsvis kopier af eksisterende runeindskrifter (fx den urnordiske fra Tanum i Bohuslen). Mange er gjort af menneskehånd, men ikke så få af moder natur. Materialet til denne artikel er hentet fra de to bind.

De »falske« runeindskrifter falder naturligt i tre grupper: 1. Fupindskrifter, som *Kensington* og »den etruskiske«, 2. *Meddelelser* med runer fra nyere tid og 3. Naturlige furer og ridser.

Den første sten, der møder besøgeren, når han fra forhallen går ind i runehallen, er en

drønende falsk sten (der også er blevet anbragt dér ved en gammel fejltagelse). Det er *Frerslevstenen* (fig. 4), af sandsten, og hugget med en blanding af urnordiske og vikingetidsruner – engang i 1800-årene.

I 1971 modtog Nationalmuseet et papaftryk af nogle runer $\uparrow\uparrow\uparrow\uparrow$ på en sten i *Fredensborg*. Det var nok meningen, at museet skulle have sendt en expedition til stedet. Imidlertid nøjedes vi med at svare, at runerne skulle læses 'itiuta' og tolkes 'idiot', formodentlig – efter runisk sæd og skik – risterens navn eller selvbetegnelse. Vi hørte aldrig fra afsenderen. Men 1979 fik laboratoriet et brev fra en ung dame, der i dyre domme havde købt stenen af en samler! Hun fik sine penge igen, og sælgeren undgik politianmeldelse mod at ødelægge indskriften. Måske dukker den alligevel op igen – denne gang som en stærkt beskadiget (forvitret) runesten.

En anden fupindskrift var mere uskyldig, lavet i en god, gammel munkesten af et par murere, som gerne ville glæde en kammerat, der altid snakkede om, hvor skønt det da ku' vær' at finde en runesten, når de arbejdede i de gamle kirker. Under en pågående restaurering havde de to hjælpsomme venner hugget nogle store runer i en gammel munkesten, fyldt dem her og dér med lidt jordblandet mørtel (så det så rigtig gammelt ud), hvorefter de puttede den ind i muren på et sted, hvor de vidste, runeelskeren skulle arbejde den næste dag. Deres forventning blev rigelig belønnet; men hvordan mon deres ansigter har set ud, da de fik brev fra Nationalmuseet, der udbad sig navnet på den, der havde lavet denne friske runesten?

Hvordan kunne man nu se, at disse indskrifter var falske? Jo, runerne i stenen var hugget med mejsel og lignede derfor slet ikke de rigtige stenruner, der er ristet med spidshammer. Og runerne i teglstenen var hugget efter brændingen, mens de ægte teglindskrifter, vi kender – og det er ikke så få – er ristet i det våde ler.

Grænsen mellem fup-sten og for-sjov-sten er flydende. De een gang berømte *Vinterslevsten*, der kom på professor-tourné i Skandinavien, var lavet af nogle drenge og lagt ned i/ved en gravhøj, hvor de blev »udgravet«. Indskrifterne indeholdt forbogstaverne i børnenes navne,

Fig. 4. *Frerslevstenen* (*Herlevstenen*). Nationalmuseets falske runesten – i runehallen. Indskriften, der har enkelte urnordiske runetegn, lyder i oversættelse: *Aslak rejste (sin) bedstefader Inge på Sinø's sten; men den unge ætling, Skultes arving, huggede disse runer efter ham. Ca 125 cm høj (over gulvet).*

ristet med urnordiske runer og med mejsel. Urnordiske runesten forekommer ikke i Danmark – ægte altså.

En af de morsomste »falske« runeindskrifter kom til museet 1958. Den blev fundet i et stykke hedejord i *Grønhøj* pr Frederiks, bosted for de nøjsomme kartoffeltyskere, – indkaldte tyskere, der omkr. 1760 indførte kartoffeldyrkningen i Danmark. Stenen daterer sig med arabertal til 960 (fig. 5). Arabertal på

længst forsvundne dage blev kaldet til Amerika for at tage stilling til Kensingtonstenens indskrift og til nogle »jordfundne« vikingetidsøxer (og Newport Tower), viste man ham derovre nogle små, røde teglskår, der var gravet op et sted i en syrisk ørken. Ingen palæograf eller epigraf havde været i stand til at tyde disse tegn, og man ville nu spørge, om de måske var runetegn. Svaret lød, at de havde en viss lighed med runer, men man ville gerne tage dem med til København og spørge runologen, der uden tøven bestemte skårene som stammende fra Hjorths fontekopi.

Der er nogle sten med ofte runelignende furer, som vi på laboratoriet, i mangel af bed-

Y+X+Y · 45P1X↑.
 Y+X+Y · Y+X+Y · 4N↑-
 ↑Y · Y+X+Y · B+441 ·
 *X N+Y:

Fig. 7. Bøgetræsruner. Indskrift, delvis med urnordiske runer: karen · schmidt · er · en · engel · synes · arne · bessi · hoye : - Denne afskrift af en runeindskrift, skåret i et bøgetræ i Langeskov ved Brørup blev indsendt til Nationalmuseet af sognepræst Gudmund Kelstrup, Malt, 1948. »Kunde muligvis«, skriver han »være indristet af en tysk soldat; værnemagten havde depot i den pågældende del af skoven 1944-45«.

Fig. 6. Skive museums fine hundesten. Indskriften, delvis med urnordiske runer, lyder: tidis minde. Ca 90 cm høj.

Fig. 8. Vævevægt (spindesten) fra kong Frederik VII.s samling, nu i Nationalmuseet. På let forståeligt »oldnordisk« lyder indskriften: sbintan stein. Godt 4 cm i diameter.

Fig. 9. »Bronzealderdolk« fra omkr. 1900, af støbejern, fra Ernst Voss's støbejernsfabrik i Fredericia. Fundet i en røvegrav i Røvedalen, Godthåb, »for adskillige år siden«. Tegning 1971 indsendt og udført af børnehavelærer Hamme Krüger, Godthåb, Grønland. Indskriften på den ene side (nederst) lyder: teknet : af : kr : nielsen. 27 cm lang.

re, kalder for *plovfuresten* (jfr fig. 10). Det er sten med riller, der tydeligvis er kunstige, fordi de går på tværs af stenens kløvretning – men der er næsten aldrig et hæderligt runetegn imellem. Er det plovsøkaret, der gennem mange pløjninger har skåret disse furer? – eller er det, som Aage Aspel i en instruktiv artikel i det lille lokalblad »Aspel-Kredsen« nr. 49 dec. 81 foreslår: udskrabning af stenspulver til medicinbrug (som de såkaldte sværdslibe-riller, fx i Ribe domkirke), eller er der tale om øvelsesruner, eller har et barn fået lov at lege med mesters mejsel eller spidshammer? – eller er det mesters egne prøvehugninger? Men rillerne på disse sten ligner ikke sværdslibe-riller, og de øvelsesruner, vi kender andetsteds fra, tyder heller ikke på rigtigheden af denne opfattelse. Plovfurer eller tidsfordriv? Måske giver et nyt fund forklaringen?

En ganske betragtelig del af runelaboratoriets to bind »Meddelelser« optages af sådanne »plovfuresten« og af *erosionssten* (fig. 11). D.e. den slags, man ser i mange private haver, sten hvor vind og sand og frost og tøj har gnavet i stenens blødere dele, så der dels fremkommer mærkelige og fantastiske former, dels runelignende »indskrifter«, ofte så lignende, at man må se meget nærmere efter for at konstatere, at der ikke er tale om runer, eftersom der mangler det, der er kendetegnende for en rigtig runest.

Fig. 10. »Plovfuresten«. Furerne i denne sten er ikke naturspil, fordi de går på tværs af stenens kløvningsretning. Men runer er det ikke. Der er ingen bistave, og stregerne er af ulige længde og med ulige afstand. I mangel af bedre kalder vi den slags sten for plovfuresten. Har mange plovjern gået hen over stenen, da den endnu lå i jorden og langsomt skød sig op mod overfladen? – eller er det menneskers leg med hammer og mejsel? Stenen er fra et sted i Herning.

Fig. 11-12. En vind- og sand-erosionssten ved siden af en rigtig runesten (Stenaltstenen, Randers amt). I den første er stenens blødere partier gnævet bort af tidens tand. Bemærk furernes karakter (skarpe som revner), de varierende mellemrum mellem »stavene«, og – der er ingen kendemærker i form af bistave, »bælge« eller skilletegn. Stenaltstenen har både bistave, »bælge« og skilletegn, og furerne er brede, flade eller rundede i bunden (eventuelt) med spor efter risteinstrumentet (spidshammer).

Hvordan kender man da en ægte runesten?

Den lille *Stenaltsten* (fig. 12) giver svaret: Der er – trods frihåndshugningen – en udtalt regelmæssighed over tegnene, hovedstavene er ikke blot parallelle, men de står vinkelret på rammestregen, furerne bærer præg af spidshammeren – de er i alt fald ikke spidsvinklede i tværsnit –, og så det vigtigste: hovedstavene har både bistave og »bælge«. Der er mange at finde endnu.

Adressen er da: Runologisk-epigrafisk laboratorium, Nationalmuseet.

Vi er altid til tjeneste, og vi er glade for både ægte og falske indskrifter. Da vi imidlertid har foretaget adskillige rejser efter indberettede runesten, der viste sig at være »plovfuresten« eller erosionssten, beder vi altid om at se en

(af)tegning, et (amatør)fotografi eller et klatpapiraftryk, inden vi kommer.

To gange er den, der skriver disse linjer, gået glip af en bedre middag på grund af »falske« runesten. Den ene gang var i H..., som jeg passerede på en af mine runerejser (i trediverne). Her havde hr NN skrevet til mig, at han havde fundet og købt en mægtig runesten, som han nu havde anbragt på sin kones grav med gravskrift (på siden modsat runerne). Men nu ville han gerne vide, hvad runerne fortalte, og så skulle han til gengæld give en splendid middag. Desværre viste det sig at være en »plovfuresten«, og da jeg efter ejerens mening ikke var i stand til at give en for ham fyldestgørende forklaring (hvad fanden er det så, når det ikke er runer?), forlod han mig i vrede – og glemte middagen.

Tjenestedragter og messeskrud i vore kirker

Af HANNE FRØSIG DALGAARD

En messehagel fra 1898 af dybrødt fløj med rygkors og kantninger af guldgalonier blev i 1979 skænket til Nationalmuseet tillige med en hvid messeskjorte, et præsteornat fra 1952 og en kordegne dragt syet i begyndelsen af 1960'erne. Denne gave måtte give anledning til at fremdrage, hvad museet i forvejen rummede af tekstiler og dragter fra vor folkekirke, og mange interessante overvejelser er dermed blevet sat i gang.

Arbejdsgrundlaget

En omhyggelig beskrivelse af de tekstiler, der hører til kirken, er i 1924 givet af præsten og kirkehistorikeren P. Severinsen i bogen »De rette Messeklæder«. Hensigten var at fremlægge et værktøj for menighedsrådene, som fra 1922 havde overtaget ansvaret for alle forhold angående kirkerne, såvel i brug som ved valg af embedsmænd og i vedligeholdelse af kirkens bygning og inventar.

I Sverige har man søgt at sætte studiekredse i gang ved hjælp af bogen »Kyrkliga textilier, arv, utveckling och vård«, udgivet i Stockholm 1980 og forfattet af Inger Estham under medvirken af Gertrud Ingers og Gerd Reimers. Også for danske forhold kan denne bog være nyttig, omend udviklingen er forløbet temmelig forskelligt i de to lande.

Et stort antal optegnelser i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser er fremkommet som besvarelser på Bjarne Stoklunds spørgelister »Død og begravelse« 1952 og »Søndag og kirkegang« 1956. Disse skildringer omhandler først og fremmest menighedens religiøse liv, men også om kirken og de gejstliges virke kan hentes værdifulde oplysninger.

Gennem »Danmarks Kirker« udarbejdet sogn for sogn siden 1933 og efterhånden nær ved at være landsdækkende, kan vi få rede på de altertekstiler og messeklæder, som har været i behold, eller som er opført i regnskaber eller lignende indtil omkring 1850.

For den efterfølgende periode må en registrering til, for at vi kan få et tilfredsstillende overblik. Der er appelleret i Menighedsrådenes Blad til, at de enkelte råd for hver deres kirke vil fremskaffe det værdifulde materiale til videre studium.

Allerede nu kan det dog lade sig gøre at danne sig et skøn over forholdene omkring tjenestedragterne for kirkens embedsmænd samt det kirkelige skrud.

Kirkelig frihed og skik

Trods alle omskiftelser i forbindelse med reformationen i 1536 og andre store begivenheder af samfundsmæssig art har kirkebygningen og dens indretning ikke været underkastet lovmæssige forandringer. Både messehageler og kirkens andre tekstiler bibeholdtes, som de forefandtes.

Som led i det store lovgivningsarbejde, der fulgte med enevældens indførelse, fremkom kirkeritualet af 1685, hvori gudstjenestens forløb blev fastlagt i den form, som i hovedsagen har været gyldig siden. I sin tid betød ritualet ikke noget brud på skik og brug, men var snarest en lovmæssig formulering af tidens almindelige fremgangsmåde.

I Grundloven af 1849 blev fastsat almindelig trosfrihed. Samtidig indførtes begrebet den danske folkekirke om den kirkelige institution, som fortsat samlede hovedparten af befolkningen. Der indførtes i grundloven en løfteparagraf om en kommende særskilt kirkeforfatning til at udforme folkekirkenes rammer. Løfteparagraffen er blevet gentaget og står ved magt også i den ny grundlov fra 1953, men den er aldrig blevet realiseret, og tiden synes tværtimod at have gjort den unødvendig.

Forholdet mellem kirken, samfundet som helhed og den enkelte blev i samme periode udsat for omskiftelser af så gennemgribende karakter, at det gradvis måtte påvirke folks religiøse og kirkelige liv. De tekniske og sociale

Sundby kirkes personale 1978 ved 100 års festen for Sundby sogn. I forgrunden ses Københavns biskop iført ornat helt af fløjel og med bispekors på brystet. Til højre for ham kirkens to præster i ornat, yderst sognepræsten, hvis ornat fra perioden 1952-1962 nu findes i Nationalmuseet. Til venstre kordegnen iført tjenesteuniform. Bagved står fra venstre organist, kormedlemmer, kirketjener, kirkeassistent og menighedsrådets formand. 3. afdeling mus. nr. 3141/1979.

forandringer affødte en uoverskuelig udvikling og forskning inden for så forskellige områder som naturvidenskaben og den historiske bibelkritik. Men det fik ingen *lovæssige* følger for kirken.

Hvilken *indre* virkning, disse forhold derimod kan have fået på kirkernes indretning og brug, især med henblik på det tekstile udstyr, er det vort formål at nå til nærmere klarhed over.

Netop tekstilerne er følsomme for tidens svingninger. De er blandt det mest skrøbelige inventar, og ved udskiftning vil man lettere kunne gennemføre ændrede formler, end når det drejer sig om ombygninger af kirkens rum og større inventar.

Præsten i kjole og krave

I sit embede er præsten iført en fodlang, sort ulden kjole med hvid pibet krave. Nu om stunder bæres dette ornat ved tjenstlige handlinger såvel inde i kirken som ved begravelser og

viser andetsteds. Men som påpeget af P. Severinsen har kjole og krave indtil ca 1800 været præstens almindelige påklædning såvel tjenstligt som privat. Brugt således kan den sorte kjole følges tilbage i tiden til første del af 1500-årene. Da havde den form af en folderig kjortel med vide ærmer, åbentstående fortil og ombøjet i nakken, hvorved forkanterne kunne falde let tilbagebøjede, så de dannede de såkaldte vinger. Under denne vingekjortel blev båret en skødetrøje med pibet, hvid krave i halsen og vide, knælange bukser samt på hovedet en flad baret.

Efter at vingekjortelen henimod 1600 var gået af brug for mænd i almindelighed, fik præsterne indsyet et forstykke med knapper midt ned fortil, og kjortelens længde tog til, så det blev en helt dækkende dragt. Farven var den sorte, som foreskrevet for præster allerede i den katolske tid og svarende til den almindeligt brugte farve for kirkelig højtidtsdragt i alle samfundsgrupper.

I Danske Lov 2-11-2 fra 1683 hedder det om præsterne: »De skulle altid gaa i rette Præsteklæder, som kand sømme een Guds Ords Tjener. Ingen Vaaben, Kaarer eller Bysser bære eller med sig føre. Deris Hustruer og Børn skulle klæde sig tarveligen, som den Stand sømmer, uden al Overdaadighed«. Hermed var det fastslået, at præsterne skulle hævde deres stand igennem dragten, som det måtte ske i den tids enevældige Europa. Af billeder fra 1600- og 1700-årene fremgår, at kirkens mænd har færdedes i deres standsdragt, så de var let kendelige i selskabet, og dog har de tildels fulgt med i modens forandringer.

På portrætter af præster fra omkring 1600 kan vingerne være udformet med anselig bredde, så de står pynteligt ud over skuldrene. De bærer sig så godt, at de tydeligt har været afstivede. Fiskeben eller hvalbarder må have været brugt i rigt mål, ligesom det skete til damernes snørliv og skørtevidde. Dette hjælpemiddel har holdt sig i anvendelse indtil nu – til præstens vinger, for andre materialer har vist sig uegnede.

Parykken kom til at høre til præsternes påklædning, som den gjorde det for herrer i almindelighed. Parykken blev antagelig anledning til, at baretten gik af brug som hovedtøj. Det krævede også en vis tilpasning at få parykken til at harmonere med den pibede krave, så der fremkom særlige præsteparykker. Der kan konstateres tilløb til, at pibekraven kunne erstattes af den såkaldte bladkrave, der falder ned som to flige fortil. Mens denne fandt almindelig udbredelse i Sverige og Tyskland, blev dette dog ikke tilfældet i Danmark. Kun i Sønderjylland ses den mere almindeligt på malerierne. I kongeriget blev den vel benyttet i det private, men ikke i officiel sammenhæng.

Ikke helt uden vanskeligheder er præstekjolen blevet holdt i hævd. Enkelte har forsøgt at opgive den, med den hensigt at opnå et mere umiddelbart forhold til menigheden, men det har vakt så stor modstand, at det nu ved cirkulære fra Kirkeministeriet fra 1973, revideret 1977 og 1982, er påbudt folkekirkens præster at bære denne tjenestedragt. I cirkulæret angives først den klassiske form: »en kjole, fodlang (ca 7 cm fra gulvet) og lukket midt på forsiden med skjult knapning. Den skal være fremstillet af sort stof. Klæde, kamgarn eller kunststof

Provst Gerhard Schumacher, død 1691, gengivet iført sin sorte kjole med bred vinge, hvid pibekrave, på hovedet en lille kalot og i hånden den flade baret. Portræt i St. Olai kirke, Helsingør. 2. afdeling neg. nr. 49933.

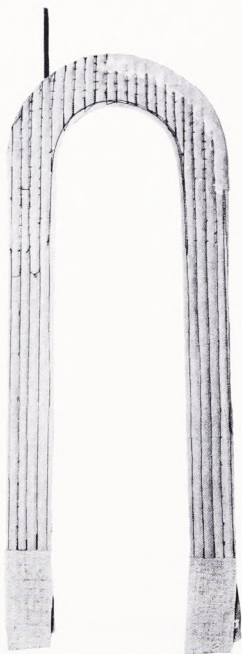
kan benyttes efter ønske. I ryggen anbringes ca 50 små læg i øverste midterdel. De to forstykker skal hver være delt i to dele. Midt på kjolens forside anbringes en enkelt række sorte pynteknapper. Bageste del af forstykkerne til sættes en stola (»vinge«) med fiskebensindlæg i den øverste del, der føres rundt om nakken som underlag for en hvid pibekrave. Ved hånden påries hvide poignetter«. Derefter anføres muligheder for enklere løsninger, blandt andet med henblik på konfektionssyning.

Endelig lyder stk. 3: »Præster, der har teologisk doktorgrad fra et dansk universitet, er berettigede til at bære fløj på forstykke og »vinge«.« Denne sidste bestemmelse antyder en rangfølge inden for standen. Det samme fremgår af, at biskoppernes kjoler syes af silke med fløjlsbesætning, mens kongelig konfessionarius bærer kjolen helt af fløj, hvilket imidlertid ikke beskrives i cirkulæret.

Til biskoppernes ornat hører et guldkors, der bæres i kæde om halsen. Dette er indført

Familiegruppe med præst i sin tjenestedragt. Billedet er epitafium for byskriver Jørgen Nielsen Rothenborg i Ringsted, død 1737. I bageste række ses hans søn Niels Rothenborg, 1682-1755, der var sognepræst til Sæby og provst. Man får indtryk af dragtskellet mellem præst og lægfolk. St. Bendts kirke, Ringsted. 2. afdeling neg. nr. 70318.

Vinge til præstekjole. Billedet viser det indlæg, der holder præstekjolens vinge i form omkring halsen til støtte for den hvide pibekrave. Afstivet med hvalbarder, såkaldte fiskeben, hvoraf det ene ikke er klippet til – for at vise materialet. 3. afdeling mus. nr. 1713/1982.

ved kongelig forordning i 1911. Korsene er ikke personligt anskaffet som ornatet iøvrigt, men overdrages ved bispevielsen.

Hvilke variationer i præstekjolens form, der praktiseres ud fra de givne rammer, må siden konstateres. Vist er det, at der stadig sker en betydelig skræddermæssig produktion af præstekjoler i overensstemmelse med den gamle tradition, ligesom tilvirkning og vedligeholdelse af de hvide, stivede, pibede kraver har sine særlige udøvere. Om kraverne og deres vedligeholdelse er givet en fyldig redegørelse ved Torben Skov i Holstebro Museums årsskrift 1978.

I 1947 fik kvinder mulighed for ansættelse som præster inden for folkekirken. Dette vakte opsigt og diskussion blandt teologer og i befolkningen, og mange indvendinger blev draget frem. Før dragtens vedkommende måtte sagen give anledning til overvejelser, eftersom kjole og krave i sin oprindelse havde været en mandsdragt. Overvejelserne faldt dog snart hen, og den hidtidige præstedragt blev ens for begge køn.

Præsten privat

Da den sorte kjole fik indskrænket brug, så den kun havde tjenstlig karakter – hvilket stod i forbindelse med de store ændringer i samfundet efter den store revolution i Frankrig, der brød ud i 1789 – så iførte præsten sig en habit, som herrer på den tid almindeligvis brugte.

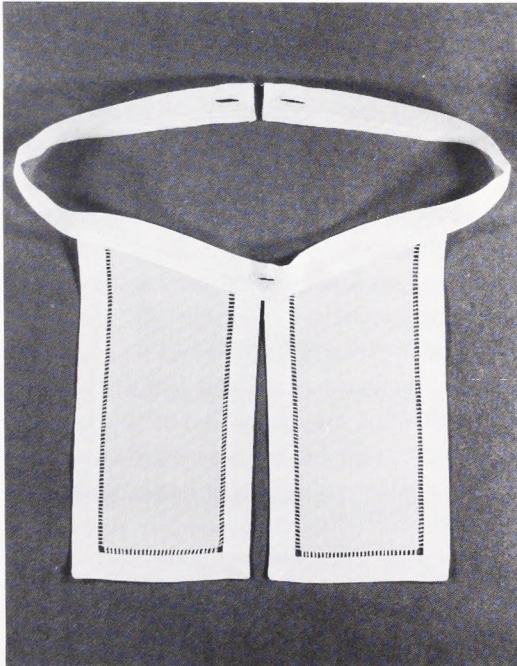
Der kunne imidlertid være situationer, hvor et vist særpræg kunne føles påkrævet. En mand, som er blevet konfirmeret i 1930erne, har fortalt, at præsten havde sort kravebryst med smal, hvid flip til forskel fra almindelig skjorte med ombøjet flip. Dette særlige kravetøj brugte præsten ved konfirmationsforberedelsen og ved andre lejligheder, når han var tilstede i sin egenskab af præst. Hos skrædderfirmaet A/S Brødrene Andersen, hvor præstekjoler bliver tilvirket, har der også været salg af sådanne sorte kravetøjer, men de findes nu ikke mere på lager, og det er efterhånden temmelig længe siden, de er udgået.

Da spejderbevægelsen var under udvikling i 1920erne og 1930erne, gik flere præster ind i denne form for ungdomsarbejde som spejderførere, hvilket medførte, at de også brugte uniform med korte bukser. Dette kunne imid-

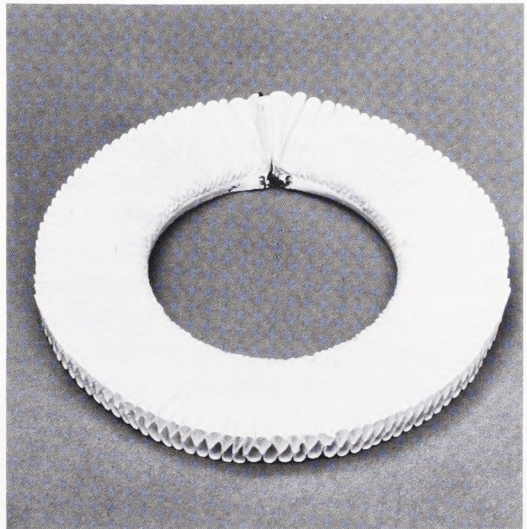

Kvindelig præst med konfirmander, Store Bededag 1982. Fortil i halsen ses kanten af en hvid jumber, der bæres som underdragt. Den sorte kjole er udført efter cirkulærets bestemmelse, idet forstykkerne opdeles i to dele af den stive vingekant. Ved hænderne de hvide håndlininger, der betegnes poignetter. Irving fot. Nationalmuseets 3. afd. billedsamling.

Samme præst bagfra. Den hvide pibekrave er samlet med en hægte og hviler på den stive sorte vingekant. Midtbag ses kjolens mange små læg.

Bladkrave og pibekrave. Hører til ornat for dr. theol. båret indtil 1959. 3. afdeling mus. nr. 296/1960.

Kordeg. J. B. Johannesen, i Eliaskirken, København, iført den uniform, som nu findes i Nationalmuseet. Dragten blev anskaffet omkring 1964 og båret, indtil J. B. Johannesen fratrådte sin tjeneste i november 1974. 3. afdeling mus. nr. 3133/1979.

lertid ikke passere uden videre, men gav anledning til opmærksomhed og diskussion blandt folk.

Som tidligere anført var det ifølge Danske Lov ikke blot præsten, men også hans hustru og børn pålagt at være sømmeligt klædt. Også i vor litteratur kan der træffes antydninger, som lader os forstå, at præstefruens påklædning var underkastet andre normer end dem, der gjaldt andre kvinder. Det må indtil videre stå som et åbent spørgsmål, hvordan præsternes hustruer har klædt sig fra sted til sted. Ligeså hvordan man i disse år forholder sig både for præstens og hans pårørendes vedkommende.

Kordegns tjenestedragt

I modsætning til præstens påbud om tjenestedragt er bestemmelser herom for kirkens andre funktionærer – kordegnene – langt mindre præcise. De fleste kordegne er ved gudstjeneste iført et mørkt jakkesæt svarende til det, der så vidt muligt bæres af mænd i almindelighed ved kirkelige højtider. Andre bærer smoking, jaket eller eventuelt kjolesæt, hver for sig dragtformer, som har eller har haft deres faste plads i herregarderoben. For kjolesættets vedkommende kan det for kordegnene bruges med sort vest i modsætning til den hvide vest, der er sædvanlig til selskabsdragt.

Ud over de nævnte dragtformer anføres i Kirkeministeriets cirkulære fra 1973 om tjenestedragt for kirkefunktionærer en mulighed for en særlig uniform. Den kan i lighed med kjole være tilskudsberettiget, såfremt anskaffelsen sker efter menighedsrådets krav.

Den særlige uniforms udseende fremgår af det sæt, som Nationalmuseet modtog i 1979: En sort, enradet, omtrent knælang frakke af lighed med 1800-årenes diplomatfrakke. Hertil sorte benklæder og hvid skjorte med løs flip og hvid sløjfe.

Som hovedtøj kan foruden bæres en sort baret med grå kant.

Ifølge »Kordegnes Blad« 1979, hvori kordegn P. Wind Cranil har fremlagt historiske oplysninger om kordegns påklædning, har denne uniform fundet sin form på Frederiksberg ved København omkring århundredskiftet.

Om dens forbilleder og forudsætninger er det vel endnu for tidligt at fremsætte noget nærmere. En sammenhæng med præsternes tjenestedragt i Sverige eller Tyskland, eller eventuelt begge steder, kan vist ikke udelukkes. Dragten forekommer mange kordegne temmelig særpræget, men der bliver dog regelmæssigt syet nogle stykker i de to skrædderfirmaer, som har speciale i præstekjoler.

Efterhånden som en særlig kirkelig højtidsdragt for mænd bliver mere sjælden, vil det vise sig, hvilken rolle uniformen kan komme til at spille i udviklingen.

Måske kan det i de foregående århundreder have voldt degnene visse vanskeligheder at være klædt, som menigheden forventede det. I kirkeritualet fra 1685 siges det, at degnene

skulle komme i kirken i sømmelig dragt, det vil sige med sorte klæder, og lignende udtryk kendes fra flere vedtægter. For at komme ud over eventuelle problemer blev det på landemode i Roskilde i 1573 fastsat: Degne skulle alle bruge røkkelin, når de ej have skikkelige klæder. Røkkelin kunne på den tid være en betegnelse for messeskjorten, og dette klædningsstykke har således været opfattet som passende for alle, der gjorde tjeneste i kirken.

Også kvinder kan nu gøre tjeneste som kordegne, hvorved de har fået behov for en passende påklædning. Mens det sorte eller i alle tilfælde mørke tøj indtil for nylig har været gængs blandt mænd, er sort kjole for damer til selskabs- og kirkebrug nu næsten gået af mode. Der vælges vel en mørk spadseredragt, men tøjvalget kan for kvindelige kordegne være mere kompliceret end for mændene. Hverken i farve eller form kan der påpeges egentlige nugældende normer fra sædvanlig kvindedragt.

Kirkens skrud

Som midtpunktet i gudstjenesten er alterbordet i særlig grad genstand for udsmykning. Selve bordet har siden vore ældste kirkers tid oftest været en firsidet blok, muret eller af træ med stenplade. Først med sin opdækning kan det komme til at gøre fyldest til sit formål.

Fuldt udstyret fremtræder det som et skabsbord af den form, der er velkendt fra så mange billedfremstillinger fra 1300-1400-årene. De ses da gerne forsynet med tre duge over hinanden, den øverste af hvidt linned, de andre af kraftigere stof som bordtæpper. På lignende måde dækkes alterets forside og ender helt af et *antependium* eller *alterklæde*. I mangfoldige kirker er det af fløjlm med vævede galoner af guld eller sølv, og kan dertil være broderet med kristne symboler, kongemonogrammer eller navne og våbenmærker for dem, der i sin tid har sørget for anskaffelsen. Tilvirkningen skyldes i mange tilfælde perlestikkere, som de professionelle broderere kaldtes, men ikke sjældent træffer man på regninger for indkøb af stof og besætning, der viser, at alterklædet også kunne forarbejdes af en kvinde på stedet.

Over alterets flade bredes en *alterdug*. Også denne kan i gamle regnskaber høre med under begrebet alterklæder. Dugen er af hvidt lærred eller mønstervævet linned og med udsyning

eller kniplinger, der falder ud over alterbordets kant. Det er sandsynligt, at alterdugene i høj grad kan være tilvirket af en kreds af menighedens damer, af en enkelt kvinde på stedet eller af præstefruen, som på denne måde kan have ønsket at berige kirken.

Eftersom opdækningen på alteret igennem lange tider havde nær overensstemmelse med den, man samtidig kender fra mange private hjem, kan alterdugene have stor lighed med de duge, der brugtes i hjemmene, og i visse tilfælde kan een og samme dug have haft verdslig brug, før den er gået over til kirken. Dette gælder dog kun tiden indtil henimod slutningen af 1600-årene. Som følge af de store ændringer i bordskik og boligform som helhed, der indtrådte i løbet af 1700-årene, synes alterbordet at have fået en anden stilling i almindelig bevidsthed, så den gammeldags opdækningsform blev dets særkende.

I mange kirker, nyopførte eller nyindrettede, kan man imidlertid finde en ganske anden form for alteropdækning, idet antependiet er udeladt, så selve alterbordet står synligt. Alterdugen er en løber, noget smallere end bordpladen, men så lang, at den falder et stykke ned for enderne. Den er som hidtil af hvidt linned og med udsmykning af broderi, knipling eller lignende for enderne. En påvirkning fra Sverige i årene efter 2. verdenskrig er indtil videre den mest sandsynlige forudsætning for denne fornyelse i skik og brug.

På alterbordet har de hellige kar, *kalk og disk*, deres plads ved messen. Hertil kan høre et sæt tekstiler, som ganske vist ikke er fundet omtalt i »Danmarks Kirker«, men som dog muligvis kan forekomme i nogle af vore kirker. De bærer deres ældgamle latinske navne. *Corporale*, der kan oversættes Kristi legemsdug, bredes ud som underlag for de hellige kar. *Bursa* betyder pung eller etui og tjener til opbevaring af corporale. *Velum* er et slør eller stofstykke, der anvendes som dække for alterkarrene uden for sakramentsforvaltningen. *Palla* er en lille plade af stof med karton indeni. Den lægges hen over disken med oblater. Et *tørrestykke* bruges til at aftørre kanten på kalken, før altervinen bydes rundt.

Såvel alterdugen som nadvertekstilerne har helt siden oldkirkens tid været syet af hvidt linned, som har været højt værdsat og var efter

almindelig mening i besiddelse af den rituelle renhed, der tilkom bordet. Endnu før ikke så længe siden blev også det hjemlige spisebord dækket med en hvid dug, hvori blev angivet måltidets betydning, men nu er vel kirkens bord efterhånden ene om at blive beredt på denne måde. Bomuldsstof har i de sidste godt hundrede år vundet meget frem, hvor før hørstoffet var enerådende. Bomuld er mere bekvemt for nutidens vaskemidler, men har næppe fået samme rituelle værdi som hørren. Det vil vise sig, i hvor høj grad hørren er blevet fortrængt til kirkens formål.

Knæfaldet kan være forsynet med overtræk af stof ganske svarende til antependiet, således at koropbygningen som helhed bliver harmonisk. Hertil må også nævnes *gulvtæppet* i koret, der er valgt under samme hensyn til helheden og kan repræsentere et værdifuldt håndarbejde, der fortjener sin historie.

Til døbefonten har der i det mindste i gammel tid kunnet forekomme et *døbefontklæde*, som må formodes at have svaret til alterets. Men hverken disse eller hvide, linnede *dåbshåndklæder* kendes blandt Nationalmuseets genstande. Håndklæderne kunne have deres plads på en håndklædeholder i kirken.

Ud over alteret og dets omgivelser kan der høre et tæppe til *prædikestolen*, et prædikestolsantependium, som i materiale og udførelse er i overensstemmelse med alterets antependium og dermed bidrager til at give kirkerummet et enhedspræg.

De såkaldte *klingpunge* til pengeindsamling under gudstjenesten kan formentlig endnu findes i nogle kirker. De synes de fleste steder at være gået af brug i løbet af 1800-årene, idet de er blevet afløst af fast ophængte pengebøsser. De gamle klingpunge kan være smukt syet af fløjl eller andet stof og med broderi som kirkens øvrige tekstiler.

Messeklæder

Ved altertjenesten skal præsten være iført »de rette messeklæder«, som det er fastsat første gang i kirkeritualet 1685 og gentaget i senere vedtægter. Dertil hører en messehagel og en messeskjorte.

Messehagelen har sit navn fælles for de germanske lande, hvor hagel siden tidlig middelalder har betegnet et løsthængende klædnings-

stykke. Efterhånden har ordet fået sin særlige kirkelige betydning. Messehagelen vil af mange erindres som skjoldformet og af rødt fløjl samt med besætning af guldgaloner langs kanterne og på ryggen i et latinsk kors. Som påpeget af P. Severinsen kan denne form føres tilbage til cirkulære af 23.2.1841 til landets biskopper. Det har åbenbart stået dårligt til med messeklædernes udsende i den periode, og det indskærpes derfor, at kirkerne bør være i besiddelse af tilfredsstillende messeklæder og alterklæde. Ved nyanskaffelser anbefales rødt fløjl, enten af silke eller af bomuld, besat med guldgaloner og på ryggen et kors ligeledes af galoner.

Messehagelen som klædningsstykke har ældgammel tradition i den kristne kirke, også i Danmark, og mange hageler findes bevaret samt endnu flere beskrevet i »Danmarks Kirker«, skønt de nu er gået tabt. Disse har meget ofte været af brogede, kostbare stoffer med overdådigt broderi, ikke sjældent netop af rødt fløjl eller plyds. Begge slags kan her forstås ensbetydende med et stof med tyk luv eller flor, som giver et varmt indtryk. Endda i 1493, før reformationen, anskaffedes eksempelvis en rød hagel til den nu forsvundne Helligåndskirke i Nakskov.

Det nye ved cirkulæret i 1841 var, at det røde fløjl blev anvist som det mest formålstjenlige ved nyanskaffelser. Det er første gang, man træffer forsøg på indflydelse udefra i spørgsmålet om kirkens tekstiler.

Både den røde farve og fløjlet angiver denne periodes smag og muligheder. Den tiltagende tekstile udsmykning af hjemmene med gulvtæpper, bordtæpper og efterhånden også tungere gardiner og portierer anes som undertone. Angående fløjlet havde dette stof – med fine mønstre eller glat – hørt til det mest eftertragtede, der kunne skaffes til både krop og hus, vel at mærke udført af silke. Men nu var bomulden ved at vinde kraftigt frem. Den blev forarbejdet på tidens nyopfundne maskiner og blev derfor temmelig billig. Den var ganske vist mindre glansfuld end silken, men for de fleste dog stadig netop fløjl.

Måske er man dog blevet for begejstret for den nye mulighed. Næste gang, der er blevet lovgivet om kirkens tekstiler, hvilket skete i forbindelse med menighedsrådenes overtage-

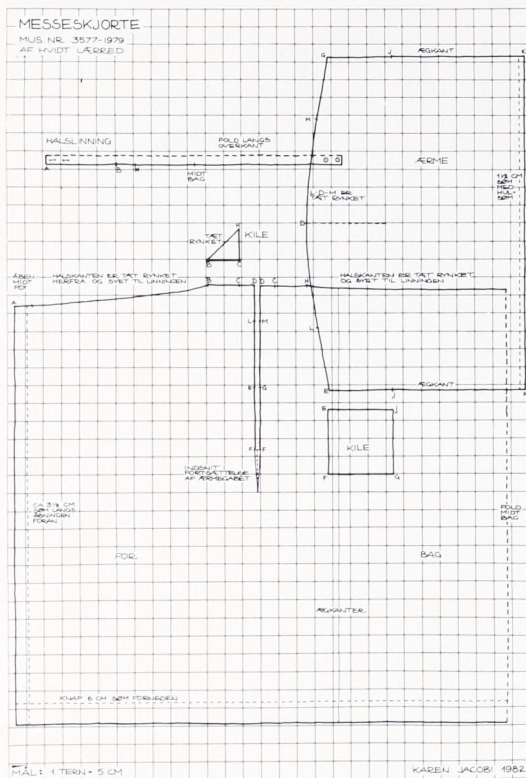
Messehagel af vinrødt fløjl med guldgaloner, derunder messeskjorte af hvidt lærred. Messehagelen er udført hos Magasin du Nord 1898. Begge dele har tilhørt Sundby kirke og været i brug, indtil der i 1940'erne blev anskaffet nye messeklæder. Sundby sogn blev 1878 udskilt fra Tårnby sogn, og der opførtes en ny kirke, men først i 1898 er der blevet anskaffet messehagel. 3. afdeling mus. nr. 3577-3578/1978.

se af kirkernes pasning, anføres plyds som et egnet materiale til alterklæde og messehagel, men det tilføjes: af silke. Om farven blev derimod ikke anført noget.

Nye tanker om messeklæderne var da ved at gøre sig gældende. Til Jesuskirken i Valby ved København lod brygger Carl Jacobsen i 1891 anskaffe en hvid silkemessehagel med ud-

smykning i guld, tegnet som kirken af arkitekt C.V. Dahlerup. En ny form på messehagelerne hentedes i denne periode fra middelalderens gotiske stil. Hagelerne blev længere og fik større vidde, så de kunne falde ud over præstens skuldre og arme som en kåbe.

Hovedparten af de mange nye messehageler fra vort århundrede er formentlig blevet for-

Messeskjorte, samme som fotografet under messehagelen, snitmønster.

midlet igennem de to selskaber, som har virket for forsyningen af kirkerne med passende inventar. Ældst er Dansk Paramenthandel, grundlagt 1895, mens Selskabet for kirkelig Kunst er blevet stiftet 1926. Siden perlestikkernes fag døde ud i løbet af 1700-årene, har der i Danmark knapt eksisteret egentlige leverandører med kyndighed og sans for udformning af de kirkelige tekstiler. Dette behov for kunstnere blev imødekommet af de nyoprettede selskaber, og resultatet er blevet en mængde værdifulde kompositioner.

For messehagelernes vedkommende kan det nævnes som epokegørende, at der er skabt stoffer med afpasset vævet eller trykt udsmykning efter hagelens form. Som påvist af den engelske tekstilhistoriker Nathalie Rothstein er der i 1700-årene blevet vævet stoffer med afpasset mønster til kirkeligt formål, men i Danmark har disse næppe været kendt. Reglen hos os har været stoffer som metervare, der har fået indhold gennem et broderi, som for de

ældre stykkers vedkommende kan være af stor kunstnerisk betydning, men derefter i en lang periode af mere begrænset kvalitet, indtil den fornyede interesse satte ind i dette århundrede.

Foruden messehagelen bør omtales det nye klædningsstykke, *stola*, som nu bruges i mange kirker. Det er af stof som messehagelerne og smalt, aflangt, så det lægges om præstens hals med enderne hængende løst ned fortil. Også for *stola* kan forbilledet søges i den katolske tid, men måden at anvende den i nutidens gudstjenesteform er ny. Den kan bæres som en enklere form for messehagel. Som fremført af pastor O. Lund Pallesen ved Kgs. Lyngby kirke har en fremtrædende teolog ved *stola*ens fremkomst udtalt, at den ikke er den danske kirkes orden. Tiden har dog ladet den vinde sin ret.

Ved flere af landets domkirker er der igennem de senere år anskaffet *korkåber*. For disse som for de øvrige messeklæder kan en linie føres bagud i tiden, og eksempler på bevarede kåber fra middelalderen savnes ikke. Men nogen ubrudt tradition har der måske ikke været i Danmark. De nye kåber bæres af biskopperne ved store højtidere, og de træder da i stedet for messehagel.

Såvel messehagel som *stola* bæres over en hvid linned *messeskjorte*. P. Severinsen har anført de historiske forudsætninger for udviklingen af dens form, henholdsvis fra romernes *alba* (latinsk for hvid og for et hvidt klædningsstykke) og fra det middelalderlige *superpellicium*, der skulle dække over præstens pelskjortel, et højst nødvendigt værn imod den rå kulde i uopvarmede kirkerum. Det er dog næppe muligt på nuværende tidspunkt at skelne tilstrækkelig klart imellem disse to traditioner i forhold til nutidens brug af messeskjorte i den danske kirke. Såvel i kirkeritualet 1685 som i senere love og vedtægter er betegnelsen messeskjorte.

De messeskjorter, som nu ses i handelen, er derimod hellange og har skjult lukning hele vejen ned fortil samt glatte ærmer, dog af varierende vidde. Når de er fodlange, har de karakter af selvstændigt klædningsstykke, hvilket har medført, at det ifølge Kirkeministeriets cirkulære fra 1977 angående tjenestedragten for præster er tilladt at bære messe-

klæder uden den sorte præstekjole under. Der kan forekomme bælte til messeskjorten.

Såvel denne form for messeskjorte som andre træk i messeklædernes form har lighed med den romerske kirkes skik. Det gælder ikke blot i den middelalderlige periode, da også Danmark hørte under den pavelige kirke, men i lige så høj grad i den udformning, man møder idag i de romersk-katolske kirker. Det kan tyde på en nyorientering inden for vor folkekirke. Med et større studiemateriale end her vil det være af interesse at nå til en nærmere forståelse af disse vekslende holdninger inden for kirken,

og det tekstile udstyr synes at kunne bidrage væsentligt i den forbindelse.

Kirkeårets farver

I mange kirker stræber man efter at anskaffe messehagelerne så talrigt, at de repræsenterer alle de farver, som hører til den liturgiske farveskik året igennem. Et fuldt sæt omfatter: hvidt, violet, sort, rødt og grønt. Efter sædvanemæssige regler veksles med disse til højtidene.

Mange vil nikke genkendende til farverækken, som fører tanken over til katolsk skik. Der

Høstgudstjeneste i Høje-Taastrup kirke 17. september 1967. Kirken er smykket med guirlander af aks. Alteret er dækket med en hvid alterdug. Der findes intet alterklæde, da bordet har panelforside. Præsten er iført præstekjole samt hvid messeskjorte med messehagel af den vide, folderige form, som har vundet indpas i løbet af vort århundrede. 3. afdeling neg. nr. 100520.

er en vis mulighed for, at traditionen kan gå langt tilbage også i Danmark. Nogen lovfæstet bestemmelse om farver har der dog ikke været tale om, bortset fra den enerådende røde farve, som blev anbefalet i cirkulæret fra 1841. I den efterfølgende bestemmelse fra 1923 er farver derimod ikke omtalt, og valget må således opfattes som frit. Netop fra omkring samme tid har farveskikken taget til i udbredelse alt efter kirkernes formåen.

Når de liturgiske farver overholdes efter deres idé, kan det medføre ombytning af samtlige farvede tekstiler i kirkerummet samt messchageler og stolaer. Så gennemført sker det dog vist sjældent. Skikken kan hævdes alene gennem variationer i messeklæderne.

Ifølge »Danmarks Kirker« får man bekræftet det brogede billede, som P. Severinsen har skildret med udgangspunkt i bispevisitatsbøger og andre skriftlige kilder. I nogle kirker har der i ældre perioder været flere sæt af vekslende alder, men sjældent træffes mere end et par farver ad gangen. Det er vel tvivlsomt, om samtlige liturgiske farver har været til stede i ret mange tilfælde.

Ikke mindst denne skik vil kunne belyse tekstilernes placering i den kirkelige udvikling igennem de senere tiår.

Fortsat undersøgelse

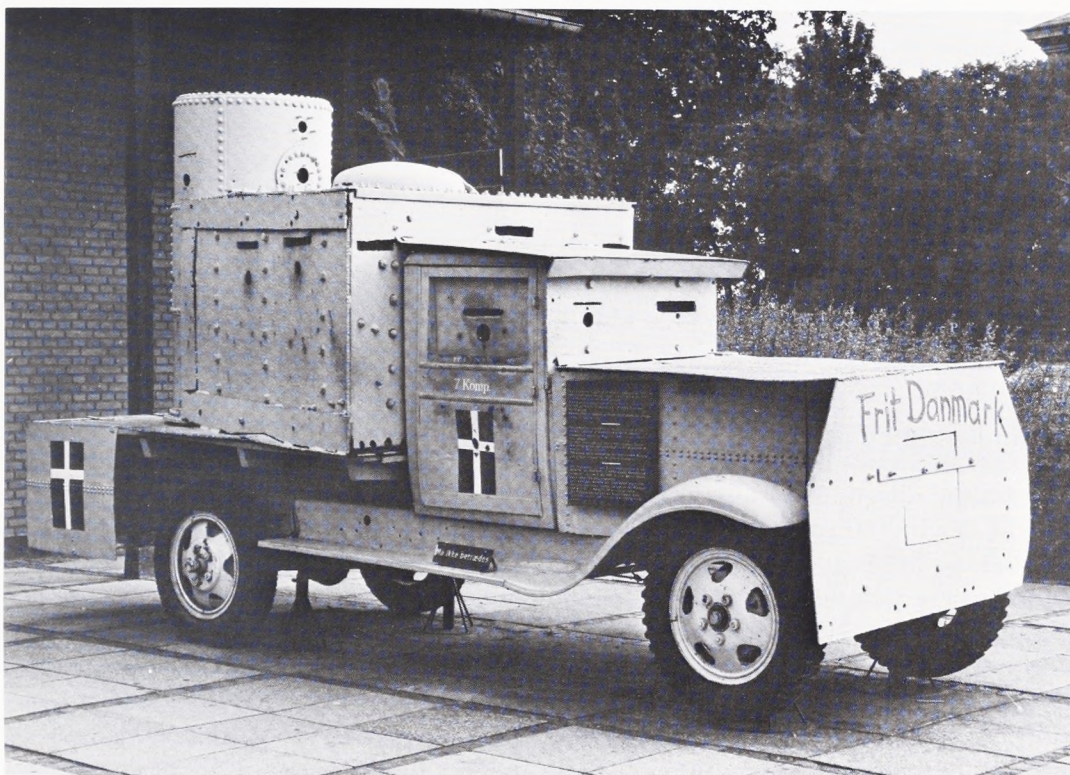
Mange spørgsmål har i det foregående måttet stå uafklarede, indtil flere oplysninger kan skaffes til veje. Det er et håb, at denne redegørelse netop kan føre til, at det savnede materiale skaffes. Dels er det et spørgsmål om, hvilke tekstiler der opbevares i vore kirker, deres tilvirkning og brug, dels om optegnelser om skik og brug i klædedragten for kirkens embedsmænd.

Med hensyn til selve opbevaringen af altertekstiler og andre tekstiler er det at foretrække, at de fortsat så vidt muligt forbliver i kirkerne, hvor de findes i deres rette omgivelser og i reglen påskønnes højt. Ofte er der præsteret en stor indsats for at gennemføre fornøden konservering, og der vil i de enkelte kirker kunne indrettes en hensigtsmæssig opbevaringsform, hvis det ikke allerede er sket.

Men kendskabet til, hvad der findes af nye og ældre tekstile kunstværker i kirkerne, vil være en sag af almen interesse. Det bedste har ikke været for godt til kirkens brug. Det historiske forløb, disse genstande har gennemgået, vil derfor kunne belyse vor formåen. Ved nærmere kendskab og mere indgående forskning vil tingene yderligere kunne give os forståelse af kirkens rolle.

V-3 og modstandshæren i majdagene 1945

Af JØRGEN BARFOD

Da Hitler havde begået selvmord, og da Berlin var faldet, var ingen mere i tvivl om krigens udfald og snarlige afslutning, men hvorledes denne ville forme sig vidste ingen. De skræmmende spor fra de retirerende tyske styrker, der anvendte den brændte jords taktik, og de nazistiske skryderier om, at hvis verden ikke ville modtage nazismen måtte den gå under med Tyskland, varslede ilde for krigens slutning. Tilmed cirkulerede rygter om en nazistisk varulvebevægelse, der skulle gøre livet hedt for modstanderne.

Så skete da heldigvis underet for Danmarks vedkommende, at kapitulationen kom pludseligt og for vort land ublodigt, da de tyske hærstyrker overgav sig til Montgomery på Lüneburger Heide.

Horsens havde forinden i nogle timer den første maj fejret befrielsen på grund af rygter og en forhandlingsvillig tysk kommandant, men efter en Gestapovogns tilfældige ankomst til byen blev misforståelsen åbenbar, og man måtte vente endnu nogle dage.

Da budskabet om den tyske kapitulation i Holland, Nordvesttyskland og Danmark endelig lød over den engelske radio den 4. maj om aftenen kl. 19,35 trådte befrielseskampen ind i den afsluttende fase, der mærkeligt nok har været meget lidt behandlet af historikere.

Under krigen fandtes mange forskelligartede modstandsgrupper, der havde haft hver sit område af kampen at tage vare på. Mest kendt er vel sabotagegrupperne og de illegale bladgrupper, men ved siden af dem fandtes en

Der ryddes op i »Fædrelandet«s lokaler, da »Morgenbladet« og »Information« rykkede ind.

række grupper, hvis arbejde var lige så betydningsfuldt. Grupperne, der sørgede for forbindelsen til Sverige og som i første omfang var udsprunget af hjælpen med at bringe danske jøder i sikkerhed i Sverige, men som siden blev et vigtigt led i kontakten udadtil til de allierede ved at bringe kurerer, kurerpost og forfulgte modstandsfolk til Sverige samt våben og andet fra Sverige til Danmark. Væsentlige var også grupperne, der modtog våben i nedkastede containere fra England eller faldskærmsfolk, samt grupperne, der dækkede radiofolk som sendte og modtog meddelelser til og fra England. Der var grupper, der sørgede for nød-stedte allierede flyvere, samt mange andre grupper.

Alle de nævnte grupper var grupper, som havde et aktivt arbejde under krigen, men hertil kom militærgrupperne, hvis dannelse man påbegyndte sidst på året i 1943. Det var grupper, hvis første opgave var at forberede sig på alt det, der kunne tænkes at ske ved krigens afslutning, såsom sikring af samfundets livsvigtige funktioner mod tyske ødelæggelser, arrestationer af landsforrædere m.m.

Man kan imidlertid ikke trække skarpe skel mellem alle disse grupper. Selvom modstandsfolk af sikkerhedsgrunde frarådedes at beskæftige sig med flere slags modstandsarbejde foregik dette dog i adskillige tilfælde, og netop for militærgruppernes vedkommende gjaldt det, at mange af dem samtidig var indblandet i andet end blot forberedelserne til afslutningen. Derfor kom modstandshæren, da den trådte frem natten mellem den 4. og 5. maj 1945, til at omfatte så godt som alle, der var impliceret i modstandsarbejde, og de to store sabotageorganisationer, Holger Danske og BOPA havde da også i modstandshæren fået tildelt specielle opgaver.

I alt talte modstandshæren den 5. maj 1945 ca 46.000 mand.

Alt det, der kom til at ske over hele landet i dagene indtil politi og militær atter trådte i funktion er et meget omfattende og meget be- givenhedsrigt emne, der slet ikke kan færdig- behandles her i denne korte artikel. Det er derfor formålet blot at pege på et forsømt ka- pitel i historien og at belyse nogle af de opga- ver, der blev løst rundt om i Danmark.

Opgaverne var forudset og i almindelighed indøvede så godt man formåede under de særegne forhold.

SHAEF (Supreme Headquarter Allied European Forces) havde i vinteren 1945 givet visse direktiver for, hvad man kunne vente sig af tyskerne på grundlag af de erfaringer, man havde gjort i andre befriede lande. Det hed således bl.a. i disse direktiver, at hovedobjekterne for tyskernes sprængninger var kraftværker og transformatorstationer, telefon- og telegrafnet, havnekajer og -kraner samt elektriske installationer foruden broer, jernbaner, færger, skibe og radiostationer.¹ Desuden måtte modstandsstyrkerne sørge for snarest at foretage en række arrestationer bl.a. for at hindre dannelsen af den »varulve-bevægelse«, som rygterne havde truet med. Det gjaldt således først og fremmest at sikre sig medlemmer af de nazistiske militære korps og medlemmer af DNSAP samt herudover, for at sikre at retfærdigheden kunne ske fyldest, tillige stikkere og værnemagere. Endelig måtte man også – nærmest som en beskyttelsesforanstaltning mod en evt. hævnerrig befolkning – internere samarbejdsfolk, såkaldte »tyskerpiger« med flere.

Disse meget groft skitserede opgaver kom imidlertid ikke til at passe på Danmark i alle forhold. »Den brændte jords taktik«, som tyskerne havde anvendt ved rømningen af andre europæiske lande, blev heldigvis ikke praktiseret her i landet, selvom man til det sidste kunne frygte det. Kapitulationen på Lüneburger Heide gav i det store og hele Danmark en fredelig afslutning på krigen. Alligevel var der mange opgaver at løse for modstandsstyrkerne i forbindelse med kapitulationen indtil de normale magtudøvende organer atter trådte i funktion. Frihedskæmperne var således ene om arbejdet indtil politiet atter blev den normale ordensmagt den 13. maj og hær og flåde atter fik indkaldt mandskab til den 1. juni, men alligevel havde man brug for frihedskæmperne helt til august 1945.

En indgående beskrivelse af disse forhold skulle naturligvis omfatte mange ting, der kun kan belyses sporadisk i denne artikel. Hvorledes var kommandoforhold og direktiver for modstandsstyrkerne før og efter den 5. maj? Hvorledes fordelte de forhåndenværende

modstandsstyrker sig geografisk til sammenligning med de tyske styrker og de nazistiske organisationer? Dernæst må det være formålet at få belyst hvorledes frihedskæmperne løste de aktuelle opgaver, der på mange områder var meget forskellige fra landsdel til landsdel.

Vi kan her se lidt på, hvad der skete i tilfældigt valgte områder den 5. maj og de nærmeste dage. Hvad der var den store jubel og glæde for størstedelen af befolkningen var sorg og nederlag for andre, og naturligt nok måtte arrestationer, bevogtning og patruljering for at opretholde ro og orden være det mest påtrængende arbejde, som blev tildelt frihedskæmperne.

Allerede den 4. maj om aftenen og i løbet af natten samledes modstandsfolkene på deres stillepladser rundt om i landet, og mange steder begyndte man omgående på arrestationer af de mest eftersøgte folk. En af dem var stikkeren Arne Hammeken. Hans villa i Gentofte blev ved halv elleve-tiden om aftenen omringet, man ringede på, og da der kom nogen ved døren, skød man nogle skud i luften for at understrege alvoren og råbte: »Kom ud med hænderne oppe ellers skyder vi«, hvorefter det lyder i delingsførerens rapport: »Han kom ud med hænderne oppe, jeg undersøgte ham for våben, men han var ikke i besiddelse af noget. Hans revolver lå oppe på natbordet i soveværelset. Vi undersøgte lejligheden, men fandt intet, da han havde brændt alt«.²

Så let gik det dog ikke alle steder, men det er dog værd at bemærke endnu en episode, der forløb fredeligt, nemlig besættelsen af det nazistiske dagblad »Fædrelandet«s redaktionskontorer og trykkeri i København. Folk fra det illegale dagblad »Morgenbladet« og fra det illegale nyhedsbureau »Information« kom samtidig til stede, og man enedes om at dele byttet, så begge aviser kunne blive trykt her. Det ene som morgenavis og det andet som eftermiddagsavis. Redaktør Børge Outze fra »Information« skriver i sine erindringer: »»Minefælder«, som vi havde frygtet, var der ingen af. Den eneste »afskedshilsen« var en seddel på et af kontorerne: »Vær rar at vande blomsterne, *de* har i det mindste ikke gjort noget.«³

Hvad der iøvrigt nemt kunne ske, når modstandsbevægelsen ikke greb ind, fik man tyde-

ligt at se, da folk natten mellem den 4. og 5. maj hærgede restaurant »Tosca« på Københavns strøg, fordi den havde været tilholdssted for tyske soldater og medløbere.

Flygtningene var et problem overalt i landet, men i Helsingør var det tillige et spørgsmål om flygtninge, der kom fra Sverige. Den 9. maj pågreb frihedskæmperne således tre mand, der var roet over fra Sverige, og så sent som den 12. juni pågreb man en polak, der også var sejlet over fra Sverige efter at være flygtet fra Norge, hvor han havde arbejdet i den tyske organisation TODT.⁴

Sådanne arrestationer foregik naturligvis alene ved frihedskæmpere, men hvor man arresterede personer, der var udpeget på de i forvejen udarbejdede arrestationslister var det normalt, at der altid var en politibetjent fra en af politiets modstandsgrupper med ved arrestationen. I Helsingørområdet arresteredes ialt 228 personer af hvilke de 96 blev løsladt efterhånden igen, mens blot 132 blev overgivet til politiet. De arresterede blev interneret på de tidligere Gestapokvarterer »Wisborg« og »Sveahus« samt et par villaer, der havde været benyttet af tyskerne. I Helsingør havde man iøvrigt ingen vanskeligheder med de personer, der blev anholdt, bortset fra naturligvis at nogle søgte at skjule sig i klædeskabe, på lofter eller i kældre.⁵

Panservognene

En særlig bemærkelsesværdig arrestation var vel nok den, der foregik i Asserbo plantage. Ikke så meget på grund af begivenhederne, men på grund af måden, hvorpå den foregik, idet man til den anvendte den nu foran Frihedsmuseet anbragte panservogn.

Ideen til vognen var fremkommet nogen tid inden kapitulationen, idet man tænkte den anvendelig netop i forbindelse med arrestationer. Ophavsmanden, Poul F. Wilspang, skulle være leder af arrestationsgruppen i Frederiksværk. En kasseret 2 tons Fordlastvogn, der tilhørte »Frederiksværk-Hundested Jernbane« blev ombygget, men da alt skulle foregå i det skjulte og da det var vanskeligt at få fremskaffet de fornødne jernplader, tog det sin tid. Vognen var derfor slet ikke klar, da befrielsesbudskabet lød i radioen. Der måtte derfor handles hurtigt. Direktøren for stålvalsevær-

ket blev sat ind i sagen, og han gav sin tilladelse til, at den kunne blive færdigmonteret der. Den blev læsset på en jernbanetrolley og bragt de ca 400 meter ad det direkte spor til stålvalseværket, mens man havde sørget for at alt lys var slukket på strækningen under transporten.

Derefter blev der arbejdet på livet løs. Brugte jernplader fra skibe blev anvendt til opbygning af den store kasse på vognen og til forplade, og en cylindrisk jernbeholder, som man fandt, monteredes som »kanontårn«. Uden hensyn til lysvirkningen svejsede man det hele sammen og bilmotoren blev færdigmonteret. Tidligt om morgenen foretog man en prøvekørsel, men opdagede straks, at afskærmningen foran motoren forhindrede kørling af motoren, så der måtte skæres huller i pladen, og kighullerne foran chaufføren var så små, at han ikke kunne se, hvor han kørte, så også der måtte man forbedre uhyret, men den 5. maj kl 8 morgen var panservognen rede til aktion.⁶

»De første ture gik til Liseleje og til Arresø, og i et sommerhus på Nyvej fandt vi et større lager af sortbørsvarer, konservesdåser stablet fra gulv til loft, men det måtte en dertil bedre egnet lastvogn hente«. Fra nogle anholdte ss-folk fik man imidlertid et praj om, at der i nærheden af det omtalte sommerhus var et andet, hvor den berygtede »Lorentzen-bande« havde taget ophold.

Det var lige en opgave for panservognen. Da man gjorde holdt foran huset, samtidig med at en anden gruppe var gået i stilling, affyredes først et skud hen over huset. Et gardin blev trukket til side og nogen så ud på vognen. Samtidig lød et skud inde fra huset, hvilket siden viste sig at være en mand fra banden, der begik selvmord, men projektilet fra hans pistol gik gennem sommerhusets bræddevæg og ud på vognen. Dette fik vognkommandøren til at beordre skydning, og et par maskinpistolsalver gik ind i huset i ca 1 meters højde. Der blev imidlertid ikke skudt mere fra huset, hvorefter det blev stormet og alle taget til fange. Dog var to blevet dræbt ved maskinpistolilden. »Banden blev simpelthen skrækslagen, da den så vores V-3 køre op foran huset. De vidste jo ikke, at de med deres ret svære våbenarsenal havde kunnet skyde tværs igennem vores panserbil.«⁷

V-3 i majdagene på gaden i København.

Panservognen V-3 er i dag det blikfang, der viser mange turister vej til Frihedsmuseet. Den blev efter krigen af ejeren overdraget til museet, og alverdens turister skal i dag fotografere ved den.

Den var imidlertid ikke den eneste pansrede vogn i modstandshæren.

Da Vesterport den 7. maj blev stormet af frihedskæmpere efter at modstanden var brudt, fandt man i kælderen en brugbar pansret vogn i en af de underjordiske garager. Denne vogn var i 1932-33 bygget til brug for gardesregimentet i Næstved, og den havde da betegnelsen FP 2. Tyskerne har sandsynligvis erhvervet vognen den 29. august 1943, og siden blev den camoufleret og forsynet med det tyske krigskors. Hvad tyskerne ellers har anvendt den til er ikke kendt.

Den pansrede vogn med drejeligt kanontårn kom nu atter på danske hænder, da den københavnske modstandshær, nemlig 1. bataljons 1. kompagni, erobrede den, samtidig med at man naturligvis overstregede det tyske krigskors og forsynede den med store dannebrogsslag, hvorefter den blev døbt »Per«.

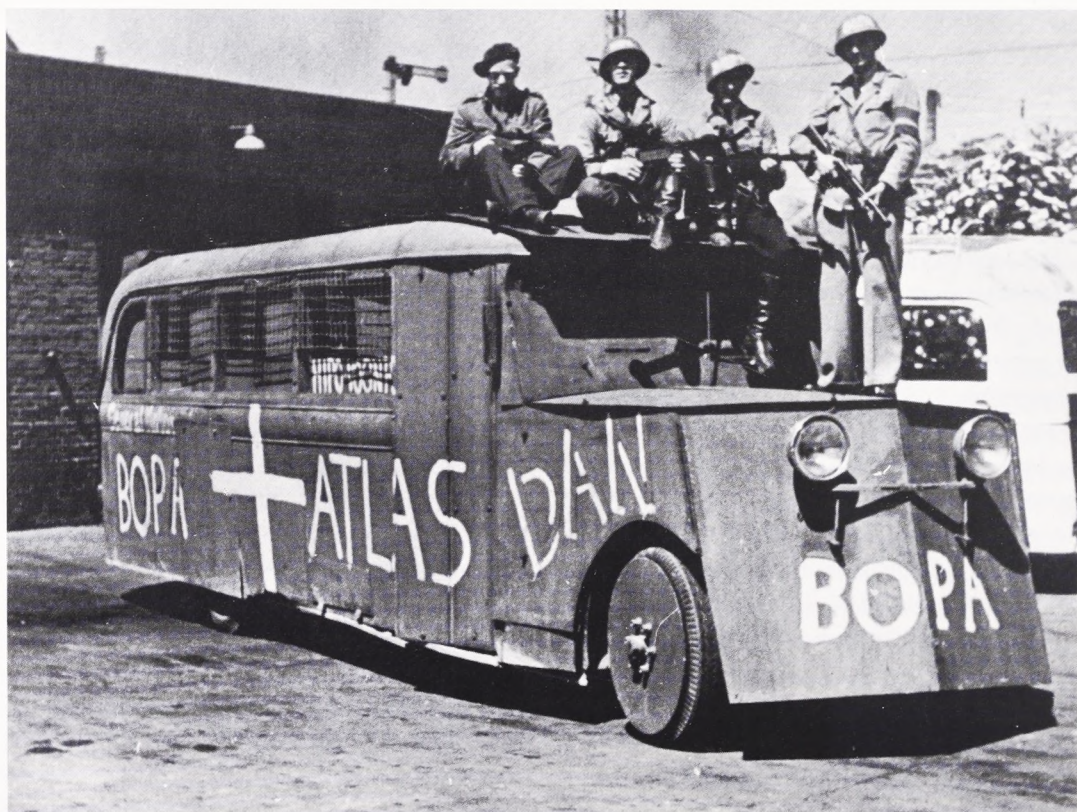
Hvorfra navnet, der blev påmalet vognen flere steder, stammer er ikke helt klart. Et sted angives det, at navnet skulle være givet som et minde over kammeraten Per Sonne, der den 9. august 1944 sammen med ti andre modstandsfolk blev henrettet på Ringsted landevej ved Rorup. Per Sonne var medlem af sabotageorganisationen »Holger Danske«.⁸

Panservognen foretog i modstandshærens besiddelse nogle ture rundt i byen, men det er ikke kendt, om den deltog i specielle aktioner. Da modstandshæren ikke mere havde brug for den blev den overgivet til hæren, hvor den oprindelig hørte til.

En tredje panservogn er bygget i København. En gruppe fra sabotageorganisationen BOPA påbegyndte bygningen af den allerede i sommeren 1944. Den blev bygget hos firmaet »Grønbech & Sønner« i Sydhavnen af Erling Sørensen, Henry Beckwith, Børge Jørgensen og Bjørn Madsen med hjælp fra andre gruppedlemmer. Materialer, herunder stålpladerne, hentedes fra værnemagerfirmaer og vognen byggedes over en DSB-bus, som man »organiserede« i Valby. Det var en gammel

»Per«, den tidligere danske panservogn, vakte opsigt under sine ture i byen.

Panserbussen, der var blevet lavet af en BOPA-gruppe.

Dagens Ærbødigt

Det meddeles fra Odder, at den tyske Kommandant dér nægtede at kapitulere.

I Odder sad en Kommandant, det var Major von Schreckenbrand. Han overgav sig ikke. At kæmpe var hans Liv og Lyst, der var Begejstring i hans Bryst og Ildhu i hans Blikke.

Om hele Tyskland er kaput, saa skal det ikke være Slut dér, hvor Majoren kæmper. Han kryber ikke fejgt i Skjul, for han kan holde sig til Jul, subsidiært November.

Das Reich kun aanded' med Besvær, Men selv om Situationen dér blev stadig mer' forværret, saa vidste han den ene Ting: „Grossdeutschland er nu Hads og Ning og Vor og Hatting Herred.“

Mens Tyskland svajed' hid og did, til Forsvar af den sidste Bid af Riget var han kaldet: „Saa længe jeg, von Schreckenbrand, har Odder fest in meiner Hand, er Tyskland ikke faldet.“

Han raabte: „Jeg er tro og brav, og hvis jeg Odder overgav, var jeg en Lump, en Stodder. Lieb Vaterland, magst ruhig sein, fest steht und treu die Wacht am Rhein saa vel som an der Odder!“

Ærbødigt

DMC model. Pansringen kunne ligesom V-3 vognen kun klare en lettere beskydning med maskinpistoler, da pladerne blot var 5 mm tykke. For vinduerne var anbragt stålnet til at standse evt. håndgranater, men nettene kunne slås op, når man selv ville kaste noget fra vognen.

Panserbussen viste sig, som de andre vogne, først på gaden efter den 4. maj, og den var i aktion nogle få gange. Første gang, da der meldtes om HIPO-skydierer på Nørrebro, var man så uheldig i stedet for at blive beskudt af Den danske Brigade. Derfor skyndte man sig hurtigst muligt at få panserbussen dekoreret med flag og navne, bl.a. på de fabrikker BOPA under krigen havde saboteret. Efter endt tjeneste tilbageleveredes bussen til DSB.⁹

Odder

Patruljer var i virksomhed i alle byer, og deres formål var naturligt dels at hindre nazister, HIPO-folk og andre provokatører i at forstyrre freden og dels at hjælpe arrestationsgrupper, hvor det var nødvendigt. Desuden måtte de også ofte gribe ind, hvor befolkningen i harme

gik til angreb på værnemagerforretninger eller personer, der var gået tyskernes ærinde, bl.a. for at undgå ødelæggelser som de, der skete på Strøget i København natten til d. 5. maj inden modstandsbevægelsen var trådt i funktion.

Lørdag den 5. maj kom det mange steder til kampe mellem HIPO-folk eller danske nazister og modstandsfolk, og nogle steder var også tyske soldater indblandet. Værst gik det til i Odense, Århus og København, mens alt var roligt i Odder. Den stedlige tyske kommandant i Odder ville nemlig ikke godkende kapituleringen før han havde modtaget officiel ordre hertil. Han truede befolkningen med gidseltagning og henrettelser, hvis nogen provokerede bare med at hejse flaget. Heldigvis kom han dog senere på bedre tanker og 11. maj forevige de »Ærbødigt« episode i Berlingske Tidende i et af sine uforlignelige digte.

København

Fra København kan et enkelt eksempel fortælle lidt om den spændte situation. Modstandshæren i København talte ialt omkring 15.800 mand, og af disse var 2.500 mand under

Fra gadekampene ved Østerport station og Sdr. Frihavnsgade.

afsnit 3 placeret på Østerbro. Her havde modstandsgruppen P.4's første deling fået tildelt området mellem Østerport og Toldbodgade og havde hovedkvarter i Grønningen 17. En gruppe patruljerede i den sydlige del af området, da den fra hjørnet af Toldbodvej og St. Kongensgade omkring kl 12,30 hørte skydning fra Kastellet ned ad Toldbodvej. Gruppeføre-

ren beretter herefter: »Jeg sendte så 3 mand bevæbnet med 2 karabiner og en pistol op i bygningen på hjørnet af Grønningen og Hammerensgade, de beskød fra en altan hjørnet af Toldbodvej og det bevoksede terræn i nærheden, hvor fjenden var gået i stilling. En af karabinskytterne skød en tysker ned fra et træ og havde sandsynligvis en træffer til«. ¹⁰

Delingsføreren var da kommet til. Med en patrulje gik han i dækning ved en havemur ved Hammerensgade. Pludselig åbnedes ild også mod denne gruppe, der, da den ikke kunne stedfæste snigskytterne, trak sig tilbage ind i ejendommen. I delingsføreren rapport heder det videre: »En mortergranat slog ned i ejendommens gård, hvor samtlige ruder, træværk m.v. blev splintret, – en anden granat faldt i Grønningen lige ud for det sted, hvor vi var gået i stilling, dog uden at eksplodere«. ¹¹

En anden af delingens patruljer var blevet fanget af skydningen ved hjørnet af Toldbodvej og Grønningen og havde søgt ind bag en læskærm ved stoppestedet. Herfra lykkedes det dog at fortrække til Hammerensgade, hvor delingsføreren var. ¹² Endnu en patrulje var ved Grønningen 15, da skydningen begyndte. Man søgte dækning i ejendommen, og i en lejlighed på 4. sal tog man stilling ved vinduerne, hvorfra man åbnede ild mod snigskytter i træerne. »Lejligheden blev en del beskadiget af fjendtlige kugler. Vi besvarede ilden og uskadeliggjorde i hvert fald en af snigskytterne«. Da skydningen efter en times tid stilnede

af, trak patruljen sig tilbage til delingens hovedkvarter. ¹³

Delingens hovedkvarter blev nu også beskudt fra St. Kongensgade-siden og fra tyske patruljer ved Sdr. Frihavnsgade, men endelig ved halv firetiden kom der ordre fra kompagniet, om at ilden skulle indstilles, og efterhånden døde den også hen fra tysk side.

Det er en af de mange hændelser, der nok må tilskrives misforståelser. Tyske kaserner og forlægninger måtte ikke angribes, men naturligvis har soldaterne været vagtsomme mod angreb. Et enkelt forkert skud fra en vagt kan have sat hele skyderiet i gang, men alvorligt nok var det, da det udviklede sig, og skydningen ved Østerport var blevet forstærket, da der tilfældigvis var kommet en lastbil med omkring 30 frihedskæmpere fra et andet afsnit og havde taget stilling ved Carl Niensens monument.

Delingens bårehold kunne således berette, at en mand fra delingen var blevet ramt i foden og var blevet kørt til hospitalet, en forbipasserende dame havde fået et strejfskud i knæet, men chaufføren i den tilkomne lastbil var ble-

Scene fra kampe ved Kongens Nytorv den 5. maj.

vet dræbt, og desuden var en postbil, der havde forvildet sig ind i området blevet stoppet af skydningen i Grønningen. Da bårholdet gik ud til bilen fandt man indespærret i vognen en ubeskadiget person og under den lå en såret mand. »Medens vi huggede den indespærrede ud ramte i hvert fald med sikkerhed fire skud vognen. Vi måtte trække manden under vognen ud med hænderne, hvad der dog heldigvis ikke voldte ham smerter. I samme øjeblik dette var i orden så vi en frihedskæmper, der var faldet på hjørnet af Grønningen og Frihavns-gade. Han var ramt af et lungeskud og blev af et bårhold bragt tilbage«. ¹⁴

P.4 måtte opgøre tabene ved disse kampe til to mand, der var døde og fire mand sårede.

Mange andre steder i København var der denne og de følgende dage kampe med HIPP- folk eller provokatører, der ofte havde skaffet sig frihedskæmperarmbindet, og tabene var store både blandt disse og blandt tilfældige civile, der var blevet indblandet i skudvekslingerne. I København alene blev tallet den 12. maj gjort op til 94 dræbte og 393 sårede indbragt til hospital samt 396 lettere sårede.

Århus

I Århus var de godt 2.500 mand i modstandsstyrkerne fordelt i 5 kolonner. I løbet af natten blev de først udleverede specielle Århus-armbind byttet med det kendte blå-rød-hvide armbind, der også anvendtes i København. Modstandsfolkene samledes og kommandostation blev oprettet på Århus Rådhus. De ved kolonnerne værende politifolk blev afgivet til et særligt politikommando, der sammen med andre frihedskæmpere skulle stå for arrestationer og interneringer. ¹⁵ Dette kommando etablerede sig i Koncertpalæet, der tillige var interneringssted i forbindelse med afhøringer.

Den aktive modstandsbevægelses kommandant i Århus udsendte den 5. maj sin befaling nr. 2, hvori det hed:

Dags dato er følgende bekendtgjort:

Efter Danmarks Frihedsråds bestemmelse har den danske aktive modstandsbevægelse overtaget den udøvende myndighed indtil lovmæssig tilstand indtræder.

Ordens- og polititjenesten er overtaget af modstandsbevægelsens væbnede styrker,

hvori det danske politi indgår.

Under udøvelsen af deres hverv bærer de herværende styrker som kendetegn et armbind med dannebrogsfarvede striber og en plade med det danske våbens løver og hjerter.

Den danske aktive modstandsbevægelse.

Århus den 5. maj 1945.

Efter ordre fra modstandsbevægelsens ledelse er der indledet politimæssig aktion mod landsförræderiske elementer.

Frihedsrådets lokalkomité for Århus har efter nøje undersøgelse udpeget en række personer, som ved deres aktive deltagelse i den tyske undertrykkelse eller ved medlemskab i nazistiske organisationer har vist sig at udgøre en fare for den offentlige sikkerhed og hvis forbliven på fri fod kan give anledning til, at der øves vold mod dem selv.

Så længe aktionen står på, må befolkningen forholde sig i ro og undgå unødigt færdsel i gaderne. Det kan være forbundet med fare. Ingen må lægge ordensmagten hindringer i vejen, men enhver er pligtig til på opfordring at bistå med oplysninger.

Egenmægtig indgriben eller afstraffelse ved selvtægt er forbudt og vil blive bekæmpet af ordensmagten. ¹⁶

De dele af proklamationen, der her er gengivet er i sig selv meget talende og viser den frygt man havde dels for kamphandlinger og dels for befolkningens selvtægt, og som det kan ses ved eksemplerne både her fra Århus og fra andre egne af landet, var det ikke uden grund.

Også i Århus kom det imidlertid til kampe mellem tyskere og frihedskæmpere, men om det var en misforståelse er ikke helt klart.

Ved halvti-tiden kom en tysk deling under kommando marcherende fra Lille Torv forbi »Hotel Royal« og drejede op mod Søndergade, som om den var på vej til Koncertpalæet, hvor arrestationsgrupperne holdt til. Den tyske officer forlangte passage forbi barrikaderne, hvilket blev tilladt, men i det samme faldt et skud, der ramte en af de danske poster. I kommandantens rapport hedder det: »Den tyske deling åbnede nu ilden mod Kannikegade og søgte dækning bag de på Bispetorvet liggende bunkers og de der parkerede vogne. Ilden besvaredes straks fra dansk side, og der

Sårede og faldne under kampene i Århus.

udspandt sig en livlig skudveksling mellem tyskerne og de i Koncertpalæet værende modstandsstyrker. De der indbragte fanger blev bragt i sikkerhed under bevogtning, idet man var forberedt på, at der ville blive gjort forsøg på at befri dem. Kampen fra dansk side blev ført fra vinduerne og delvis fra taget, ligesom en styrke blev sendt over til Teaterbygningen. Endvidere var området sikret både mod siden og mod bagsiden.

Århus' danske kommandant kørte ved underretning om det passerede og efter selv at

have iagttaget begivenhederne til den tyske kommandant v. Bonin og opfordrede ham til at beordre skydningen standset. Efter nogen parlamentaren kørte de sammen til Bispetorvet.

»Vi fulgtes derefter til alle tyske lokaliteter omkring pladsen, hvor Kapitän v. Bonin kaldte de befalingshavende officerer ud og gav dem ordre til ikke at skyde på de danske frihedskæmpere medmindre tyskerne selv blev beskydt. Samtalerne, som jeg overværede, gav mig det indtryk, at de tyske vagter – i hvert fald for en dels vedkommende – var indstillet på at skyde, så snart de så en bevæbnet dansker. Hvorvidt den tyske deling virkelig har været på vej mod Koncertpalæet, eller om den – som det forklares fra tysk side – kun skulle op ad Søndergade, har ikke kunnet bekræftes.«¹⁷

Syv danske frihedskæmpere og en halv snes civile blev dræbt under disse kampe og desuden såredes omkring 35 personer. Samme dag blev endvidere en frihedskæmper dræbt ved kirkegården i Frederiksallé.

Både i København og i Århus var det således tyske tropper, der var indblandet i ildkampene, men i Odense var det HIPO-er, selv om der ikke her egentlig var stationeret nogle af disse styrker.

Odense

Odense havde indrulleret omkring 2.200 frihedskæmpere, og nogle kom i aktion allerede om natten. Arrestationerne påbegyndtes først kl. 6 om morgenen med de særlige arrestationsgrupper, der bestod af 1 eller 2 politibetjente og 5-6 andre frihedskæmpere. Arrestanterne førtes ind til politistationen, rådhuset eller domhuset i byen, hvorfra de siden sendtes til internering ved restaurant »Skoven« i Fruens Bøge, som man havde besat samme nat.¹⁸ I alt arresteredes 554, hvoraf de 135 atter var blevet løsladt inden den 13. maj, da politiet trådte i funktion.

Ellers var opgaverne som alle andre steder, nemlig bevogtningsopgaver, der for Odenses vedkommende bestod af sikring af elektricitetsværk, telefonhus, telegrafstation, vandværk, gasværk, havn, sygehus, banegård m.v. samt bevogtning af flygtningelejrene.¹⁹ Endvidere oprettedes spærringer ved de vigtigste vejstrækninger for at sikre mod at efterlyste

personer undslap, og desuden etableredes patruljetjeneste, hvis vigtigste opgaver var at sikre ro og orden, evt. assistere arrestationsgrupper og endelig hindre folks selvtægt.

Den sidste opgave blev ikke mindst betydningsfuld i løbet af den 5. maj. De indløbne rapporter fortalte om ophidsede folkemasser i gaderne og flere forsøg på selvtægt, hvorfor Lokalkomiteen og Fynsledelsen hurtigt lod arrangere et stort folkemøde på Stadion. Man lod som optakt hertil et kompagni af frihedskæmpere med et orkester i spidsen marchere gennem byen til Stadion og fik derved trukket folk bort fra byens centrum. Lykkeligvis kom det herunder hverken til episoder med HIPO eller med tyskerne.²⁰

Derimod kom det til alvorlige kampe senere på dagen. En bus fuld af HIPO-folk var fra Vissenbjerg rapporteret på vej mod Odense, og en deling frihedskæmpere blev sendt til undsætning for den deling, som i forvejen var stationeret ved Odinstårnet. Da den undsættende deling ankom var kampen imidlertid allerede i fuld gang. Også et par arrestationsgrupper blev indblandet, men uheldigvis fik man ikke etableret nogen fælles ledelse af kampen, der kom til at foregå under ret stor forvirring. Omsider besluttede man at ville foretage en omgående bevægelse for at indkredse HIPO-folkene, men da var de sivet ud af omslutningen og forsvundet. En hel del af dem var kommet ind i byen, hvor de under kraftig skydning kørte rundt i gaderne. Ved Vindegade fik man standset en af bilerne, som blev angrebet, og tre HIPO-folk blev dræbt under kampen. Samtidig udbrød der kampe andre steder i byen. HIPO nåede vel her et af sine mål ved at beskyde tyske soldater, der troede at det var ild fra frihedskæmpere, hvorefter et veritabelt slag begyndte mellem tyskere og frihedskæmpere, idet tyskerne endog satte forstærkninger og kampvogne ind. Især omkring Flakhaven blev kampene voldsomme indtil endelig to af Fynsledelsens medlemmer kom til stede og ved hjælp af den tyske øverstkommanderende på Fyn, major Greisner, fik dæmpet en aldeles ophidset tysk hauptmann. Denne var bl.a. rasende over, at nogle frihedskæmpere havde erobret et maskingevær fra ham, og først efter at dette var tilbageleveret faldt sindene nogenlunde til ro.²¹ Kampene rundt om i

byen havde imidlertid kostet ikke færre end 10 frihedskæmpere livet og 13 HIPO-folk var dræbt samt 7 fanget.

Nordjylland

I de fleste andre byer forløb begivenhederne mere fredeligt, selvom der naturligvis var mange episoder ved arrestationer og interneringer. I Nordjylland, fra Viborg og nordpå, det område der af modstandsbevægelsen var organiseret som region I, var der godt 8.200 modstandsfolk, hvoraf de omkring 1.500 var i Ålborg. Udover de opgaver, der fandtes i de andre egne, havde man et større problem med flygtninge og tyske forlægninger. I regionen var der således knap 38.000 flygtninge, og de store befæstninger langs den jyske vestkyst forårsagede et meget stort kontingent tyske tropper.²²

Det var et krævende og uvant arbejde frihedskæmperne var sat på, og det lyder meget sandsynligt, hvad der bl.a. stod i sektionsbefaling nr. 2 fra Thisted den. 11. maj: »De første opgaver er løst, og trods manglende rutine og alt for fåtallige tropper løst på en måde, som vi fuldt ud kan være bekendt. Det har vel været den almindelige mening, at vor indsats kun skulle blive af kort varighed og at vi i løbet af få dage ville blive afløst af allierede tropper. Dette viser sig ikke at være tilfældet. På et tidspunkt, hvor den første begejstring er ved at lægge sig og hvor nerverne er ved at være tyndslidte på grund af overanstrengelse og manglende nattesøvn, ser vi os stillet overfor opgaver, der tilsyneladende må overstige vore kræfter. Hertil kommer, at der for den enkelte nødvendigvis som dagene går må opstå problemer m.h.t. indtægterne og arbejdet derhjemme. Sektionen henstiller indtrængende, at hver enkelt frihedskæmper indstiller sig på flere ugers arbejde og indretter deres private forhold derefter«.²³

I Thy og i hele området langs kysten kom arbejdet i de følgende uger til at dreje sig om at besætte de tyske stillinger efterhånden som de tyske tropper forlod dem, og samtidig sørge for at få afmærket de områder, hvor tyskerne havde nedlagt miner. Det gav et enormt arbejde med optælling af efterladt materiel og sikring af det, hvortil kom frihedsbevægelsens opgaver med sikring og bevogtning af de tyske

Scene fra kampene i Odense den 5. maj.

flygtningelejre, hvor man tillige skulle undersøge om eftersøgte personer gemte sig mellem flygtningene.

Bornholm

Foruden det arbejde, som modstandshæren havde i det øvrige land, fik den på Bornholm en ganske særlig opgave. Øen var i de sidste dage blevet tilholdssted for tyske styrker, som var flygtet for russerne på Østfronten. Udover de normalt stationerede halvandet hundrede mand, der hørte under den tyske krigsmarine, var der kommet omkring 20.000 hærstyrker fra Østfronten, og disse var ikke omfattet af kapitulationen. Den tyske kommandant, Kapitän zur See v. Kamptz accepterede modstandsbevægelsen og dens fremkomst den 5. maj, men han ville ikke kapitulere til andre end englænderne. Dette forhindrede dog ikke frihedskæmperne i at foretage arrestationer, som andre steder i landet, og at iværksætte bevogtningstjeneste og patruljeringer. Øen lå imidlertid bag Østfronten, og da russerne den 7. maj nedkastede en opfordring til overgivelse med ordre til v. Kamptz om at sende forhand-

lere til Kolberg den næste dag kl 10, nægtede v. Kamptz, selvom russerne samme dag havde bombarderet både Rønne og Neksø. Heldigvis var der blot dræbt 1 i Neksø og 9 i Rønne, men herefter blev evakueringen af de to byer sat i gang, og modstandsbevægelsen fik sin første store opgave med at hjælpe til hermed.²⁴

Fra Bornholm havde man gentagne gange bedt København om at der måtte komme en englænder til øen for at modtage overgivelsen, men man havde tilsyneladende talt for døve ører, da englænderne i deres politik var meget forsigtige overfor russerne og ikke ønskede at trænge ind i Østersøen, hvis det kunne udlægges som en uvenlig handling.

Først da bomberne var faldet over Bornholm den 7. maj blev man i det engelske udenrigsministerium opmærksom på sagen, og tidligt næste dag afgik ordren til SHAEF om at man hurtigst muligt skulle arrangere overgivelsen på Bornholm, samt at det ikke var nødvendigt forinden at spørge russerne. På dette tidspunkt var SHAEF også fra danske myndigheder blevet opmærksomme på problemerne omkring øen og man havde netop et par timer forinden fra

En »partisanski« og nogle russere patruljerer i Rønnes gader.

general Eisenhowers hovedkvarter sendt en forespørgsel til Moskva. Den 8. maj bombedes Neksø og Rønne atter, og begge byer blev meget hårdt ramte, men takket være evakueringen blev ingen dræbt på dansk side.²⁵

De vestlige allierede ventede imens pænt på det russiske svar, der indløb den 10. maj med meddelelse om, at en engelsk landgang var unødvendig, da Sovjettropper havde besat øen. Den 9. maj ved tre-tiden løb de første russiske torpedobåde ind i Rønne havn, og deres første ønske gik ud på at komme i kontakt med de danske »partisanski«. Takket være den danske modstandsbevægelse kom der nu et godt samarbejde i gang mellem de russiske og danske myndigheder, og frihedskæmperne fik nok at gøre med patruljering sammen med russerne, med indfangning af tyskere, der søgte at flygte fra øen, og med at klare problemer, der opstod mellem civilbefolkningen og russerne. Det var et særegent job frihedskæmperne blev sat på grundet sprogbarriererne og de forskellige kulturopfattelser.²⁶

Disse glimt fra forskellige egne af landet fortæller noget af alt det, der skete i de første dage

efter befrielsen, men historien om modstandshæren rækker helt frem til august 1945, da den endeligt afløstes af de frivillige hjemmeforsvarende, baggrunden for det nuværende hjemmeforsvar.

Det var imidlertid en særdeles vanskelig tid for den enkelte modstandsmænd. Særlig svært var det for alle de folk, der under krigen i et eller flere år havde lagt hele deres tid i modstandsarbejdet og været borte fra deres normale civile erhverv. De havde været optaget af helt uvante opgaver, ofte havde de været forfulgte og hele tiden havde de sat deres liv på spil. Forholdsvis pludselig kom hverdagen, freden – og den opgave, som de selv havde sat sig, var ophørt. Det kan næppe undre, at det for mange var en psykisk belastning igen at skulle omstille sig. Til dette var modstandshærens opgaver måske en hjælp for nogle, men for mange kom den udvikling, de havde været igennem, til at betyde en ændring af deres liv og muligvis blev de bragt ind på helt nye spor i deres tilværelse.

Modstandshæren gjorde i majdagene 1945 et stort og for Danmark nyttigt arbejde, der har været alt for lidt påskønnet.

KILDER

1. FM (Frihedsmuseet) 35 A-1 Modstandsbevægelsen på Lolland læg I.
2. FM 35 A-72 Dokumenter fra Region VI afsnit 2, læg I.
3. Børge Outze: »Sådan begyndte det«, Kbh. 1970, side 32.
4. FM 35 A-5 Arkiv f. modstandsbevægelsen i Helsingør, Rapporter til byledelsen 9/5 og 12/6 1945.
5. FM 35 A-5 Rapporter om arrestationer juli 1945.
6. FM 35 A-45 Beretning af P. F. Wilspang 14/4 1981 og referat af samtale d. 27/7 1973 med Aksel Frederiksen, Valdemar Bergenhagen og Peter Bach Andersen.
7. FM 35 A-45 Beretning som note 6 samt samtale med Anton Pedersen i »Frederiksværk Jul 1979« ved Poul Bjerrum.
8. Ole Brostrup: Panser i Danmark, 1980, side 56 og 171.
9. FM Lydbåndarkiv, Interview med Erling Sørensen d. 23/1 1980.
10. FM 35 A-3 Dokumenter vedr. P.4, læg III gruppeførrapport d. 8/5 1945.
11. FM 35 A-3 Udateret delingsførrapport v. ljt. Sigismund v. Bruhn.
12. FM 35 A-3 Rapport fra gruppefører Thorvald Hermansen d. 7/5 1945.
13. FM 35 A-3 Rapport fra gruppefører Ib Jeppesen udateret.
14. FM 35 A-3 Rapport fra bårholdleder Rasmus Nielsen.
15. FM 35 A-32 Arkiv for modstandsbevægelsen i Århus, modstandskolonnens befaling nr. 1.
16. FM 35 A-32 Modstandskolonnens befaling nr. 2, 5/5 1945.
17. FM 35 A-32 Rapport til Jysk-fynsk kommando d. 7/5 1945.
18. Niels Peter Frederiksen: Region IV efter 4. maj 1945 side 27-28, specialeafh.
19. som note 18 side 33-35.
20. som note 18 side 37-38.
21. som note 18 side 41-43.
22. FM 35 A-12 Dokumenter vedr. Region I.
23. FM 35 A-48 Rapporter fra Thy, sektionsbefaling nr. 2 d. 11/5 1945.
24. J. H. Barfod: Et centrum i periferien, 1976, side 263-268.
25. som note 24 side 273-274.
26. som note 24 side 306-310.

»Idealiteten i de reale ting«

Om Erik Holtved, setukeserne og eskimoerne

Af GEORGE NELLEMAN

Setukesiske kvinder. Fra Erik Holtveds skitsebog, 1930.

Selv om intet deraf er udstillet, har Nationalmuseet faktisk en samling af »etnografika« fra Europa, kaldet »den europæiske komparativsamling«. Den er startet på Etnografisk Samling, men blev i 1950'erne overflyttet til Dansk Folkemuseum (☉: Nationalmuseets 3. afdeling). Skønt samlingen er opstået mere eller mindre ved tilfældigheder, er den dog så omfattende, at vi, når nyopstillings-bevillingen engang når til 3. afdeling, kan føje den manglende verdensdel til de eksisterende etnografiske samlinger. Det er således tanken, at »opstille Europa« på etagen oven over Asien ved at ændre og udbygge den eksisterende udstilling af dansk bondekultur og at supplere den med eksempler på andre europæiske kulturtyper: den centraleuropæiske bondekultur, repræsenteret ved Polen, den mediterrane, re-

præsenteret ved Sardinien og den atlantiske, repræsenteret af vore gamle samlinger fra Færøerne og Island.

Blandt de småsamlinger, som yderligere kan indgå i den planlagte nyopstilling, og som er kommet fra Etnografisk Samling, er også den *setukesiske*, og den har sin særlige historie, som jeg skal prøve at fortælle her.

Først skylder jeg imidlertid læserne at fortælle, hvem setukeserne er. I den ældre litteratur kaldes de »de ortodoxe estlændere«, og ortodox betyder her medlem af den russiske kirke. Sagen er den, at Estland, som jo altid kulturelt og politisk har været i klemme mellem øst og vest, mellem slaver og germanere, kulturgeografisk kan opdeles i tre områder: et estnisk kerneområde med den rigtige, estniske bondekultur og to yderområder: et svensk på-

virket i nordvest og et russisk påvirket i sydøst, nemlig Setumaa, setukesernes land, omkring byen Petseri og grænsende op til Rusland og Pskov-søen. Udover at være russisk påvirkede, havde setukeserne, som vi senere skal høre om det, bibeholdt en del gamle træk i erhvervs-kulturen, i alle fald i 1930.

I dag er Setumaa indlemmet i den Russiske Sovjetrepublik, men i 1930, da Estland var en selvstændig republik, var det estnisk område, og her byggede det danske ingeniørfirma Højgaard og Schultz en jernbane for den estniske stat, fra Tartu til Petseri.

En af de danske jernbaneingeniører havde en bror som var kunstmaler, og denne benyttede lejligheden til at gennemvandre Setumaa med sit telt og sit malergrej med ingeniørlejren som hovedstation. Han blev opmærksom på setukesernes egenart, og skrev 21. november 1930 følgende til Nationalmuseet:

Jeg skal tillade mig at gøre Museet opmærksom paa omstaaende skitserede Setu-dragt, som den bæres den Dag idag af Setu-keserne (knap 30.000 Mennesker) her i Petserieggen, et aparte konservativt Folkefærd (høster endnu med Segl, selv om Esterne ved Siden af kører med Slaamaskine), idet jeg ærligt maa indrømme, at jeg ikke aner,

om det falder inden for etnografisk Afdelings Rammer, ejheller om Musæet allerede har en saadan Dragt. Med sit ejendommelige Behæng virker den meget malerisk. Paa Markedsdage tropper de velstillede op med Møntkæder hængende langt ned paa Mavnen. Uden Smykkerne (selvfølgelig) er den Kvindernes daglige Arbejdsdragt.

Maleren tilføjer, at han er villig til at indkøbe en dragt til museet, såfremt man vil forstrække ham med 100.- kroner. I sit svarbrev skriver Etnografisk Samlings daværende leder, Thomas Thomsen:

I og for sig er Europa et Grænscomraade for os, vi har hidtil kun samlet naar Forholdene – som her – tilbød sig selv. Vort Budget maner til Begrænsning; vi ville dog i det nye Museum gerne efter ringe Evne have ogsaa primitive europæiske Forhold repræsenterede. Vi modtager da meget gerne Deres Tilbud.

Hvad De skriver om Seglen interesserer mig, og jeg ville gerne, om De kunne skaffe os en saadan, skæftet og brugt, ligeledes Haandtenen, hvis den endnu skulle være i Brug; vore europæiske Interesser gælder nemlig i første Række overlevende Paralleler til, hvad der kendes fra Asien og andetsteds.

14. 11. 30
1930
Maleren, 14. 11. 30

Nationalmuseets Sneg. Afdeling,
København.

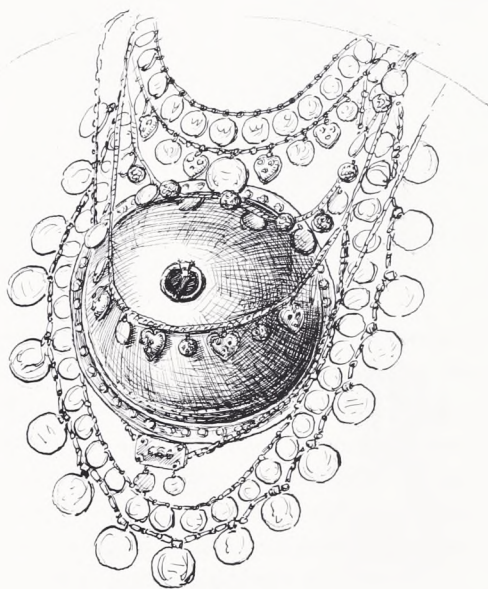
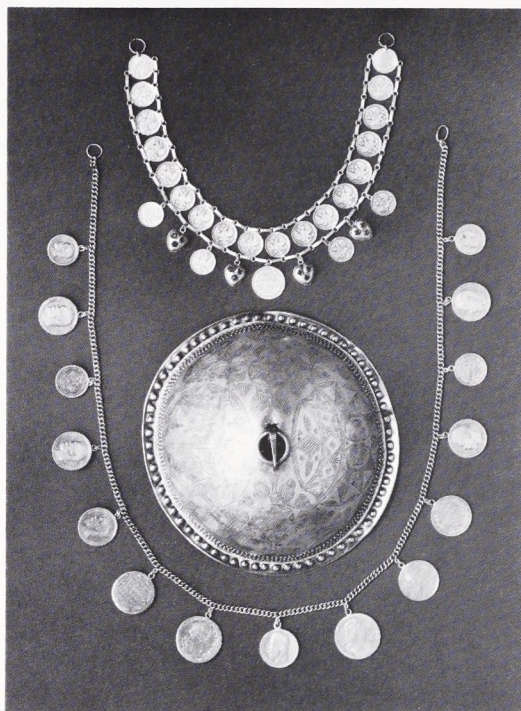
Jeg takker for Deres Brev idag, og vedlægger Rindt-
ningen for de 100 Kr. jeg har nu sat mig. Desværre
for at skaffe en komplet Dragt til mig. Dogten tænker
jeg ikke, hvad vordt Kædehængende. Hvis Kunstneren
angaar, kan jeg intet sige om det – af uheldige
grunde. Jeg har indledt efterkommene i forbindelse
til et Bredtjørn bærte, som allerede kan tale noget
tyde, desværre er jeg uoplyst, hvad der mest
kunne foretages om Opbevaring.

Deres

Seck Holstved.

16. 11. 30
Drage og Segl udsat ved Bredtjørn;
afbrudt af 6 St. Høst for 140 Kr.

Etnografisk Samling fik dragten, inclusive 850 g sølvsmykker for ialt 140 danske kroner. Sølvprisen var, i 1930-penge, 115 kr, og til sammenligning kan det nævnes, at en gymnasielektor i Estland i 1930 tjente 140 kr om måneden – og en arbejdsmand ca 2 kr om dagen.

Sølv. Ny sølvsmykke
 Rindl. og 20 tejpul smykker
 København Nov. 1930.

En sammenligning mellem skitsebogens tegninger og de smykker, som nu befinder sig på Nationalmuseet viser, at det endelige køb blev lidt mere beskedent end det planlagte. Mønterne i den store (indkøbte) kæde, er sølvrubler fra tiden mellem 1723 og 1899. (Lennart Larsen foto).

*Erik Holtved
 Danmarksport. 12/9 1922. - Nørrebro.*

Men historien ender ikke her. Maleren havde nu fået kontakt med museet, og da han kom hjem, skrev han fra sit atelier på Hauser Plads:

I al Ærbødighed vover jeg at forespørge Dem, om der i Forbindelse med den forestaaende store Grønlandsekspedition skulde blive Brug for en yngre Maler, specielt Tegner og Altmuligmand. Jeg indser vel det naive i min Henvendelse, da jeg aldrig har gjort mig bemærket ved nogenting, men en stærk Rejselyst og Drift imod den store og ensomme Natur bringer mig dertil. Jeg er vant til at færdes og gøre mine Studier ene med mit Lommetelt som Basis, arbejder hurtigt og har adskillige Aars Træning i Tegning i det frie i Temperatur omkring Frysepunktet, ligesom jeg overhovedet nærer

Aversion mod Kakkelovnsvarme. Har endvidere lidt praktisk Kendskab til de fleste Haandværk og haandterer det meste Værktøj fra Økse til Synål, vant til Madlavning. Har hidtil aldrig været syg og har Tænder som en Hund samt er i Besiddelse af en stor Stædighed overfor Opgaver, der interesserer mig. Jeg forlanger iøvrigt udover det absolute Existensminimum ikke andet end at faa Lov at prøve mine Kræfter. De bedes venligst bære over med mig for den Opremsning af Kvalifikationer, men da jeg søger Idealiteten i de reale Ting, er jeg vant til at se nøgternt paa Tingene. Og Mulighederne voxer jo ikke paa Træerne i dette Land.

I Ærbødighed
 Deres

Erik Holtved

Da vi som unge etnografistuderende omkring 1950 var i en slags mesterlære på Etnografisk Samling, gik der forskellige historier om vore lærere: om hvordan Johannes Brøndsted fik sit ridderkors og om hvorfor Niels Nielsen blev professor i geografi – og om hvordan Holtved blev eskimolog (dette ord var dog ikke opfundet endnu dengang). De to førstnævnte historier var ikke særlig elskværdige og næppe heller særlig sande. Historien om Holtved, derimod, kunne vi verificere i Etnografisk Samlings brevkort – det meste af den i alle fald. Det var nok Lauge Kochs store Treårsekspedition til Nordøstgrønland, Holtved tænkte på, da han skrev til museet, men den kom ikke med på. Om, hvordan han i stedet kom med på Knud Rasmussens Sjette Thule-ekspedition til Sydøstgrønland i 1931, fortæller den mundtlige tradition følgende: Knud Rasmussen manglede en praktisk mand, og dis-

kuterede sagen med Thomas Thomsen, som svarede: »Der er jo ham med tænderne«. Og hermed indtrådte der en ændring i Holtveds liv. Den kunstneriske karriere blev afløst af en videnskabelig.

Holtved kom med Knud Rasmussen i 1931, og det blev hans opgave at foretage udgravninger af eskimoruiner ved Lindenow Fjord. Dette klarede han så godt, at han kom med Poul Nørlund på nordboudgravningen i Sydvestgrønland i 1932 og med Therkel Mathiasen på eskimo-arkæologiske ekspeditioner til Disko og Julianehåbs Distrikt i 1933 og 1934. I 1935-37, efter at Holtved på Knud Rasmussens tilskyndelse var begyndt at studere grønlandsk sprog og eskimoisk kultur hos William Thalbitzer, arbejdede han sammen med sin kone i Thule: som arkæolog i den korte gravesæson om sommeren og som etnograf og lingvist om vinteren. Den videre karriere blev ha-

»Anana sugavit«?
(Hvad har du gjort, Mor?)
Akvarel fra 1975.

En aad Aften ; Kystmuseet, 9 Sept 1932. - Erik Holtved

Tegningen kunne også have haft følgende tekst: »Fest på Bratthalid, Erik den Rødes gård, 947 år efter grundlæggelsen.«
Personerne er fra venstre: geologen Kjeld Milthers, arkæologen Poul Nørlund og den svenske arkæolog Märten Stenberger.

stig: magister i 1941, vikar på Etnografisk Samling samme år. Dr.phil. (Thuledistriktets arkæologi) og museumsinspektør i 1944. Docent i 1945, videre studier i Thule 1946-47. Udgravninger i Alaska sammen med Helge Larsen i 1948 og professor i 1951.

Selv om denne akademiske lynkarriere stoppede den kunstneriske, mærker man dog kunstneren bag videnskabsmanden: Holtved benytter ofte sine egne gode og instruktive tegninger i sine arbejder om materiel kultur, hvor andre nok ville have brugt fotografier, og især i den lille bog »Eskimokunst« fra 1947 kommer det frem; man fornemmer slægtskabet med de folk han skriver om når man læser følgende:

Det giver en vis kildrende tilfredshed at vide sig herre over redskaberne og materialet, at være virtuos paa sit omraade. Men dette er kun een side ved kunsten, - i vore dage endda en næsten forkættet side, tiltrods for

at vel de færreste kunstnere kan sige sig fri for en vis lystfølelse, naar de mærker at stoffet følger sig lydigt for den skabende haand. Der skal ogsaa en person til at føre haanden og gøre stoffet levende. Dette gælder i lige saa høj grad for den eskimoiske kunstner.

Dette er skrevet af én, som har prøvet selv. Ikke af en udenfor stående iagttager.

Da Holtved i 1968 trak sig tilbage, genoptog han sin afbrudte kunstnerkarriere og opnåede den anerkendelse, der ligger i at få sine billeder antaget på Charlottenborg. Og det hører med til historien, at pengene for de første billeder han fik solgt, blev omsat i øl og snaps til kolleger og studenter på det Institut for Eskimologi ved Københavns Universitet, som Holtved fik etableret, året før han gik på pension.

Således mødtes kunsten og videnskaben igen i et festligt lag.

Billeder af fremmede folks virkelighed eller af vor?

Om fotografier i Etnografisk Samling

Af POUL MØRK

I året 1868 befandt de to indianere Kol-Kol-Shu-A-Tash og Ta-Mo-Son sig i Washington. Det var på ingen måde nogen enestående situation. De hvide pionerers fremtrængen skabte alvorlige problemer for indianerne, og mange af deres ledere rejste til Washington for at forelægge deres syn på situationen og tale deres folks sag over for politikere og embedsmænd i centraladministrationen.

Kol-Kol-Shu-A-Tash og Ta-Mo-Son havde en lang rejse bag sig. De kom fra territoriet Idaho fjernt mod nordvest, hvor de begge indtog ledende positioner i deres folk, som af fransktalende hvide havde fået betegnelsen Nez Percé.

Vi kender ikke den præcise anledning til, at Kol-Kol-Shu-A-Tash og Ta-Mo-Son foretog den lange rejse til Washington, vi ved ikke, hvordan de kom dertil, men vi ved, at de under opholdet i byen lod sig forevige på fotografi, en opfindelse som endnu var så ny, at de første vellykkede eksperimenter og den endelige officielle præsentation i det fjerne Paris må have fundet sted i de to indianeres levetid.

Om det har været personlig forfængelighed og den prestige, der har været knyttet til at lade sig fotografere, der har lokket dem til fotografens atelier, eller om de har ladet sig overtale, måske endda betale for at sidde for fotografen, er ligeledes uvist. Det sidste er ikke usandsynligt. Mange amerikanske fotografer havde en blomstrende produktion af indianerportrætter, formentlig tilskyndet af såvel ægte interesse for den fremmede kultur som bevidstheden om, at indianere dengang som nu var en god salgsvare. Fotografiske kopier af de originale negativer blev fremstillet i stort antal og distribueret kommercielt sammen med fotografier af kendte lokaliteter, berømte bygningsværker, maleriske landskaber og andre seværdigheder.

I Etnografisk Samlings billedarkiv finder vi i dag i en større samling på 106 indianerfoto-

grafier, som alle tilskrives Washington-fografen A. Zeno Schindler, de guldrandede portrætter af »Kol-Kol-Shu-A-Tash, Chief of the Nez Perce« og »Ta-Mo-Son, Chief of the Nez Perce« (fig. 1 og 2). Faktisk er det på grund af portræterne og de dertil knyttede oplysninger, at vi ved, at de to i 1868 befandt sig i Washington.

Når deres billeder i dag befinder sig i Etnografisk Samlings arkiv, er det imidlertid ikke først og fremmest som portrætter af personerne Kol-Kol-Shu-A-Tash og Ta-Mo-Son. De to mænd er blevet museumsgenstande. De opfattes som typer, som repræsentanter for en svunden kultur. Den personlighed, som man nok kan aflæse af de to portrætter, vil hos mange danne grobund for generaliserende betragtninger om indianske karakteregenskaber, og de to mænds dragter vil blive opfattet som materielle vidnesbyrd om Nez Percé kulturen anno 1868.

En sammenligning mellem billederne af Kol-Kol-Shu-A-Tash og Ta-Mo-Son giver umiddelbart indtryk af stor lighed i de to mænds påklædning. Det er ikke overraskende i et samfund, hvor traditionen spillede en stor rolle.

En omhyggelig undersøgelse af detaljer i dekorationer, sammensyninger og slidmærker afslører imidlertid, at der ikke blot er tale om lighed mellem to forskellige dragter. Kol-Kol-Shu-A-Tash og Ta-Mo-Son bærer på billederne samme perlebroderede halssmykke, samme ponchoskjorte og de samme leggings med broderier af pindsvinepigge. Og de holder i hænderne den samme pibe.

Hvad årsagerne hertil er, kan man kun gisne om. Var sådanne dragter fælles ejendom? Har dragten været et klenodie, som de to mænd i fællesskab har bragt med sig til Washington, hvor de hver især har ladet sig fotografere i den af respekt for traditioner, som allerede var døende? Vi ved end ikke, om de har været i

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Washington på samme tid, kun at de begge er blevet fotograferet i 1868.

Eller har dragten tilhørt fotografen, og hvad har i så fald været hans motiv til at stille den til rådighed for indianerne? Ønsket om at kunne tilbyde indianske kunder mulighed for at lade sig fotografere i en særlig smuk dragt? Eller ønsket om at skabe mere »autentiske« og dermed mere salgbare indianerportrætter? Er dragten overhovedet fra Nez Percé?

En gennemgang af de øvrige indianerportrætter i samlingen viser andre tilsvarende eksempler. Ma-Va-Ta-Na-Hanska og Tow-A-Hu-Kasa-No-Pa, ledere i to forskellige Sioux stammer, bærer tydeligvis samme karakteristiske skjorte med broderier af pindsvinepigge, samme brystsmykke og samme klædesbukser eller leggings med broderier på to portrætter fra 1867 (*fig. 3 og 4*), og en kombineret pibe og økse med et perlebroderet vedhæng går igen i en hel række portrætter.

Alt dette taler stærkt for sandsynligheden af, at fotograf Schindler har ejet eller haft adgang til en række indianske dragtdele og redskaber, som han har brugt som rekvisitter ved optagelsen af portrætterne.

Når der her indledningsvis er ofret speciel opmærksomhed på Schindlers fotografier, er det ikke fordi de danner nogen undtagelse, men tværtimod fordi de på flere måder illustrerer de problemer, der knytter sig til fortolkning og brug af etnografiske fotografier.

Etnografisk betyder ordret folkebeskrivende, og man må formode, at Schindler med sine billeder har tilstræbt i bogstavelig forstand at leve op til denne betegnelse. Han var nemlig i en periode af sin fotografiske karriere tilknyttet et større projekt, hvis mål netop var en fotografisk registrering og beskrivelse af de nordamerikanske indianeres kultur, inden den, som man kunne forudse, gik til grunde.

Schindlers billeder forekommer da også umiddelbart køligt og objektivt registrerende. De fotograferede indianere er med få undtagelser fotograferet lige forfra, i hel figur, stående eller siddende på en usynlig skammel foran en neutral væg i atelieret. De fleste holder i hænderne en pibe eller en økse, som næsten bliver et symbol på deres indianske identitet.

Undtagelserne er en række mere nuancerede portrætter af indianere iført traditionel

europæisk-amerikansk påklædning. På disse billeder er de portrætteredes ben ikke medtaget. Her har fotografen åbenbart ikke ment, at det havde etnografisk interesse at få det hele med. De indianske redskaber, som optrådte på billederne af de mere »autentisk« udseende indianere, er her karakteristisk nok i flere tilfælde erstattet med en bog. Som det fremgår af fotografierne *fig. 1-4*, ser det dog ud til, at Schindler trods det etnografiske formål med billederne er faldet for fristelsen til at gribe ind for at »forbedre« på den virkelighed, som det var hans opgave at registrere.

Der er her tale om en aktiv fysisk indgriben, som i det mindste i dette tilfælde kan konstateres ved en grundig gennemgang af Schindlers billeder. Der kendes mange lignende eller grovere eksempler fra andre fotografer: Fotografier af indianere, som er iført dragter, der er mærket med tydelige museumsnumre, og fotografier, som har forsynet deres indianerportrætter med »krigsmaaling« ved retouchering på originalnegativerne. Der er formentlig i alle disse tilfælde tale om bevidste forsøg fra fotografernes side på at leve op til det ikke-indianske publikums forventninger til indianere og fotografier af dem.

Disse forventninger udspringer imidlertid af ideer og holdninger, som også på andre og mere uåndgribelige måder afspejler sig i fotografierne, for eksempel som ovenfor antydning i Schindlers forskellige gengivelse af, hvad han åbenbart har opfattet som to forskellige slags indianere: De »rigtige« og de »civiliserede«.

Sådanne nuancer kan være komplicerede og vanskelige at udrede, men de har betydning i forbindelse med publikums mere eller mindre ubevidste aflæsning og fortolkning af billederne og er på denne måde med til at forme eller forstærke den almindelige opfattelse af det samfund eller den befolkningsgruppe, der fremstilles på fotografierne.

Der er med andre ord tale om en selvforstærkende proces, en cirkel, som tilsløres af den udbredte tro på fotografiets objektivitet. »Fotografiet lyver ikke«, siger en påstand, som sikkert er lige så gammel som fotografiet selv.

Selv om man helt ser bort fra bevidst fotografisk bedrageri, har påstanden kun gyldighed under forudsætning af, at man gør sig klart, at det er fotografens sandhed, der vide-

Fig. 5

Fig. 6

regives i fotografiet. Dette gælder for fotografier i almindelighed. Til det, vi forstår ved etnografiske fotografier, knytter der sig yderligere den omstændighed, at deres emne, det samfund eller den kultur, de fremstiller, oftest er fremmed og mere eller mindre ukendt for såvel fotografen som hans publikum.

Hvis man vil benytte fotografier som kilde til belysning af forhold vedrørende en fremmed kultur, et samfund, en befolkningsgruppe eller et historisk emne, er det nødvendigt at forsøge at rekonstruere baggrunden for billedmaterialet, den almindelige opfattelse af emnet i fotografens samfund eller gruppe, hans personlige synsvinkel og den konkrete situation, i hvilken det enkelte fotografi er blevet til.

Kun i denne sammenhæng kan man vurdere fotografens billeder og hans stil og fastslå, hvilke udvælgelsesprocesser, der har haft betydning for hans arbejde.

Mulighederne for at opnå et anvendeligt helhedsindtryk af et emne vokser med mængden af det benyttede billedmateriale. Jo flere fotografier og jo flere fotografer, der indgår i materialet, jo større er chancerne for, at man kan få sine spørgsmål tilfredsstillende besvaret.

I Etnografisk Samlings billedarkiv opbevares mange tusinde fotografier fra en lang række samfund i de dele af verden, som traditionelt betragtes som afdelingens arbejdsområde. Billederne er indgået siden midten af forrige århundrede, og samlingen er kommet i stand på stort set samme måde som afdelingens genstandssamlinger, nemlig dels ved indkøb, dels ved at forskere efter deres arbejde i fremmede samfund har stillet deres billedmateriale til rådighed, og sidst men ikke mindst ved at mange forskellige mennesker har skænket fotografisk materiale af etnografisk interesse til Etnografisk Samling.

En sådan aflejring kan naturligvis forekomme noget tilfældig, men netop i tilfældigheden ligger der måske en mulighed for, at der her, i hvert tilfælde for nogle samfunds vedkommende, er tilvejebragt det alsidige billedmateriale, som blev omtalt ovenfor. Vi ved ganske vist ikke i dag, hvilke udvælgelsesprocesser, der er gået forud for fotografiernes optagelse i billedsamlingen. Hvilke tilbud har

man høfligt afslået, og hvilke muligheder har man betragtet med så stor interesse, at man ligefrem har opsøgt dem?

Billedsamlingens brogede mangfoldighed tyder ikke på, at man har kasseret med hård hånd, eller at man har ført nogen særlig stram erhvervelsespolitik.

Et problem er det, at mange af billederne i samlingen er uden medfølgende oplysninger. I de fleste tilfælde er det dog muligt på grundlag af billedernes indhold og den benyttede teknik at foretage en geografisk og tidsmæssig bestemmelse, og i mange tilfælde har sammenligning med andre institutioners billedsamlinger og litterære kilder gjort det muligt at identificere fotografen.

Der foreligger naturligvis ikke samme rigelige billedmateriale fra alle de samfund, som overhovedet er repræsenteret i Etnografisk Samlings billedsamling. Men fra en række folk foreligger der store og i nogle tilfælde enestående samlinger af fotografier.

Betragtet som helhed indeholder samlingen et rigt materiale til belysning af såvel fotografisk historie i almindelighed som af de holdninger og tendenser, som har haft betydning for den fotografiske skildring af fremmede samfund og kulturer.

Det er naturligvis ikke muligt i denne sammenhæng at give et blot nogenlunde dækkende indtryk af Etnografisk Samlings fotosamling, men nogle få udvalgte fotografier fra samlingen kan måske give en vis fornemmelse både af den og af fotografiske traditioner inden for etnografien, samt etnografiske traditioner inden for fotografien.

De mange fotografer, som har skildret eller afbildet fremmede folk i deres fotografier, har haft mange forskellige hensigter med deres fotografering. Almindelig interesse for det fremmedartede, sikkert i mange tilfælde tilskyndet af ønsket om at registrere og udforske fremmede samfund, inden de gik til grunde i sammenstødet med europæisk kultur. Fotografiens og etnografiens opblomstring falder jo tidsmæssigt stort set sammen med kolonimagtens mest massive fremstød rundt omkring i verden.

I nogle tilfælde har formålet måske overvejende været at tilfredsstille det hjemlige samfunds behov for eksotiske indtryk. For nogle

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 12

◀ Fig. 9

◀ Fig. 10

Fig. 11

fotografer har skildringen af fremmede folk og samfundsformer rummet en mulighed for kunstnerisk udfoldelse. I andre tilfælde synes hovedformålet at have været at dokumentere fotografens egen tilstedeværelse i det fremmede, den samme motivering som i dag har gjort kameraet til en af de vigtigste ingredienser i enhver turists bagage.

Oftest har der sikkert været tale om en blanding af de fleste af disse hensyn og sandsynligvis mange flere.

Billedmæssigt tegner der sig to tydelige tendenser inden for fotografering af fremmede folk, ja måske inden for fotografering overhovedet. Den ene tilstræber kølig, neutral, objektiv registrering af det fotograferede. Den anden går i retning af en mere engageret meddelelsesform. Den tilstræber at fortolke og skildre motivet, at trække essensen af det frem og i mange tilfælde at meddele et budskab, som peger ud over selve billedets indhold.

Der er ikke tale om to skarpt adskilte grupper af fotografier, men om tendenser, som i større eller mindre grad er til stede i alle fotografier, såvel af genstande, arkitektur, bybilleder og landskaber som af etnografiens egentlige emne: Mennesker.

Der er ingen tvivl om, at fotografier, i hvilke den sidst omtalte tendens er fremherskende, umiddelbart appellerer stærkest til os som publikum, men accepteret kritikløst som etnografisk dokumentation rummer den risiko for fejltagelser.

Et typisk eksempel er den berømte amerikanske fotograf Edward S. Curtis' billeder af nordamerikanske indianere fra slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede.

Det var Curtis' hensigt at skabe et storstilet fotografisk dokument om indianerne til kommende generationer, inden deres kultur uddøde. Hans billeder har en kunstnerisk kvalitet, som ikke kan undgå at rive selv den mest forsigtige og kritiske iagttager med. Men Curtis har arrangeret motiverne ned til mindste detalje for at skabe et indtryk af ophøjet værdighed i overensstemmelse med hans idealiserende opfattelse af indianerne. Curtis kan muligvis have haft ret i sin opfattelse af indianerne, men hans billeder har ikke nogen stor værdi som etnografisk kildemateriale. Mange af dem indeholder kun et minimum af etnografisk in-

formation, blandt andet fordi han fulgte en fotografisk portrættradition, som koncentrerede sig stærkt om den portrætteredes ansigt.

Etnografisk Samling ejer ingen af Curtis' fotografier, men en serie portrætter af Alaska eskimoer udført af brødrene Lomen i Nome er samtidige med Curtis' arbejde og helt i samme tradition (*fig. 5*).

Den franske fotograffamilie Bonfils virkede fra slutningen af 1860'erne til et stykke ind i vort århundrede i Mellemøsten, Egypten og Grækenland med hovedkvarter i Beirut. Familien skabte i denne periode et fotografisk værk, som i format og idealer ikke står tilbage for Curtis', men som langt bedre end hans lader mennesker og steder komme til deres ret på egne betingelser.

Familien Bonfils betragtede det ligesom Curtis som sin opgave at registrere kulturer og miljøer, som var i færd med at gå til grunde.

Et af familiens medlemmer, Adrien Bonfils udtrykker det meget klart i forordet til et af de album, som familien publicerede. Efter en lovprisning af »Det Hellige Land«, i hvis mennesker han mener at genkende Jesu samtidige, udtrykker han frygt for, at den tekniske civilisation snart vil forandre alt: »Det øjeblik er måske ikke fjernt, da det hellige Oliebjerger og Tabor vil have hver deres svævebane som almindelige udflugtsmål«. »Før det sker, før fremskridtet har fuldført sit nedbrydende arbejde, før denne samtid, som stadig er fortiden, for altid er forsvundet, har vi forsøgt, så at sige, at fæstne og forevige den i en serie fotografiske billeder, som vi tilbyder vore læsere i dette album«.

Udtrykket »denne samtid, som stadig er fortiden« afspejler sikkert opfattelsen hos mange af de fotografer, hvis billeder i dag står i Etnografisk Samlings og mange andre etnografiske institutioners billedarkiver.

Og Bonfils' billeder er et rigt etnografisk kildemateriale, selvom også de er iscenesat med omhu.

En række gruppeportrætter af beduiner fra Syrien og Palestina (*fig. 6 og 7*) og tableauer, der viser dagligliv i en række mellemøstlige byer (*fig. 8*), har en romantisk stemning, som leder tanken hen på malerkunstens orientalistiske skoler. Landskaber, bybilleder, historiske bygninger og steder veksler med billeder af

Fig. 14

Fig. 13

religiøse ritualer på de hellige steder (*fig. 9*) og dagligliv i basarerne.

Men også her har man grund til at være på vagt: Den samme person optræder både som håndværker, der renser råbomuld, og som overrabbiner i Jerusalem. Der er enkelte andre lignende tilfælde blandt Etnografisk Samlings Bonfilsfotografier, men meget tyder på, at familien i de fleste tilfælde har indskrænket sin indgriben til at arrangere personerne på fotografierne i maleriske poseringer.

En anden form for konstruktion, som i denne periode var almindelig hos mange fotografer, som fotograferede fremmede folk, var atelieropstillinger, som på fotografiet skulle give indtryk af at være fastfrosset midt i et som regel dramatisk handlingsforløb: Udførelsen af et religiøst ritual eller en kamp på liv og død.

Billeder, som med vor tids fototeknik kan fotograferes på en brøkdels af et sekund, krævede dengang i atelieret adskillige sekunders eksponering, hvilket ikke sjældent får netop denne slags fotografier til at tage sig en anelse unaturlige ud.

Fig. 10 viser indfødte australieres dans rekonstrueret i atelieret hos Kerry & Co. i Sydney, og på *fig. 11* ses en besøgende afrikansk trup i dramatisk opstilling, fotograferet hos Fred. Riise på Amagertorv i København i 1888.

Også i sådanne tilfælde har formålet naturligvis været at leve op til de almindelige forestillinger i vort samfund om tilværelsen hos de eksotiske folk, som man afbildede.

Den afrikanske trup på Riises fotografi var på turné i Europa og havde tidligere optrådt i Hagenbecks zoologiske have i Hamburg. Der er al mulig grund til at tro, at der var tale om et udpræget shownummer, som her er forevigt af en fotograf, som i øvrigt i sine billeder har skildret datidens København og dets indbyggere, også en slags etnografi, men i et mere hjemligt miljø.

Familien Bonfils er fremragende repræsentanter for de omrejsende fotografer, som fra midten af forrige århundrede, ofte under store strabadser, hentede fotografiske indtryk i Nordafrika og Mellemøsten. Andre gennemrejste Asien (*fig. 12*). En stor del af de ældre fotografier i Etnografisk Samling er taget af fotografer af denne type. De har utvivlsomt

været inspireret af personlig interesse og i tilfældet Bonfils af et indgående kendskab til deres emne, men samtidig har en del af deres opmærksomhed været rettet mod deres kundedre, som var dels turister og andre tilreisende, som købte billeder med hjem som rejseminder, dels mennesker som var henvist til på afstand at dyrke deres interesse for det fremmedartede. Det er karakteristisk, at netop det malerisk eksotiske og attraktionerne indtager en fremtrædende plads i mange af disse fotografers produktion. Familien Bonfils har som fastboende fotografer i det område, de skildrede i deres billeder, haft gode muligheder for at få et nært forhold til miljøet og dets forskellige befolkningsgrupper, selvom de dækkede et stort område.

Men også blandt de mange europæere i andre professioner, som tilbragte lange perioder af deres liv i koloniområderne, var der ivrige fotografer. Selvom de som repræsentanter for kolonimagten og den hvide race ikke var lige velkomne alle steder, erhvervede mange af dem et indgående kendskab til det lokale samfund og et nært forhold til dets mennesker, som det var umuligt at opnå under kortere ophold.

I billederne kommer det ofte til udtryk i form af indblik i miljøer, som har været lukkede for fremmede (*fig. 13*), en mere nuanceret gengivelse af stedets mennesker og i heldige tilfælde i form af grundige oplysninger om sted- og personnavne og om hele situationen omkring billedets tilblivelse.

I Etnografisk Samling opbevares fotografier, som er optaget af såvel danskere som udlændinge i mange forskellige kolonimagters tjeneste. Men det mest nærliggende at fremhæve må dog være de mange fotografier, som i tidens løb er optaget af danskere i Grønland, og iblandt dem navnlig Hinrich Johannes Rinks og Thomas Krabbes.

Rink kom oprindeligt til Grønland i 1840'erne som geolog, men gik senere ind i koloniadministrationen. Han nåede samtidig at udføre et stort etnografisk arbejde, blandt andet med indsamling af grønlandske myter og sagn.

De af hans fotografier, som befinder sig i Etnografisk Samling, er alle optaget i begyndelsen af 1860'erne. De fleste er portrætter af

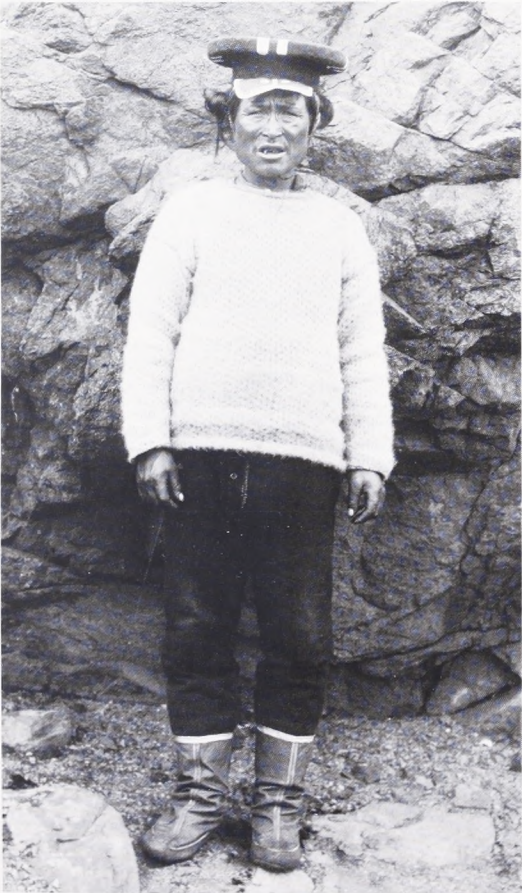

Fig. 16

Fig. 15

Fig. 17

grupper og enkeltpersoner med omhyggelige oplysninger om navn, alder og afstamning (*fig. 14*). Et mindre antal viser forskellige kolonier i Vestgrønland.

Samlingen af Thomas Krabbes fotografier omfatter over 200 glasnegativer og Krabbes signerede kopier, optaget i perioden mellem 1890 og 1909 i alle egne af Grønland, hvor Krabbe var læge.

De fleste af Krabbes billeder gengiver kolonibebyggelser, hvor den danske indflydelse er stærkt dominerende (*fig. 15*), men der er også billeder af traditionel eskimoisk levevis i Østgrønland og Thule (*fig. 16 og 17*), og en række landskaber, som fotografisk er højdepunktet i Krabbes produktion.

Krabbes billeder afspejler i meget høj grad kolonisituationen. Betragtet som en helhed er billederne etnografiske i deres registrering af mødet mellem to kulturer og den danske kulturs voksende dominans over den eskimoiske. Der er ikke gjort forsøg på at rekonstruere eller arrangere, at gøre noget mere »authentisk« eller på at skyde nogle motiver ud til fordel for andre.

Tværtimod virker mange af Krabbes portrætter, sammenlignet med de omhyggeligt komponerede landskabsbilleder, påfaldende ubearbejdede. Personerne er fotograferet frontalt, stående foran en væg, en klippe eller en anden neutral baggrund eller frit i landskabet. Portrætterne virker tilstræbt neutrale på en måde, som minder om meget af det fotografiske materiale fra etnografiske ekspeditioner lige fra forrige århundrede og langt op i trediveerne eller i nogle tilfælde endnu senere.

Etnografiske fotografier af denne art er eksempler på den tidligere omtalte tendens i retning af kølig, objektiv registrering i sin rene form. De udgør en væsentlig del af det store fotografiske materiale fra femte Thuleekspedition til Canada og Alaska under ledelse af Knud Rasmussen i begyndelsen af 1920'erne og Henning Haslund-Christensens ekspeditioner til Mongoliet i 1930'erne.

I billeder, der, så vidt det overhovedet er muligt, er blottet for stemning og udtryk, gives den materielle side af kulturen. Der er ikke taget individuelle hensyn. Mennesker er fotograferet forfra, bagfra og fra siden (*fig. 18*) for grundigt at registrere deres klædedragt

og/eller anatomi. Billederne kan virke næsten afstandtagende i deres objektivitet. Både ting og mennesker er allerede blevet til museums-genstande. Det er imidlertid ikke rimeligt at vurdere registreringsfotografier på samme måde som fotografier, hvis formål er at videregive fotografens fortolkning af motivet. Der er tale om to helt forskellige anvendelser af fotografiet: Som arbejdsredskab og som kunstnerisk udtryksmiddel. De registrerende fotografier har nær sammenhæng med den tidligere dominerende interesse for såkaldt »materiel kultur«, ofte mere eller mindre isoleret fra kulturens øvrige sider. De er fotograferet i tilknytning til indsamling af genstande og er en slags supplement til genstandene selv, fotografiske notater beregnede til videre bearbejdelse i en senere fase af en arbejdsproces. De er tænkt som et udgangspunkt for senere konklusioner, medens konklusionerne går forud for de billeder, hvori fotografen ønsker at videregive sin opfattelse af motivet.

I det fotografiske materiale fra såvel femte Thuleekspedition som Haslund-Christensens centralasiatiske ekspeditioner opvejes de rent registrerende fotografier af andre, som bedre viser tilværelsen i de samfund, ekspeditionerne besøgte (*fig. 19 og 20*). Strengt taget er der også her tale om en form for registrering, nemlig af forskellige typiske situationer i dagligliv, ritualer og fest, men disse billeder, som er hentet ud af et handlingsforløb, virker mindre skematiske end billeder, hvori man bevidst har isoleret mennesker og ting fra den sammenhæng, de normalt befandt sig i, og for menneskenes vedkommende fra deres egen personlighed.

I denne sammenhæng spiller også de tekniske muligheder en rolle. De muligheder, som den fotografiske teknik tillod, og ikke mindst de muligheder, som den udelukkede, har i tidens løb været bestemmende for ikke blot, hvad man fotograferede, men også for udformningen af det enkelte billede og i den sidste ende for indarbejdelsen af fotografiske traditioner og konventioner.

De ældste kameraer var store og uhåndterlige. Fotografen måtte, inden han overhovedet satte negativ i kameraet, indstille afstand og skarphed på en matglasplade, som under indstillingen var anbragt på negativets plads. Når

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

negativet var anbragt i kameraet, skulle det belyses i et tidsrum, som, afhængigt af det forhåndenværende lys og de anvendte materialer, varede fra sekunder til adskillige minutter. Det var ikke en teknik, som indbød til snapshots. På den anden side tvang den næsten fotografen til at tænke sit billede grundigt igennem og komponere det på matglaspladen, inden han trykkede på udløseren. Det færdige billede kan ikke undgå at viderebringe et indtryk af ophøjet ro, simpelthen fordi bevægelser ikke blev registreret eller kun blev registreret som svage tåger.

Når det drejer sig om portrætter, kan resultatet være stift og unaturligt, navnlig når fotografen, som det ofte er tilfældet med etnografiske billeder, har tvunget den eller de portrætterede ind i en mere eller mindre unaturlig posering eller til overhovedet at lade sig fotografere. Men nødvendigheden af grundige forberedelser og lang eksponeringstid rummer også muligheder for fine portrætter, der lader den afbildede komme til orde på egne betingelser, som det fremgår af mange gamle fotografier. I øvrigt bruger man jo stadig kameraer til store filmformater, som ikke er væsentligt forskellige fra den tids, og traditionen for gennemkonstruerede, dekorativt opstillede fotografier af eksotiske miljøer, som den blev udformet i de gamle kameraers blomstringstid, lever videre i mange fotografier, som er optaget med moderne, lettere håndterlige kameraer, for eksempel i den amerikanske fotograf Irving Penns billeder fra New Guinea, Marokko, Cameroon, Nepal og af Hells Angels i San Francisco for endnu engang at henvise til en fotograf, som ikke er repræsenteret i Etnografisk Samling.

I slutningen af 1800tallet udviklede man lettere kameraer, mere lysfølsomme negativer og film samt søgere, der overflødiggjorde mat-skiveindstilling osv. Derved opstod der mulighed for at fotografere i situationer, hvor man ikke tidligere havde kunnet fotografere.

Med moderne motoriserede, automatiske spejlreflekskameraer og adgang til et stort udvalg af forskellige objektiver er det muligt at følge et handlingsforløb i alle faser og på nærmeste hold – eller på afstand, hvis man foretrækker det.

Den nyeste fototeknik åbner utallige muligheder, men ligesom de gamle kameraer i bedste fald kunne anspore fotografen til et omhyggeligt forarbejde, kan den avancerede fototeknik i værste fald inspirere til en skyd-først-og-spørg-bagefter teknik, som flytter udvælgelsen fra tidspunktet før eksponeringen til et tidspunkt efter filmens fremkaldelse. Samtidig er der for den etnografiske forsker en risiko for, at det avancerede kameraudstyr kan blive en kraftig barriere mellem ham eller hende og de mennesker, der er mål for forskningen.

Trods alle disse muligheder er langt de fleste af de mennesker, som er afbildet på Etnografisk Samlings fotografier, opstillet til fotografering på en måde, som umiddelbart ikke forekommer særlig gennemtænkt. I virkeligheden er der nok tale om en tradition, som har rødder tilbage i tiden endnu før fotografiens opfindelse og i selve billedets funktion. Mange af de billeder, vi fotograferer af mennesker, både i vort eget og i andre samfund, minder mest af alt om såkaldt primitiv kunst og er det måske i virkeligheden. De afbildede mennesker er fotograferet stående lige op og ned med front mod kameraet (*fig. 21*). Billedet bliver en slags symbol for den afbildede.

Det kan være svært at skelne mellem konventioner, teknisk nødvendighed og bevidst hensigt. Det typiske amatørportræt kan i sin frontale opstilling minde om det etnografiske registreringsfotografi, men det har ikke dets tilstræbte objektivitet. Det er de færreste amatørfotografer, der systematisk fotograferer familie og venner forfra, bagfra og fra siden, alene fordi billedet ikke er tænkt som et udgangspunkt for videnskabelige studier, men for bevidstheden om den afbildede person.

Mange af billederne i Etnografisk Samling har utvivlsomt haft en udpræget souvenirfunktion. Ved at fotografere den fremmedartede befolkning skaber man et minde om sit besøg. Eller endnu bedre ved at lade sig fotografere midt i det eksotiske miljø (*fig. 22*).

Der kan ligefrem være en form for magi forbundet med denne form for fotografering. Ved at lade sig fotografere på et berømt sted får man selv del i, om ikke berømmelsen, så i stedets kraft. Ved at lade sig fotografere i tilknytning til en ekstraordinær begivenhed får man større del i begivenheden (*fig. 23*).

Fig. 21

Fig. 22

Alle disse fotografiske konventioner, traditioner og mekanismer har længe været fællesejere for fotografer og deres ofre i vort eget samfund, men for mange af de mennesker, der er afbildet på fotografierne i Etnografisk Samlings arkiv, har de været fremmede.

I dag har de fleste samfund taget fotografiet til sig som deres eget. Nogle steder overførte man tidligt lokale portrættraditioner fra maleriet til fotografiet. Det gælder for eksempel i Kina (*fig. 24*).

Men efterhånden er europæiske konventioner trængt frem, eller man har udviklet egne fotografiske stilarter.

Når der bliver fotograferet, reagerer folk nu de fleste steder i verden som her ved at stille sig op til fotografering og måske ved at afgive deres personlige budskab til billedernes fremtidige publikum (*fig. 25*). Og etnografiske forskere har fået en ekstra post på budgettet til uddeling af fotografier til de fotograferede.

Aflæsning af fotografier er udgangspunkt for tankeprocesser og generaliseringer, som ofte forløber mere eller mindre ubevidst. Når det drejer sig om fotografier fra fremmede samfund, vil vore generaliseringer i højere grad være bundet til oplysningerne i det enkelte billede, end når det drejer sig om billeder fra vort eget samfund, fordi vi ikke har den samme baggrund for at sortere og kritisere billedets indhold: Det enkelte fotografi af en indianer på en af Nationalmuseets udstillinger vil ikke blot blive opfattet som et portræt af en indianer, men som symbol for hele hans folk, ja for hele den indianske race.

Eller vi vil vurdere billedets indhold på grundlag af normerne i vort eget samfund: Victoriatidens tilknappe europæiske samfunds møde med fotografier af halv- eller helnøgne mennesker fra andre kulturer har sikkert givet anledning til generaliseringer, som præger den almindelige holdning til dem den dag i dag.

Kan vi da med alle disse problemer og forbehold overhovedet benytte fotografier i etnografiske udstillinger og som kildemateriale for forskning, vil mange sikkert spørge.

Ved at kritisere og analysere det enkelte fotografi, ved at efterlyse den enkelte fotografs hensigt og motiver og ved at følge de generelle tendenser i de forskellige tidsaldrer kan vi ikke

blot indhente oplysninger om de mennesker, som er afbildet på fotografierne, men også om vort eget samfund og dets syn på andre kulturer, dets holdninger og fordomme, som også har haft indflydelse på andet kildemateriale om samme emne: Skriftlige kilder, museums-samlinger osv.

Som det ganske rigtigt er blevet sagt: »The camera is a wonderful mechanism. It will reproduce, exactly, what is going on inside of your head«. (Saul Warkov).

Etnografisk Samlings fotosamling er overvejende af ældre dato. I de senere år har mange danske etnografer fotograferet tusinder af billeder i tilknytning til forskning i en række samfund verden over. Det er et billedmateriale, som netop giver det nuancerede indtryk af de pågældende samfund i dag, som i høj grad mangler i Etnografisk Samlings billedsamling. De senere års nedskæringer på Nationalmuseets budget har desværre afskåret afdelingen fra at udnytte denne mulighed for at supplere billedsamlingen med fyldigere og tidssvarende materiale.

Værre er det, at man for tiden i arkiver over hele verden konstaterer voksende problemer med fotografiske samlingers bevaringstilstand. Dels viser resultaterne af den stigende luftforurening sig med stadig større tydelighed. Dels har navnlig ét materiale, nemlig negativer på nitrocellulose- eller celluloidbasis, vist sig ustabil.

Nitrocellulosenegativer kom frem allerede i slutningen af 1800tallet og brugtes langt op i vort århundrede. De fortrængte efterhånden næsten helt de tidligere benyttede glasnegativer. Navnlig på lange rejser og ekspeditioner var det af praktiske grunde en stor fordel at kunne erstatte de tunge og skrøbelige glasnegativer med de lette celluloidnegativer. Næsten alt negativmateriale fra dette århundredes store ekspeditioner med tilknytning til Etnografisk Samling er derfor på nitrocellulosebasis. Det gælder blandt andet negativerne fra femte Thuleekspedition og fra de centralasiatiske ekspeditioner.

Etnografisk Samling har indledt et samarbejde med Kunstakademiets Konservator-skole om løsning af disse problemer og håber i de kommende år at skaffe penge til konservering af de truede dele af samlingen.

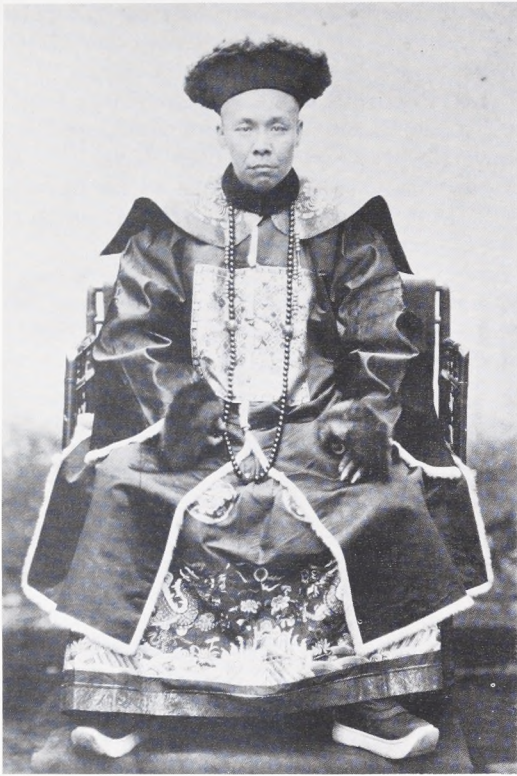

Fig. 25

Fig. 24

Fig. 23

- Figur 1-2.* Nez Percé indianerne Kol-Kol-Shu-A-Tash og Ta-Mo-Son fotograferet af A. Zeno Schindler i Washington i 1868. Begge bærer samme dragt og holder i hænderne den samme pibe. Schindler har nok ved brug af disse rekvisitter søgt at skabe mere »autentiske« portrætter.
- Figur 3-4.* Sioux indianerne Ma-Va-Ta-Na-Hanska og Tow-A-Hu-Kasa-No-Pa fotograferet i samme dragt af A. Zeno Schindler i 1867. Brugen af rekvisitter af forskellig art kendes også fra vore hjemlige fotografer i samme periode.
- Figur 5.* Tátpåne, en eskimo fra Alaska, fotograferet af Ralph Lomen, som var medindehaver af handelshuset Lomen Brothers i Nome, Alaska. Fotografiet er erhvervet af Knud Rasmussen i 1924, da han som leder af femte Thuleekspedition opholdt sig i Alaska. Det er et typisk eksempel på den idealiserende stil, som man også finder i Edward Curtis' indianerportrætter.
- Figur 6.* Omhyggeligt komponeret gruppeportræt af beduinkvinder fra Palestina fotograferet af familien Bonfils, som i 1867 slog sig ned i Beirut.
- Figur 7.* Beduiner fra Palestina fotograferet af familien Bonfils i typisk romantisk idealiserende stil.
- Figur 8.* Sukkerrørssælgere i Cairo fotograferet af familien Bonfils før 1892. Genrebilleder af denne art er meget almindelige blandt de fotografier, som blev taget af forrige århundredes omrejsende fotografer.
- Figur 9.* Foruden de omhyggeligt opstillede portrætter og tableauer fotograferede familien Bonfils mange rent dokumentariske billeder som dette fra før 1892 ved Templets vestmur i Jerusalem.
- Figur 10.* Indfødte australieres dans rekonstrueret i atelieret hos Kerry & Co. i Sydney i 1880'erne.
- Figur 11.* Omrejsende trup fra Dahomey fotograferet i 1888 hos fotograf Riise i København.
- Figur 12.* Et tempel i Peking fotograferet i 1860 af den italienskfødte fotograf Felice Beato, som i 1850'erne og 1860'erne gennemrejste Asien. De slørede grene og de udviskede konturer af menneskegruppen ved den høje mur vidner om de problemer, datidens fotografer havde med bevægelse.
- Figur 13.* En indisk fyrste og hans følge. Billedet er dateret den 20. februar 1869, og initialerne S.B.W. står formodentlig for den engelske general Sheridan Walton. Den britiske koloniadministration iværksatte og fremmede systematisk en omfattende fotografisk beskrivelse af indisk kultur.
- Figur 14.* Hinrich Johannes Rinks fotografi fra 1862 af fire elever på seminariet i Godthåb: Pavia, 19 år, og Julius, Eli og Johan, alle 15 år.
- Figur 15.* Kolonien Umanak i Vestgrønland fotograferet fra syd af Th. Krabbe den 29. juni 1909.
- Figur 16.* Th. Krabbes portræt af åndemaneren Maratti eller Maratze fra Angmagssalik i Østgrønland, fotograferet den 1. september 1904. Maratti, som i sin påklædning bærer tydeligt præg af den danske indflydelse, var en af de sidste grønlandske åndemane.
- Figur 17.* Den femårige polareskimodreng Kalé fotograferet ved Thule af Th. Krabbe den 31. juli 1909.
- Figur 18.* Mongolsk kvinde fotograferet fra tre sider af Henning Haslund-Christensen på en ekspedition under ledelse af svenskeren Sven Hedin 1927-30. Registreringsfotografier af denne art har nær forbindelse med interessen for materiel kultur og er ofte knyttet til indsamling af genstande.
- Figur 19.* To mongoler tilbyder hinanden snus i forbindelse med udveksling af nytårshilsener. Det traditionelle ritual er fotograferet af Henning Haslund-Christensen på hans ekspedition til Mongoliet i 1938-39.
- Figur 20.* Eskimoer ved Icy Cape i Alaska fester om foråret efter hvalfangstens afslutning. Billedet er fotograferet i 1924 på femte Thuleekspedition.
- Figur 21.* Familie fra Fiji opstillet til fotografering foran deres hus. Billedet er et rejseminde fra en dansk families jordomrejse i 1929-30, men minder i opstillingen om mange amatørfotografier af slægt og venner under mere hjemlige forhold. Man har ikke tilstræbt noget ud over ydre genkendelighed som udgangspunkt for erindringen. I mange tilfælde er fotograferingen i sig selv et betydningsfuldt ritual i forholdet mellem den fotograferende og de fotograferede.
- Figur 22.* To europæiske kvinder fotograferet i selskab med Zulu kvinder under en rejse i Sydafrika i 1930. Fotografering er et vigtigt led i turistritualet. Billeder som dette er på en gang et minde om rejsen og et bevis for turistens tilstedeværelse i det eksotiske miljø.
- Figur 23.* Tre europæere fotograferet ved liget af en kineser, som få øjeblikke tidligere er blevet henrettet ved halshugning. Billedet som er fotograferet i Canton, sandsynligvis i begyndelsen af dette århundrede, siger mere om brugen af fotografiet og holdningen til andre mennesker i vor kultur end om kinesisk retsliv. Ved hjælp af fotografiet kan man skabe en souvenir med tilknytning til en ekstraordinær begivenhed. Man kan fremhæve sin egen tilstedeværelse og ligefrem forstærke sin oplevelse af situationen.
- Figur 24.* Portræt af en fornem kineser. Billedet er sandsynligvis fotograferet af en af de omrejsende europæiske fotografer i 1860'erne eller 1870'erne. Men opstillingen er rent kinesisk. Siddende på et lille podie poserer den portrætterede i overensstemmelse med århundreders portrættraditioner inden for kinesisk malerkunst.
- Figur 25.* Klædehandler i bazaren i Isfahan i Iran fotograferet i 1972. Samtidig med at fotografering er blevet almindelig i alle dele af verden, er også vore traditioner for adfærd foran kameraet blevet udbredt. Typiske reaktioner som »det fotografiske smil«, klovnerier foran kameraet og hilsen til kameraet og fotografiets fremtidige publikum kan man i dag opleve i alle dele af verden.

Signe Rink

Kvinden bag Aron's og Jens Kreutzmann's grønlandske akvareller

Af JØRGEN MELDGAARD

Signe Rink, 70 år gammel. Man ser tydeligt at fru'en bærer paryk! – Fot. Thorkelsen, Oslo.

Forlovelsesbillede af den 34-årige dr.phil. Hinrich Rink og hans 17 år yngre kæreste Signe Møller, datter af den danske kolonibestyrer Jørgen Møller ved Frederikshaab.

Nationalmuseet har i 1982 overdraget en samling på 204 akvareller til Grønlands Hjemmestyre. Offentligheden i nord og i syd er blevet informeret udførligt om begivenheden. I Grønland var den umiddelbare reaktion: Aron fra Kangeq og Jens Kreutzmann vender hjem! I Danmark meddelte pressen: Indenfor rigsfællesskabet overføres en del af de grønlandske billedsamlinger til Grønlands Landsmuseum.

Billederne har været udstillet på Nationalmuseet i maj og på Landsmuseet i august, og en »folkebog« om Aron er udgivet af Nationalmuseet. Derfor skal beretningen om billedsamlingen og dens tre hovedpersoner ikke resumeres her. *Aron, Jens Kreutzmann*, og de grønlandske kunstneres og sagnfortælleres danske »forløser«, *H. J. Rink*, vil træde i bag-

grunden. Desuden er billederne og kunstnerne præsenteret i en fremragende artikel af Eigil Knuth her i Nationalmuseets Arbejdsmark, årgangen 1960.

Men en mindre kendt personlighed bør frem i lyset i forbindelse med billedernes overdragelse til Grønland. Indenfor murene har sagen heddet *Signe Rink's Billedsamling*, og sagens akter i et gulnet folio-læg, mærket journal nr.337/05, indeholder en oplysende korrespondance med *Fru S. Rink*, Østerbrogade 5, stuen.

Sommeren 1905 aflægger den 70-årige Fru S. Rink et familiebesøg i København. Hun medbringer fra sit norske hjem i Kristiania en særlig rejsekuffert med 204 postkortstore bil-

Mukappiartokata (the butcher) being a "kilimainartok" (a grade le-
 math the angaktoke - the witch, clairvoyant) was to deliver the hunter's
 daughter from the monster "amarsis-iniak" but also caught himself.
 But then at last he calls both his guardian spirits: the man
 "Middliksinardlute" and the falcon (Higssarv-arsuk). They bravely
 throw stones at the monster and pack him.

g. Julepølsebærestokk - le petit garçon - l'ami un kilimainartok
 (d'un autre ou des autres des angaktoke (voilà les ses "clairvoyant")
 devant des yeux l'empant des pilons de plumes et pour le moment
 amarsis-iniak; mais le fait avec plus lui même, elle finit
 à la fin - le vieux ses paroles gardant l'homme, Middliksinardlute
 domment ses corps de "Higssarv-arsuk" ou monnaie.

St. 2. Mukappiartok (kilimainartok). Høvsessig sønnen
 mit i l'empant amarsis-iniak, mais, devant
 ses yeux, Middliksinardlute, Higssarv-arsuk le Amarsis-
 iniak, Higgarsarv-arsuk.

Den gamle "ungkarl" som var kilimainartok (det er klart -
 skende, endelig) skulde skaffe Storfangeren hans "datter til
 huse for Svallhyttet". Denne har den Begjærlig & amarsis.
 Men her ser man hvorledes kilimainartoks Hjalpsaander:
 (Handen) Middliksinardlute og (falken) Higssarv-arsuk kaster
 Steen efter og hakker efter Higgarsarv.

amarsis-iniak

Signe Rink opklæbde samtlige billedsamlingens akvareller på kartoner med tilskrifter på dansk, fransk og engelsk.

leder. Hvert enkelt er omhyggeligt opklæbet på et større ark karton, som hun har forsynet med udførlige tekster på dansk, engelsk og fransk.

Den 17. juni skriver Signe Rink sit første brev fra Østerbrogade til Hrr. Museumsdirektør, Dr. Müller, i Frederiksholms Kanal: »... Mit Ønske er Museumsdirektørens Tilladelse til at maatte fremlægge for Dem, som jeg mener i Museets Interesse, endeel Prøver fra en af de mærkværdigste Billedsamlinger - ethnografiske Billedsamlinger - som er til i Verden og som troligvis aldrig vil se sin Mage igjen! Den bestaar af flere Hundrede kolorerede ægte Haandtegninger...«. Breve udveksles i de følgende dage, og billederne er museets ejendom, da Signe Rink den 8. juli yderligere sender »Nogle faa vejledende Bemærkninger til en grønlandsk-eskimoisk Billedsamling«. De er blevet nedskrevet i Østerbrogade efter hukommelsen, og hun beklager ikke at have haft tid til at renskrive skitsen. »Bemærkningerne« er skrevet på fem folioark, og hun gør

udførligt rede for billedernes sammenhæng med eskimoiske sagn og deres »tilblivelsesmåde«. Som hovedperson fremhæves Aron:

...Det var da omkring Aarene 1859-60 under vort Ophold ved Kolonien Godthaab i Sydgrønland, at Sælhundefanger Aron fra Fangstpladsen, eller det forholdsvis nære Udsted, Kangeq, en Dag sendte min nu afdøde Husband, Dr phil H. Rink - dengang Inspektør over Sydgrønland - en lille Serie udmærket vel udførte kolorerede Tegninger paa et Par stærkt tilsmudsede Papirstumper, der røbede stor Fattigdom hos Afsenderen paa denne Vare. Tegningerne ledsagedes af medfølgende lille Brev, hvis ydre Udstyr røbede det samme. Brevet lød:

Kjære Rink!

Tak for Pengene som Du sidst sendte mig for min fortælling om mine »Forfædres« Tid her i Landet. Dengang var jeg endnu ikke heelt syg men kunde endnu gaee lidt paa

Sælhundefangst i min Kajak, naar jeg blot holdt mig heromkring imellem de nærmeste Øer; men nu er jeg bleven saadan at jeg kun kan blive hjemme og ligge paa Brixen den hele Dag og ingenting bestille; men saa kjedede jeg mig saa stærkt at jeg en Dag begyndte at tegne disse Billeder til Dig; og hvis du ikke vil forsmæae dem (naqugingiquvkit) og du saa vil sende mig Papir og en Blyant og en Æske med Farver saadan som den din lille Datter havde dengang da mine Been endnu var gode saa jeg kunne komme til Kolonien og besøge Jer, saa skal jeg tegne flere grønlandske Billeder til Dig som Du allesammen ikke skal betale.

Alût (= Aron)
 assasiit (= hvem Du elsker)

Fra nu af myldrede det ind med Illustrationer til det ene interessante Sagnmotiv efter det andet...

Dette brev må Signe Rink have haft med sig til København i 1905 i original eller i oversættelse. Originalen gemmer sig måske i et arkiv i Oslo. Desværre er den danske oversættelse udateret, og formentlig har Signe Rink husket

forkert, når hun – mere end 50 år efter begivenhederne – sætter brevet i forbindelse med Arons første »kolorerede tegninger på et par stærkt tilsmudsede papirstumper«. Aron malede sine første akvareller og nedskrev sine første sagn til H.J. Rink i 1858, mens han lå syg på briksen i Kangeq, men hans første besøg hos familien Rink finder sted den 26. juni 1859. Datoen er sikker, for dagen efter skriver Rink til oldforskeren Rafn i København:

Igaar havde jeg et kærkomment Besøg af vor nationale Konstner Aron, som var bleven saa rask, at han kom herover i Konebaad og blev ført eller næsten baaret til Inspektørboligen, hvor jeg da ret havde Leilighed til at give ham de fornødne Bestillinger især ogsaa til at skrive flere Sagn.

Aron fik herefter igen nogle år som »sælfanger«, men i 1863 og 1867-68 genoptager han sin virksomhed som kunstner og fortæller. Brevet, som Signe Rink citerer, er formentlig indledningen til hans sidste blomstrende periode, hvor han, trods tilbagevendende sygdom, udfolder sig som en stor kolorist (med en ny og større farvelade) – før hans karriere brat afsluttes i 1869.

Dette er den ældste kendte tegning af Aron; en blyanttegning af udstedet Kangaamiut, o. 1858. I baggrunden ses bjerget Sukkertoppen. Tegningen er nu i Søkortarkivet.

Signe Rink rejste tilbage til Kristiania i juli 1905 efter vel udført gerning. Af korrespondancen i arkivet fremgår det, at hun ihærdigt har belejret direktør Sophus Müller, der er ret forbeholden: »...Samlingen falder ikke ganske indenfor de egentlige Museumsgenstandes Omraade«, og trods sit store skriftlige arbejde med billedsamlingen afhænder hun den slutelig for et nærmest symbolsk beløb. »Det er mig alt om at gøre at redde Billederne for Offentligheden...«, skriver hun den 27. juni, og gentager et tilbud om en »mundtlig forhandling« og en »Visit inden min Afrejse om ca 14 Dage – i hvordan Billedsagens Afslutning end bliver. Forbindligst, S. Rink.«

Herefter har direktøren åbenbart taget imod Signe Rink – og er blevet overbevist!

Forinden har han dog i et brev gjort det klart, at $\frac{1}{5}$ af det beløb, som hun tidligere har kunnet afhænde samlingen for til USAs Nationalmuseum i Washington, vil være »en passende betaling for samlingen«. Museet vil ikke »kunne foreslaa den anskaffet til en højere Pris«. Beløbet var dog så beskedent, at museumsdirektøren næppe behøvede at »foreslå« den bevilget for en højere myndighed. Hans øverste chef havde – tilfældigvis – i en årrække været en mand, hvis navn man umiddelbart måtte få i tankerne, når man læste et brev med

underskriften *Rink*. Hugo Hørring hed denne mand, en skarp jurist fra centraladministrationen, »med ry for forretningsdygtighed og intelligens« (ifølge Salmonsens Konversationsleksikon). Hørring blev Indenrigsminister, Finansminister og Konsejlspræsident. I 1870-erne havde den unge fuldmægtig Hørring været sagsbehandler i ministeriet for planer og ansøgninger fremsendt af direktøren for Grønlands Handel om bl.a. udvikling af de grønlandske folkevalgte Forstandskaber og om oprettelsen og driften af et Grønlanderhjem i Danmark. Han forsynede dem med NB'er i randen, udråbstegn, og andre små mishagsytringer. Svarene var henholdende, direktøren blev gradvist neutraliseret. Men i 1882 lader ministeriet i meget klare vendinger direktøren forstå, at han har overskredet sin kompetence. Bl.a. har han ladet en grønlandsk håndværkerlærling på Grønlanderhjemmet beskæftige sig nogle timer om dagen med kontorarbejde...

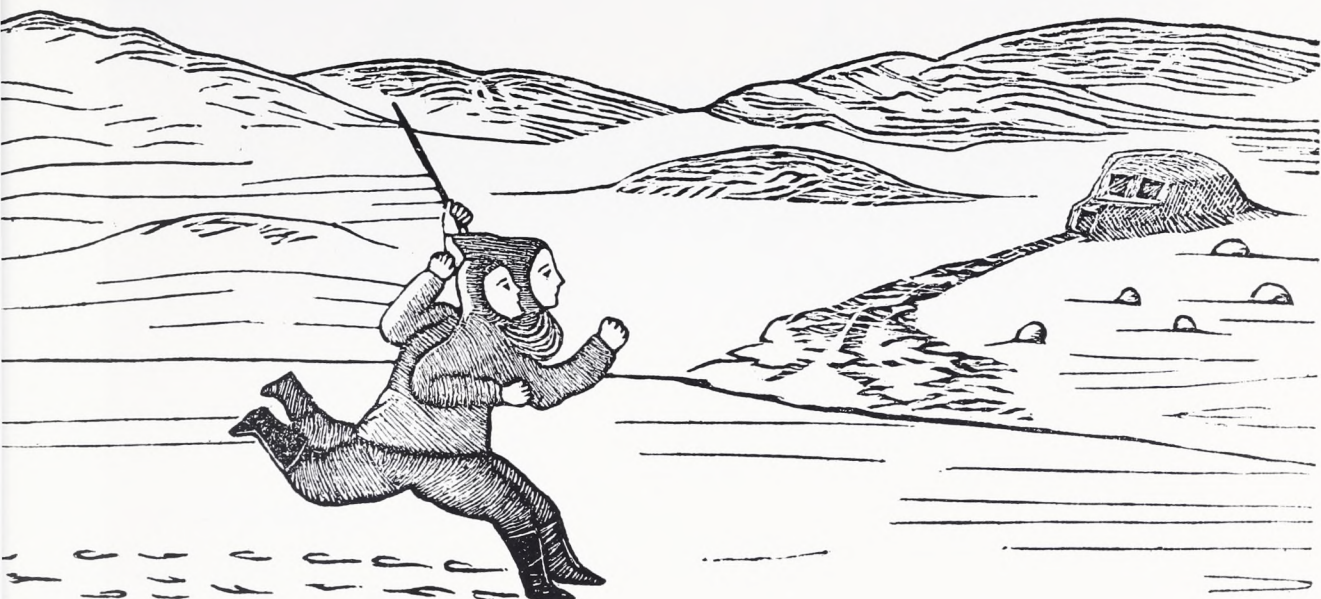
Direktøren var H. J. Rink! Og denne skrivelse betød, at Rink gav op. Han skrev sin afskedsansøgning til kongen:

...Jeg føler mig nu meget isoleret. De Formaal, jeg har været med til at fremme, vække, hvor ringe og begrænsede de end have

~ Kangeq. ~

Kangeq i 1860, malet af Aron.

Træsnit efter tegning af Aron, skåret af Markus Lyngé. Det viser en venskabelig kappestrind mellem Aqissiaq, søn af en »indlandsbo« (indianer eller nordbo?) og en »kystbo« (eskimo). Her gengivet i størrelse 1:1, efter Grønlandske Træsnit, no. 16 (1860).

været, dog som enhver ny Samfundsordning Misnøje og Modstand fra forskellig Side....

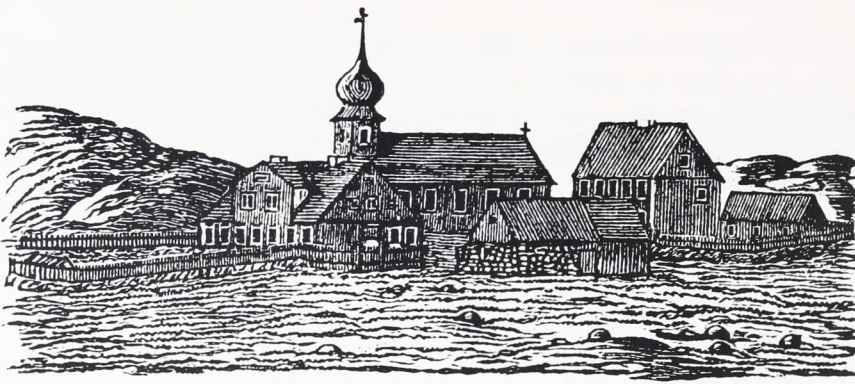
H. J. Rink fik sin afsked bevilget – og Hugo Hørring blev hans efterfølger som direktør.

Samme år udgav Rink et stridsskrift »Om Grønlænderne, deres Fremtid og de til deres Bedste sigtende Foranstaltninger«. Hørring tog udfordringen op og gik ind i en offentlig fejde med skarpe, velformulerede skrifter »Om Grønlænderne«. Senere på året forlod den bittert skuffede H. J. Rink sit fædreland sammen med Signe. Sammen byggede de et nyt hjem op i Norge, med plads til deres store arkiv af grønlandske kulturminde – deriblandt vor billedsamling.

Familien Rink og deres hjem i Kristiania er skildret af Sigrid Undset. Virksomheden fra de lykkelige og frugtbare unge år i Grønland blev genoplivet, uden en administrators besværligheder. Hjemmet blev et centrum for eskimoforskningen. Roald Amundsen og Fridtjof Nansen kom der som venner, og H. J. Rink skrev myreflittigt på videnskabelige værker. Signe Rink skrev populære og glade bøger om Grønland: »Grønlændere«, »Danske i Grønland«, »Koloni-Idyller«, og »Fra det Grønland, som gik«. Hun tegnede og malede.

I 1853 havde hun som 17-årig giftet sig med den 17 år ældre Hinrich Johannes, der var udnævnt til kolonibestyrer i Julianehaab. Hun var født i Grønland og datter af kolonibestyreren i Frederikshaab, Jørgen Møller, og hun voksede op fortrolig med det grønlandske sprog. Som ung beskrives hun som lille og livlig, fordomsfri, selskabeligt anlagt og »af et yderst moderne tilsnit«, et »fuldstændigt modstykke til sin stille, noget sky mand, der var meget høj, mager, lidt melankolsk, og asketisk mådeholden i alle henseender...«. Da ægte- manden blev tyndhåret og lidt svagelig – allerede ved afrejsen fra Grønland i 1868 var han plaget af gift erhvervet på inspektionsrejser i åbne både – anlagde Signe Rink en gråsprængt paryk over sit kulsorte hår for at gøre aldersforskellen mindre kendelig. Og hun klædte sig loyalt på gammeldags facon og førte sig frem som myndig hustru ved de talrige lejligheder, hvor videnskabelige hædersbevisninger, ordner og medaljer kom til det Rink'ske hus.

Nationalmuseets direktør har i 1905 stået overfor en personlighed, der forstod at omgås en lærd og lidt vanskelig herre, og som kendte værdien af den billed-skat, hun ønskede »sikret for offentligheden«. At det blev vort Nationalmuseum hun belejrede – trods en Hugo

Hørring og andre fortrædeligheder – må nu glæde den danske og grønlandske offentlighed.

Et halvt århundrede tidligere, da Aron og Jens Kreutzmann malede billederne i Kangeq og Kangaamiut, forestod Signe det Rink'ske hjem i Godthaab. Her kunne man i årene omkring 1860 møde en lille gruppe virksomme mennesker, der kendte og respekterede grønlandsk kultur. Nogle få danskere og grønlandere havde påtaget sig at skabe mulighed for – og tro på – en fremtid for grønlandsk kultur og sprog. Det var tiltrængt, for det grønlandske samfund var i opløsning.

Inspektørboligen blev et centrum, hvor Hinrich Rink regerede og Signe Rink samlede vennerne. I et lille kontor administrerede *hun* hele landsdelen og skrev om historie, geografi og politik. I stuen organiserede *hun* diskussionerne, hvor planer blev lagt for indsamlingen af gamle sagn og nye ideer og for deres udbredelse gennem undervisning, bøger – eller den nystartede avis *Atuagagdliutit*. Og det første lille skridt tages mod selvstyre i Grønland, da Rink får startet de første Forstanderskaber med folkevalgte repræsentanter.

I et værelse i boligen stod siden 1857 et helt lille trykkeri: ét apparat til bogtryk og ét til billeder. Herfra etablerede de grønlandske medarbejdere Rasmus Berthelsen og Lars Møller forbindelsen med selv de fjerneste bo-pladser.

Få skridt derfra lå byens højhus, Seminariet i to etager, hvor forstander Janssen var den drivende kraft. Og tæt derved Samuel Kleinschmidts selvbyggerhus, opført 1860, da han forlod Brødremenigheden i Ny Herrnhut for at leve som Grønlander og arbejde for, at befolk-

Rasmus Berthelsen.

Akvarel af Jens Kreutzmann; den tynde blyantsstreg omkring motivets centrale dele skyldes Aron, som har beskåret billedet med henblik på reproduktionen som træsnit.

ningen kunne »genvinde sin gamle selvsikkerhed og selvrespekt«. Den lærde forsker og lærer klarede sig med ét rum til bord, seng og privat bogtrykkeri. Her producerede han sine egne skrifter, kort og bøger i den af ham selv udformede, nye grønlandske retskrivning.

I dette Godthaab skabtes en grønlandsk litterær og folkelig guldalder. Set ude fra den store verden var det dog en beskedent hovedstad, hvis man talte indbyggere: Mindre end 300, heraf 20-30 danskere.

Men med troen på en fremtid for den grønlandsk-eskimoiske kultur var grundlaget til stede for samarbejdet mellem grønlændere og danske. Rasmus Berthelsen, i Signe Rinks vennekreds, udtrykte det således:

Jeg mener, den tid nu er kommet, hvor landets egne børn kan træde frem som deres landsmænds oplysere både i det verdslige og åndelige – sammen med europæere, som vil hellige sig vort folks oplysning og uddannelse.

Han selv komponerede, skrev artikler og bøger, redigerede og trykte Atuagagdlitit de første 12 år efter starten i 1861, og passede sit faste arbejde som hjælpelærer ved seminariet.

Rasmus Berthelsen var med til at føre Arons og Jens Kreutzmanns værker ud til andre

grønlændere, og i tre vintre arbejdede han sammen med Signe og Hinrich Rink på oversættelser til dansk af de grønlandske sagn.

Vi har nu overført akvareller af *kunstnerne* Aron og Jens Kreutzmann. Men det er betegnende, at kun ganske få er signerede. De formidlede en fælles kulturarv i form af billeder og fortællinger, og det var ofte regulært gruppearbejde. Et samarbejde, hvor f.eks. Kreutzmann nedskrev et sagn og lavede en akvarel, som Aron gengav som træsnit, og Rasmus Berthelsen formidlede på tryk.

På bopladser som Arons Kangeq var der endnu o. 1860 et levende fællesskab. Meget værdifuldt *var* opløst af uforstående europæere. Det forsøgte humanisten Hinrich Rink at genoprette. Men før den frugtbare forbindelse mellem Rink og Aron var etableret kunne den 35-årige Aron i et brev til sin »europæiske« ven i Godthaab, Samuel Kleinschmidt, skrive:

Samuel, Dette er bare et billede, som jeg har tegnet... Jeg tænker på din venlighed, da du hjalp mig med at sælge min kajak. Disse penge har i vinter skaffet mig lidt dansk proviant. Hele min barndom sørgede mine forældre for, at jeg ikke savnede disse ting, og da jeg blev fanger, kunne jeg selv skaffe mig dem...

Jeg ville lide yderligere nød, hvis ikke Percida [hans kone] kunne arbejde, og hvis ikke hendes yngre bror gav mig penge. Man må være taknemmelig over, at vore bo-pladsfæller fanger sæler; de forærer os stadig noget. Især Samuel hjælper mig stakkel med mad. Hvis Silas havde haft dårlig sælfangst, ville vi have savnet spæk [til lamperne] i huset.

Jeg har det bedre end i vinter, selvom jeg stadig ikke kan sidde oprejst...

Når jeg har fødselsdag i overmorgen, vil jeg bruge mine sidste penge ... for nogle af dem må du sende mig 2 ark svært papir og 1 ark tyndt papir, for det er sluppet op.

Lev vel alle – således skriver jeg

Aron.

Kangeq, 8. april 1858.

Aron sender dette brev sammen med en tegning, den første vi kender, gengivet side 67. (Brev og billede opbevares i Farvandsdirektoratets arkiv.) Kleinschmidt har vist Arons budskab til familien Rink, og det startede Arons karriere som billedkunstner.

I de følgende 10 år, med kortere eller længere mellemrum, gik vor billedsamling med kajakposten fra Kangeq til Godthaab, ialt 160 akvareller. Indtil sidste brev og billede fra januar 1869: »...jeg må slutte brevet på grund af træthed. Hvad sker der os herefter?«.

Et par måneder »herefter« dør Grønlands

»nationale kunstner« af Grønlands »nationale sygdom«, tuberkulosen.

Af Arons billeder forbliver 16 akvareller, med motiver fra sagnene om mødet mellem eskimoer og nordboer, på Nationalmuseet. De blev sendt allerede i 1859 fra en hjælpepræst i Godthaab direkte til C. J. Thomsen, Oldnordisk Museum.

Ialt er der af Arons produktion bevaret 250 manuskriptsider med 56 sagn; o. 40 træsnit; et par landkort – og o. 310 *tegninger og akvareller*. Af disse var ikke een i Grønland før 1982. Efter august er fordelingen mere ligelig og rimelig. Nationalmuseet har i år udgivet en lille »folkebog« på grønlandsk og dansk med 40 udvalgte Aron-akvareller, samt andre prøver på grønlandske kunstneres arbejder: *Aron. »En af de mærkværdigste billedsamlinger i verden«*, af Jørgen Meldgaard, bearbejdet til grønlandsk af Kristian Olsen/aaju.

Overførelsen af Arons og Jens Kreutzmanns 204 akvareller til Grønland har, som dengang, forudsat et bredt samarbejde. Et arbejde på tværs af Nationalmuseets afdelinger, fra direktion til kulturministeriet, fra Danmark til Grønland. Og alle billeder er på bedst mulig vis reproduceret. 7 sæt faksimile tryk med bl.a. Signe Rinks kommentarer fordeles til studie- og udstillingsbrug i danske og grønlandske institutioner.

Billedsamlingen er blevet »sikret for offentligheden«, som Signe Rink ønskede det.

Den bornholmske gård

Frilandsmuseets gård fra Øster Larsker Sogn

Af FRODE KIRK

Fig. 1. Gården på hjemstedet 1970. Vippebrønden på gårdspladsen var endnu i brug, da Frilandsmuseet hentede den sidste af længerne i 1975.

Hvis man fra Østerlars vælger at tage over Gamlevælde ned til kystvejen, møder man det betagende syn af den store østskråning syd for Gudhjem, hvor enkelte sprækkedale skærer sig ned mellem de vidtstrakte marker, og spredte gårdklynger rejser deres sorte brædegavle mod Østersøens horisont. Gårdene ligger på deres egen jord, som øens gårde har gjort det gennem århundreder, hver af dem en lille verden for sig selv med de mange stråttækte bindingsværkslænger grupperet forsvarsagtigt om den beskyttede, lukkede gårdsplads. Ingen af gårdene er særlig gamle, men de er bygget efter gammel tradition, og man føler, at middelalder og vikingetid ikke er så langt borte.

I dag mangler en af de smukke, gamle gårde, Loftsgård, der blev brugt som motiv til et frimærke, men nedbrændte ved en lynbrand få år efter og nu er genopbygget med moderne længer. Heldigvis ligger den fredede Melstedgård stadig på sin plads helt nede ved kystvejen, og dens fremtid som museumsgård synes at være sikret. Damaskegård, der er nabo til Melstedgården, ligger gemt bag bakker og bevoksning en kilometer inde i landet og har ligesom Loftsgård ændret udseende inden for de sidste år med nyt stuehus og ombyggede udlænger. Her er det dog ikke et lyn, som har været på spil, men Nationalmuseet, der har erhvervet dens gamle længer til overflytning til

Sorgenfri, hvor de er genrejst som »Frilandsmuseets bornholmske gård«, der den 13. maj 1982 kunne åbnes for publikum i forbindelse med Nationalmuseets 175 års jubilæum.

Erhvervelse og flytning

Tanken om at repræsentere Bornholm på Frilandsmuseet opstod allerede i 30-erne i forbindelse med arkitekt Halvor Zangenbergs undersøgelser af bornholmsk byggeskik. Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser arbejde på øen i 40-erne førte til erhvervelsen af en lille vandmølle fra Borggård i Pedersker sogn, og man havde en overgang planer om at flytte et husmandshus fra Ringeby Bro i Vester Marie sogn. Vandmøllen stod genopført på Frilandsmuseet i 1970, men kort forinden havde man opgivet husmandsstedet til fordel for en af øens statelige bindingsværksgårde, og der var truffet aftale med gårdejer Ejner Jørgensen og hustru om overtagelse af bygningerne fra Damaskegård i Øster Larsker sogn.

Nedtagning og flytning skete i etaper i løbet af årene 1970-75 i takt med om- og nybygninger på gården, og genopførelsen af den store gård kom til at strække sig over en årrække sideløbende med andre opgaver på museet. Efter stuehusets nedtagelse i 1975 blev der i det følgende år ved en udgravning af tomten påvist, at det sidste hus havde afløst flere ældre stuehuse på samme sted, og Henrik Vensild og Per Kristian Madsen gjorde rede for udgravningens resultater i en artikel i Nationalmuseets Arbejdsmark 1977.

Den gård, museet havde overtaget til flytning, havde fået sin sidste udformning i årene omkring 1900, hvor de tre gamle udlænger var blevet udvidet med tilbygninger og sammenbyggede. Denne tilstand blev registreret ved gårdens opmåling samtidig med, at man ved en bygningsarkæologisk undersøgelse fik fastslået længernes tidligere udstrækninger. Tilbygningerne var alle udført i bindingsværk med gennemstukne bjælketappe, så de kun i ringe grad adskilte sig fra de gamle længer. Det nye bindingsværk havde dog i stedet for løsholter indvendige sidebånd i form af påboltede tømmerstykker på stolpernes indersider, og alle vægge var anbragt på støbte sokler, mens tavlene enten var murede eller udstøbte med beton. Nyere reparationer af de gamle længers

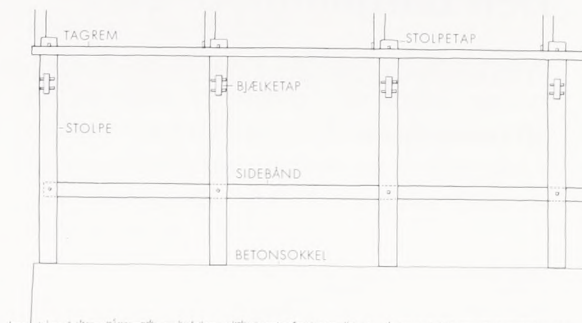

Fig. 2. Bindingsværk med gennemstukne bjælketappe fra østlængens ikke genopførte tilbygning fra 1900.

vægge, der var udført på samme vis, gjorde det yderligere vanskeligt at skelne mellem gammelt og nyt.

Bindingsværk med gennemstukne bjælketappe betyder normalt, at man har at gøre med en bygning, der er opført før 1800. Efter den tid blev det almindeligt at anbringe bjælkerne over tagremmen, men på Bornholm fortsatte man med at anvende den gammeldags konstruktion helt op i dette århundrede. Det blev da også overvejet, om man skulle vise dette interessante træk på Frilandsmuseet, men hvis man ville være konsekvent, måtte gården i så fald genopføres med de betonstøbte sokler, der ville være et fremmedelement på museet. Også den nye kostald, der var en tværlænge, som var næsten dobbelt så bred som den gamle staldbygning, ville virke fremmed blandt museets øvrige bygninger. Man valgte derfor at lade gården genopføre i en lidt ældre skikkelse med de gamle materialer og proportioner og nøjedes med at gemme oplysningerne om de seneste tilføjelser i museets arkiv.

Ved siden af de iagttagelser, der kunne gøres ved gårdens opmåling og nedtagning, har man kunnet støtte sig til skriftlige kilder i form af brandtaksationer, og gårdens længer står nu på museet, som de er beskrevet i en taksation fra 1865, efter at stuehusets vestende var blevet ombygget, og det lille bryggershus nord for det var blevet opført. Udlængernes indre svarer til tilstanden kort før de store ombygninger blev påbegyndt, og stuehuset, der var bevaret næsten uændret, til det blev overtaget af Frilandsmuseet, er på museet møbleret, som det var i andet 10-år af vort århundrede, da den

nuværende gårdejers forældre overtog gården. Enkelte møbler er fulgt med huset, og familien har bidraget med gode beskrivelser af barndomshjemmet. Ved husets indretning har man dog også benyttet sig af de oplysninger, der kunne hentes fra andre gårde på egnen, og man har fået råd fra Bornholms museum, der desuden velvilligt har udlånt møbler og inventar fra sine lagre.

Konstruktioner

Alle gårdens længer er opført i bindingsværk, hvor der til vægtømmeret foruden eg er anvendt både elm og ask. Kun stuehusets ældre, østlige del har fodtømmer, ellers står stolperne overalt direkte på syldstenene eller på de høje, stensatte fodmure. Løsholterne er normalt tappet og afboret i stolperne, men i stuehusets ombyggede vestende og i bryggershuset er de tildannet med svalehaleformede tappe, der holdes på plads af kiler. Stuehusets ældste del har kun dokker i undertavlene, mens der findes både over- og underdokker i den ombyggede vestende og i de øvrige længer. Alt vægtømmer er sortmalet, og tavlene, der enten har bevaret den oprindelige lerklining eller har nyere murværk, er hvidkalkede ligesom de stensatte fodmure.

Udvendige skræstivere findes ikke, men i udlængerne er der mange steder bladede skråbånd mellem stolper og bjælker. Til bjælker og tagtømmer i disse længer var der anvendt asketræ fra den nærliggende sprækkedals bevoksning. Dog fandtes der i de fleste af de yderste fag ved gavlene korte remstykker af eg, og både gavlbjælke og gavlspær var overalt udført af det mere vejrbestandige egetræ. I stuehuset er mange spær og en del kortere remstykker samt enkelte bjælker genanvendt tømmer, der må antages at stamme fra en ældre bygning på stedet, mens andre bjælker og de meget lange tagremme er tildannet af mastetræ og andet skibstømmer, der sandsynligvis er erhvervet på en strandingsauktion.

Spærerne, der er bladet sammen i kippen og har bladede hanebånd, støtter på remmen mod de opragende stolpetappe. De har ingen skalke, men den nederste lægte hviler i stedet på kraftige, vandrette *våbordnagler*, der er drevet ind i borede huller i remmens yderside. Mange af de gamle stuehusspær har nagle-

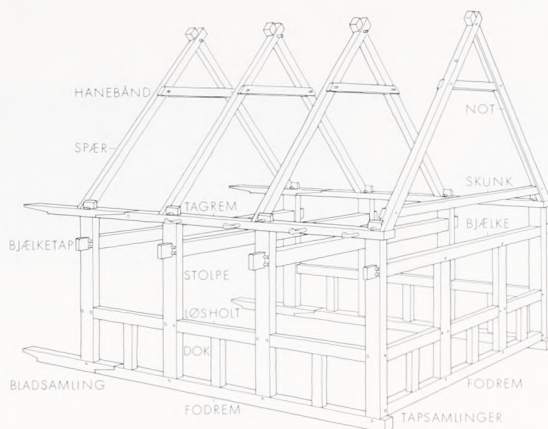

Fig. 3. Stuehusets bindingsværkskonstruktion ved østgavlen.

huller, der viser, at der tidligere har været åse mellem spærerne som understøtning for et netværk af rafter og spinklere grene, *tagredsel*, som stråtaget har hvilet på. Borede huller i de gamle tagremmes oversider har hørt til et flettet taggærde, som raftenderne har støttet mod. Nu er der sømmet normale finske lægter på spærerne, og kun stormlægterne er af runde løvtræsrafter. Til stråtaget er der brugt rug-halm, som er bundet til lægterne ved hjælp af tækkedæppe. Selve tagskægget er dannet af hele rughalm-skærver, hvor halmbåndene sta-

Fig. 4. Stuehusets østgavl. Den stensatte fodmur under gavlens bindingsværk er næsten 1,5 m høj. Døren fører ind til kælderen under salen, hvis vinduer på hjemstedet vendte mod havet.

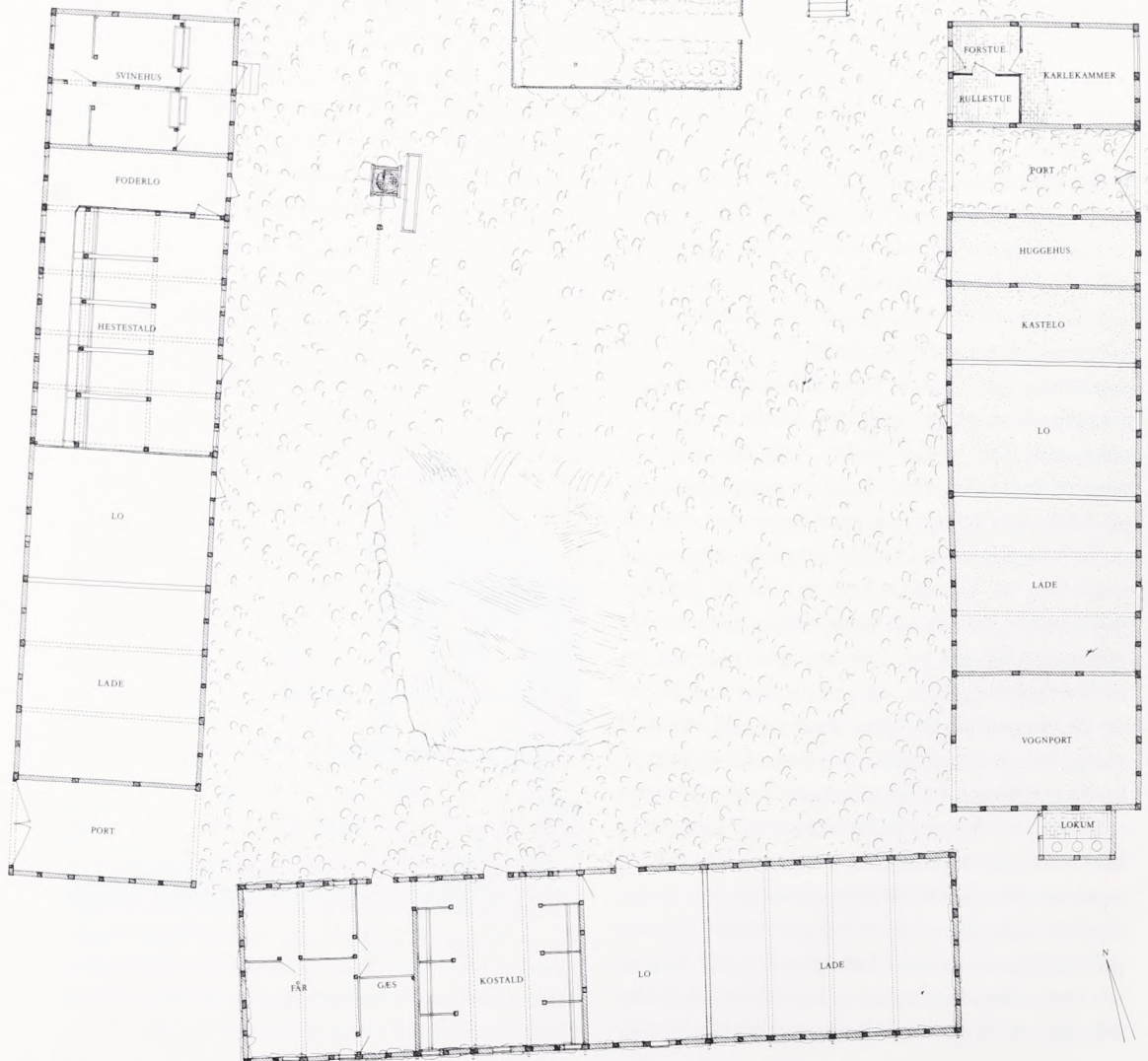
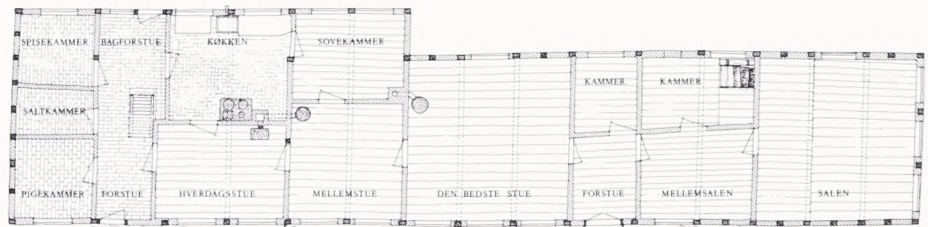
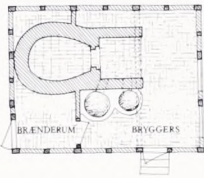
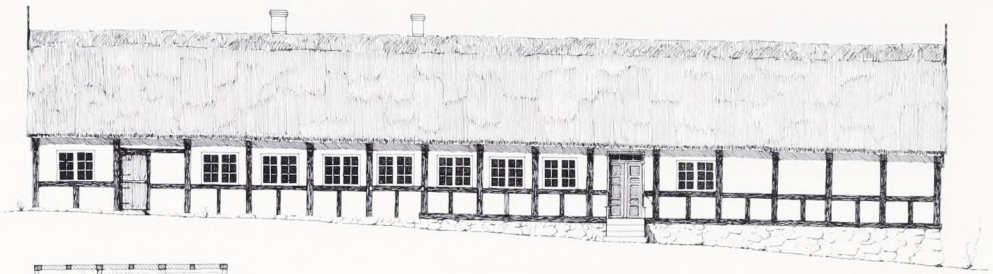

Fig. 6 og 7. Tegningerne på denne og foregående side viser plan og opstalter af gården på museet, 1:250. Tegningerne er udført til opmålingsværket »Bygninger på Frilandsmuseet«.

dig sidder på plads. På rygningen er der lyng blandet med ler.

De lodrette taggavle er alle bræddekledte med brede fyrrebrædder, der foroven er fastholdt i noter i spærene, men ellers er sømmed på hanebåndene og på de lavtsiddende *skunke*, ekstra hanebånd, der er bladet på spærenes indersider ganske tæt ved spærfoden. På gavlspærenes ydersider er der sømmed brede vindskeder med borede huller, som tækkæppenes ender er stukket ud igennem. Vindskedernes nedre afslutninger kan i nogle tilfælde med lidt god vilje opfattes som stærkt stiliserede dragehoveder, og på alle gavle er der foroven en afdækning med svejfede bræd-

der og et dekorativt tilskåret bræt, der har afløst tidligere tiders udskårne brandstang.

Gården på museet

Gården er placeret i Frilandsmuseets sydøstlige hjørne oven for den lille bornholmske vandmølle på et stærkt skrånende terræn, der svarer godt til forholdene på hjemstedet. Man kommer til den fra øst, hvor vejen går forbi haven og fører ind gennem porten i den østlige ladelænge. Den store gårdsplads har brolægning af kløvede granitsten og stiger stejlt op mod det nordvestlige hjørne, hvor gårdens brøndvippe rager op foran den høje vestlænge. Selve brønden er sat af kampesten og udvider

Fig. 5. Gården på museet set fra nord fra Fuglevad vindmølle.

sig cisterneagtigt nedefter. Den er skærmet af en karm af fire sammenboltede sandstensheller, og foran den er der opklodset et stort vandtrug. Ud for stuehuset, der ligger som gårdens nordlænge, indhegner et hvidmalet stakit en pyntelig lille have eller bigård, hvor et morbærtræ og andre sydlandske vækster har en lun vokseplads.

Den gamle opdeling af gårdspladsen i mandgård og fægård er ikke markeret med en adskillende mur, som det endnu kan ses enkelte steder på Bornholm, men møddingen ligger i god afstand fra brønd og bigård tæt ved kostalden i sydlængen. Den er kantet af store granitsten og gødningen kan køres ud gennem tofteporten i vestlængen.

Gårdens have ligger nordøst for stuehuset. Den er rekonstrueret efter de spor af den gamle have, der kunne findes ved gårdens hjemtagning, og efter de oplysninger, de sidste beboere kunne give, som det er skildret af gartner Erik V. Jensen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1977. Havens areal er indskrænket en smule, men plæner og gange nærmest ved huset er anlagt, som de var, og havens to syrenlysthuse er genskabt. På plænen lige nord for stuehuset findes gårdens ældre brønd, der ligesom gårdspladsens brønd er forsynet med en sandstenskarm. Ved havens vestende ligger det lille bryggershus højt hævet på den stensatte fodmur og kun adskilt fra stuehuset af en smal, brolagt smøge. Gårdens brændeplads ligger vest for bryggershuset.

Stuehuset ligger solret med den lave vestgavl lidt indgravet i skråningen, beskyttet af en stensat grøft. Her er sydstenene næppe synlige over brolægningen, mens fodmuren ved den høje østgavl er vokset til en højde på 1½ m. Fra gårdspladsen kan man gennem en halvdør gå lige ind i *hverdagsforstuen*, der ligger i husets vestende, hvorimod man må op ad en fin granittrappe med smedjernsgelænder for at komme til den dobbelte fyldingsdør, der fører ind til *den bedste forstue* i husets østlige del. Denne forstue har kun sjældent været i brug i modsætning til den gennemgående hverdagsforstue, der mod vest giver adgang til *pigekammer*, *saltkammer* og *spisekammer* og i østvæggen har døre til *køkken* og *hverdagsstue*. Trappen til loftet findes midt i rummet, og fra norddøren er det nemt at smutte over til bryggershuset.

Køkkenet har tidligere haft åbent ildsted, men har nu komfur med aftræk til en nyere, mindre skorsten. Det har murstensgulv ligesom de andre rum i denne ende af huset. Ved siden af køkkenbordet ved nordvæggen er der en trævask med afløb ud gennem væggen. I *bryggershuset* er den gamle, åbne skorsten af ubrændte lersten bevaret. Fra den kan der fyres op i den store bagerovn, der stikker ud i brændselsrummet mod vest, og under to gruekedler på skorstenens sydside.

Af husets lange række af boligrum har kun *hverdagsstuen*, som navnet siger, været benyttet til daglig. Den kan opvarmes af en kakkelovn og har den gammeldags bordopstilling ved vinduesvæggen. Her er dog ingen fast bæk, men en slagbæk og ellers løse stole. I *mellemsstuen* har gårdejerens sit skrivebord, og der har kunnet dækkes op til private gæster ved bordet, som her er placeret midt i rummet. I begge stuer er der et bornholmerur. *Soveværelset* er først blevet indrettet, da stuehuset fik sin udbygning på nordsiden, og det er så beskedent i målene, at der kun lige netop er plads til dobbeltsengen. *Den bedste stue*, som storstuen kaldtes på gården, har storblomstret tapet og polstrede møbler. Det er en stadsstue, der har stået til pynt det meste af året, og der har kun sjældent været tændt op i dens store kakkelovn. Nord for den bedste forstue er der et lille *sengekammer*, som tidligere har været spisekammer. Øst for ligger *mellemsalen*, og helt mod øst optager *salen* de tre sidste fag ved den høje gavl. Salen er til daglig et opbevaringsrum, men har kunnet tages i brug til fest sammen med mellemsalen. I *sengekammeret* nord for mellemsalen er der en lem i gulvet til en stentrappe, som fører ned til *kælderen* under salen.

Alle tre udlænger har både et laderum og en tærskelo, der kun er adskilt fra hinanden af en ganske lav, lerklinet væg. I loerne er der udeladt en bjælke, så plejlen har kunnet svinges frit, og i stedet for bjælken er der i lofagene lavtsiddende hanebånd til stænge. Ellers har hver længe sin bestemte funktion. Østlængen, hvor karlekammeret, *drengehuset*, er placeret nærmest stuehuset, er beregnet til karlenes sysler i huggehus og vognport, men har dog også en rullestue ved siden af karlekammeret. Sydlængen rummer kostalden og har plads til både får og gæs, mens gårdens fine hestestald,

Fig. 8. Interiør fra mellemstuen med åben dør til »den bedste stue«.

der er kalket lyseblå, og hvor der kan stå 5 heste, befinder sig i vestlængen. Her findes også et nyere indrettet svinehus.

Gennem passagen mellem syd- og østlængen kan man komme til gårdens lokum, en lille bindingsværksbygning, der er bygget op mod østlængens gavl. Her er der plads til tre personer ad gangen, så man ikke risikerede at gå den lange vej fra stuehuset forgæves. Før lokummet blev bygget, benyttede man kostalden, så man var vant til turen over gårdspladsen.

Gårdens historie

Fra de skriftlige kilder har vi kendskab til gården og dens beboere gennem næsten 400 år. Den kan allerede før 1600 identificeres som gård nr. 3 i Østerlars, og fra 1624 og helt op i

dette århundrede betegnes den som den 3. selvejergård i Øster Larsker sogn. I løbet af 1700-årene fik den i lighed med andre gårde på øen sit eget navn og kaldtes derefter Damaskegård sideløbende med nummerbetegnelsen.

Gårdene på Bornholm var ikke samlet i landsbyer og hørte ikke under nogen herregård. Bønderne var mere frie her end i det øvrige kongerige. Det gjaldt også på de såkaldte vornedgårde, der hørte under kronen, og de fleste af disse ejendomme blev købt til selveje kort før 1750. De beholdt dog deres gamle betegnelse og særskilte nummerering.

Ifølge gammel sædvane arvede den yngste søn i familien gården, og den 3. selvejergård i Østerlars har da også, bortset fra nogle ganske korte perioder, været i den samme slægts eje

Fig. 9. Hans Weidemann, den sidste bonde af den gamle slægt på gården.

Fig. 10. Hans Weidemanns hustru Gertrud Cathrine med barnebarn.

lige til 1885. Efter den tid kom der en ny familie på gården næsten hver gang, den skiftede ejer.

I 1831, da gården første gang blev takseret til brandforsikring, havde den 4 længer med samme fagantal som de nuværende længer, og siden er alle ændringer af bygningerne blevet noteret i brandforsikringsprotokollen. Før den tid skal vi helt tilbage til årene kort før 1700 for at finde arkivalier, der giver oplysninger om selve gården. Her er der fra 1694 bevaret en detaljeret beskrivelse i en taksation, der er blevet udfærdiget i anledning af, at enken Anne Svendsdatter overdrog gården til sin søn Jep Andersen. Fra hendes mand Anders Niensens død i 1692 findes et skifte, der giver supplerende oplysninger, og fra Jep Andersens og hans hustru Dorothea Larsdatters død er der skifter fra henholdsvis 1699 og 1700. Gården bestod dengang af en stuelænge på 14 stolperum (fag), en søndre ladelænge på 10 stolperum og en vestre ladelænge på 11 stolperum. Ladelænge betegner på Bornholm både lader og stalde. Gården var altså på det tidspunkt kun

3-længet, og ingen af længerne havde så mange fag som de tilsvarende længer i den senere, firlængede gård.

Vi ved ikke, hvornår gården fik sin fjerde længe, men ingen af længerne synes at have været nybyggede, da de takseredes i 1831. På det tidspunkt var der igen en enke på gården, men der lå ingen sørgelig begivenhed til grund for taksationen. Enken Karen Weidemann, hvis initialer kan ses på begge gårdens brøndkarme fra 1829 og 1831, synes at have været en dame, der kunne klare sig, for hun havde siddet i uskiftet bo siden sin mands død i 1819 og beholdt gården til 1841. Det år gik hun med en særdeles håndfast kontrakt på aftægt hos sin søn Hans Weidemann, der i forbindelse med sit giftermål overtog gården. Bruden Gertrud Cathrine Nørregaard kom fra den 5. selvejer-gård, og vi finder det nygifte pars initialer og årstallet 1842 indskåret på karlekammerets dørøverligger på østlængens nordside. I brandtaksationsprotokollen fra 1844 betegnes denne længe som nyopført, og det kan ses, at den er 2 alen bredere end den gamle længe,

men har samme længde på 12 fag og er næsten uændret i sin indretning. Den gamle, smalle længe kan tænkes at være bygget kort efter takseringen af gården i 1694.

Hans Weidemann blev den sidste af den gamle slægt på gården, og det er ham, der med ombygningen af stuehusets vestende og opførelsen af bryggershuset i årene 1852-65 gav gården det udseende, den nu har på museet. Stuehuset blev gjort bredere med en udbygning, *hodde*, med tegltag, og efter bryggersets udflytning blev der plads til at indskyde et soveværelse og en mellemstue mellem storstuen og lillestuen, der sammen med køkkenet rykkede mod vest. Der kom to nye skorstene i stuehuset. I køkkenet en åben skorsten af råsten, som de mindre stuers kakkellovne kunne sluttes til, mens storstuens kakkellovn fik aftræk direkte op gennem loftet til en skorsten, der var anlagt på bjælkelaget. Denne skorsten omtales uden kommentarer i 1865 som en *stikskorsten*, skønt sådanne skorstene ifølge lov

af 2. marts 1861 »forbydes aldeles«. Både stikskorstenen og den gammeldags køkkenskorsten var afløst af nyere skorstene, da museet erhvervede gårdens bygninger.

Stuehusets udvikling

Ved udgravningen af stuehustomten forsøgte man først at klarlægge de seneste stadier i udviklingen af det sidste hus på stedet, *stuehus 5*. Det kunne ses, at køkkenet var blevet udvidet på bekostning af hverdagsstuen, da den sidste skorsten blev opmuret, og at der ved vestgavlen tidligere kun havde været to rum. Stikskorstenen kunne man af gode grunde ikke finde spor af, men den ældre køkkenskorstens østvange var bevaret ved husets nedtagning, hvor den i behugget tilstand indgik i væggen mellem soveværelse og køkken. Man kunne derfor med ret stor sikkerhed forestille sig, hvor de andre skorstensvinger havde stået, selv om opgravninger og lerfyld havde slettet sporene. Alt i alt synes grundplanen at passe

Fig. 11. Stuehuset set fra nordøst. På nordsiden ses den udbyggede *hodde*.

Fig. 12. Stuehusets gårdside med den indhegnede bigård.

godt med beskrivelsen af huset i brandtaksationen fra 1865.

Huset før ombygningen af vestenden er beskrevet i taksationen fra 1831, hvor det angives at være »indrettet til Sal, Stuer, Kammer, Køkken og Bryggers og Melhus; med 2 Skorstene, Kælder under 3 Fag, Bræddelofter overalt, Bræddegulve i Stueværelserne«.

Denne beskrivelse svarer næsten ordret til samtidige beskrivelser af mange andre af egnens gårdstuehuse, der må have haft et næsten typehusagtigt præg. Fundamenterne til de to skorstene, der omtales, var forsvundet bortset fra en række syldsten under den bedste stues vestvægs nordlige del. Det er dog ikke vanskeligt at forestille sig, at de fundne syldsten har hørt til en åben køkkenskorsten, hvorfra der har været indfyring til bilæggerovne i *storstue* og *lillestue*, og ved sammenligning med andre huses grundplaner kan man i hvert fald skitserer, hvor bryggersskorstenen med bagerovn og gruekedler kan have haft sin plads i husets vestlige fag sammen med *melhuset*, hvor kværnen stod. Rummene i husets østende synes

ikke at have adskilt sig nævneværdigt fra de nuværende rum.

Gårdsidens bindingsværk havde dengang et lidt andet udseende. Der var fodtømmer under alle stolperne, og i husets vestlige del var der ret højsiddende løsholter, som var tappet på normal vis i stolperne. Naglehuller fra deres afboringer kan stadig iagttages i en del af stolperne, som endnu står på deres gamle pladser. Da fodtømmeret blev fjernet ved ombygningen, blev disse stolper øget forneden, så de sammen med de udskiftede stolper kom til at stå direkte på syldstenene.

Døren til den nuværende hverdagsforstue fandtes ikke i 1831. Den hører til ombygningen og har afløst tre tidligere dørsteder, som alle har efterladt sig spor i stolperne. Den ældste af de gamle døre har været i fag vi, hvor dens overligger var regulært indtappet i stolperne. Da døren sløjfedes, blev overliggeren fjernet, og faget fik i stedet indsat et løsholt med svalehaleformede blade. Sporene af de to andre døre findes i fagene iii og iv. Her viser svalehaleudstemninger til døreoverligger og tap-

huller fra tidligere løsholter, at ingen af de to døre, der en overgang har været der, var oprindelige. Midterstolpen mellem de to fag blev udskiftet ved ombygningen, men den gamle stolpe med sine to svalchaleudstemninger fandt anvendelse på vestgavlen.

Dørene i fag III og IV kan begge have været i brug i 1831, den ene som direkte dør til bryggerset, og den anden til en forstue med adgang til lillestue og køkken. En af nordsidens gamle yderstolper, der nu står i væggen mellem køkken og soveværelse, har taphul til overligger og false fra en oprindelig halvdør i fag V, der muligvis kan have været benyttet samtidigt med de to døre mod gårdspladsen.

Sydsidens oprindelige dør i fag VI kan derimod ikke finde anvendelse i planen fra 1831, men må have hørt til en ældre udformning af huset. Den deler fag med køkkenildstedet og har uden tvivl ført ind til en *forstue*, der havde husets *stue* til den ene side og et stort *stegers* med bagerovn til den anden. Denne rumfordeling var nemlig helt dominerende i 1700-årene, indtil den afløstes af indretningen med lillestuen og storstuen placeret ved køkkenskorstenen. I arkivmaterialet fra århundredets midte kan der spores en tendens til, at det store *stegers* på den tid opdeles i køkken og bryggers som en slags overgang mellem de to planløsninger, og meget tyder på, at hele denne udvikling kan have fundet sted i museets hus samtidig med, at rummene i husets østende skiftede karakter.

Mens forstue og ildsted, som nævnt, altid var placeret ved den ene side af stuen, havde det gamle, bornholmske sengekammer, *krobhuset*, en lige så fast plads ved stuens anden side. Det kombinerede sove- og opbevaringsrum, *herberget*, havde derimod en mere tilfældig anbringelse, indtil det i løbet af 1700-årene blev almindeligt at placere det ved siden af krobhuset, som det yderste rum ved en gavl. Denne udvikling er påvist af arkitekt Niels Holger Larsen, der for Bornholms Museum har genoptaget bondegårdsundersøgelserne på Bornholm, og han har yderligere fastslået, at det er krobhus og herberg, der bliver til mellemstue og sal, da stuehusene hæves op på høje fodmure og får indrettet kældre. Også denne udvikling synes at kunne spores i museets hus.

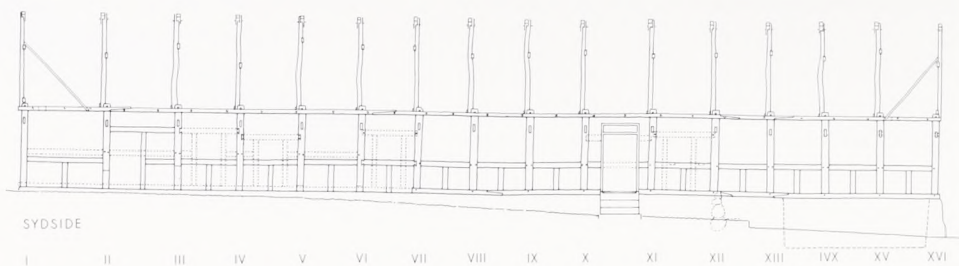
Den nuværende dobbeltdør til den bedste forstue har afløst en lavere dør i samme fag, men i fag XI ved siden af kan der ses taphuller til overliggeren fra østendens ældste, oprindelige dør. Bjælke XII, der bag sin beklædning har støjlehuller fra en gennemgående, lerklinet skillevæg, skaber sandsynlighed for, at den ældste af dørene kan have hørt til et 2 fags krobhus med et par kamre adskilt mod nord og med adgang til et herberg ved østgavlen.

Genbrug af bygningsdele gør det muligt, at nogle af de fundne spor kan stamme fra en ældre bygning på stedet, men særlige forhold i fag XII kan dog tyde på, at udviklingen fra krobhus-herberg til mellemsal-sal er sket under selve opførelsen af huset. I faget findes der i både nord- og sydsiden korte fod- og tagremstykker, som alle er udformede med overblad i begge ender. Disse indskudte remstykker tyder på, at husets gavle er blevet ført en fagbredde mod øst, da sal og kælder blev bygget.

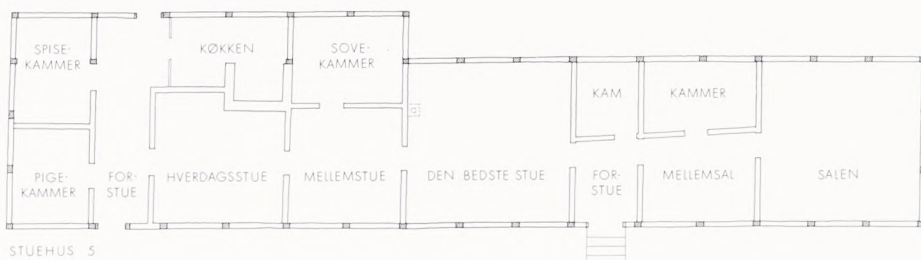
I samme retning peger det, at der ved udgravningen af tomten ved fag XII's vestside fandtes en velbevaret, stensat fodmur, som havde facade med svage kalkspor mod øst. Endvidere var der i faget et ret løst fyldlag, der havde medført sætninger af både gulv og skillevæg, mens skillevæggene i fag X og XI, bortset fra forstuens østvæg, var solidt funderede på brede 30-40 cm høje sten- og lerstensfundamenter, som igen hvilede på kompakt lerfyld med en næsten lergulvsagtig overflade.

Øst for den fundne fodmur fandtes bevarede rester af gulvene fra de ældre huse på stedet. Det øverste af dem lå ca 90 cm under gulvet i det sidste hus og viste, at muren ikke kunne høre sammen med en overdækket kælder, men det kan nævnes som en mulighed, at det gamle gulv kan have fungeret som et forsænket gulv i et rum, der i så fald ikke har været kaldt herberg, men snarere kælder.

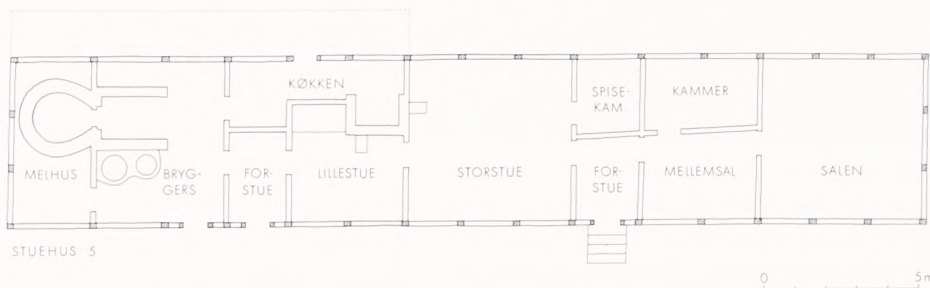
Udgravningen til den egentlige kælder havde desværre ødelagt muligheden for at få efterprøvet, om den »halve« kælder virkelig har eksisteret, eller om den her skitserede løsning kun har været et projekt, som ved en rask beslutning er blevet kasseret under selve byggeprocessen til fordel for den fuldt udbyggede kælder under salen. Meget taler for det sidste. Blandt andet synes ønsket om at indrette for-

1865

1831

stuen i fag x først at være opstået, efter at byggeriet har været helt eller delvis afsluttet. Forstuens østvæg manglede som nævnt de murede lerstensfundamenter, og dens fundament havde et meget improviseret præg. Man havde før væggenes opførelse blot gravet en rende i det øverste, løserne fyldlag ned til det faste, gulvagtige lag, hvorefter renden var blevet fyldt op med faststampet ler og lerstensbrokker.

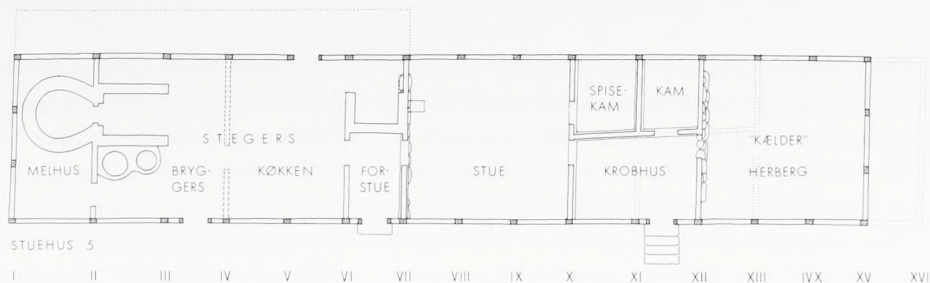
Mangelen på skriftlige kilder har afskåret os fra at få mere sikker viden om huset i de første år efter dets opførelse, og man kan kun gætte på, at det må være bygget i sidste trediedel af 1700-årene. Det har klart adskilt sig fra de tidligere stuehuse på stedet ved at være hævet op over det faldende terræn, men synes i sin planudformning i hvert fald kortvarigt at have haft mange lighedspunkter med det hus, det afløste, og ikke blot enkelte dele fra dette hus, men store partier af det kan være genanvendt ved opførelsen af det nye.

De udgravede huse

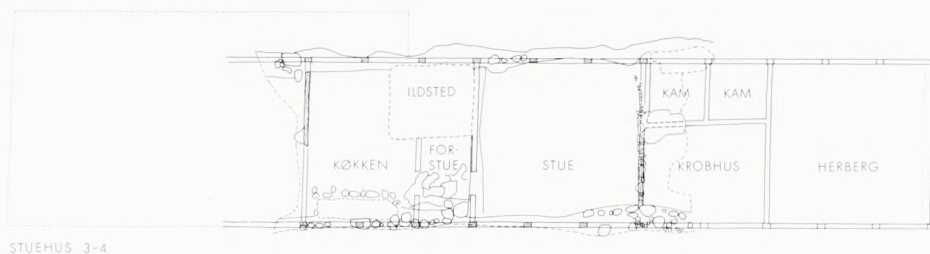
Udgravningens *stuehus 3* og *stuehus 4*, der havde flere fælles træk, er her opfattet som ét hus, hvor flere lag lergulve blot har afløst hinanden. Vi mangler spor af husets østende, der var blevet ødelagt ved udgravningen til kælderen, og af vestenden, hvor gulvlagene var blevet opgravet ved de senere bygningsændringer, men de bevarede lergulve og spor af skillevægge tegner et klart billede af husets centrale del.

Her finder vi et kvadratisk rum, hvis mål er helt identiske med den bedste stues i det nuværende hus, og dette rum må være stuen i det gamle hus. I rummets østvæg er der spor af en dør, der kan have ført til husets krobbhus, hvoraf der kun er bevaret et mindre parti af lergulvet og en rest af en længdeskillevæg, der antyder, at der mod nord har været adskilt ét eller to kamre ligesom i *stuehus 5*. Det kan ikke bevises, at der øst for krobbuset har været et herberg, men det er fristende at forestille sig, at

ca. 1775

ca. 1725

1694

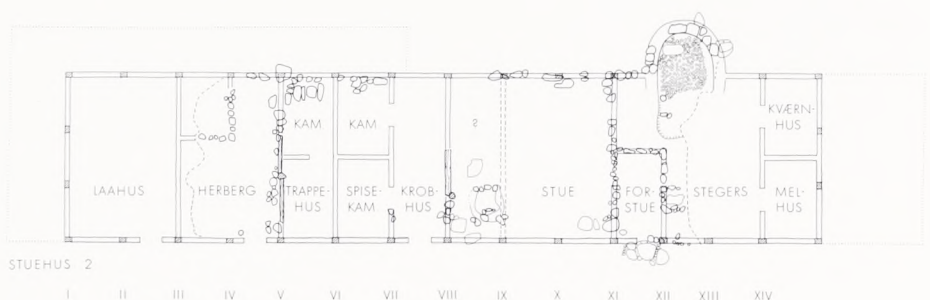

Fig. 13 og 14. Gårdsidens bindingsværk med indtegning af tidligere dørpartier og rekonstruerede planer af gårdens ældre stuehuse, 1:250.

det har været tilfældet, og at hele den østlige halvdel af det gamle hus i næsten uændret skikkelse er tænkt genrejst på de nye, høje fundamenter, før man fik lyst til at ændre planerne.

Vest for stuen er den nedgravning, som op- tog en god fagbredde af husets nordlige del, opfattet som pladsen for køkkenildstedet, hvorfra et svært kampestensfundament er blevet fjernet før bygningen af det sidste hus. Man har også antaget, at det stærkt reparerede lærgulv ved sydvæggen lige over for det formodede ildsted viser slid inden for en yderdør, og herefter er det nærliggende at antage, at en let skillevæg mellem en forstue og selve køkkenet er forsvundet uden at efterlade sig spor, så der også her har været lighed mellem det gamle og det nye hus. Der er dog ikke den samme overensstemmelse i målene som mellem stuerne i de to huse, men det kan skyldes, at stolpetakten er blevet ændret lidt i stuehus 5. Her er

nordsidens gamle tagrem, der findes bevaret over loftet inden for hodden, sammenstykket af gamle remstykker med nye udstemninger til stolper med større indbyrdes afstand.

Den mærkelige stenkantede fordybning ved køkkenets sydvæg kan måske stamme fra en gåsebænk, men udformningen af husets vestende må helt overlades til fantasien. Dog må man regne det for muligt, at de gamle bindingsværksstolper på sydsiden af det nuværende hus med deres højtstående løsholter også har været i brug i det gamle hus, og det samme gælder de mange genanvendte spær i tagkonstruktionen.

Udgravningens *stuehus 2* antages at være bygget omkring 1600, og man regner med, at det er det hus, der i taksationen fra 1694 beskrives som en bygning på 14 fag. Tomten var velbevaret, og kun de yderste to fag ved begge gavle var helt ødelagte af de senere nedgravninger. I

den midterste del fandtes ret sikre spor af tværskillevægge, der viser, at husets hovedopdeling i forbavsende grad har svaret til forholdene i det efterfølgende hus, hvor de tilsvarende skillevægge blot er rykket ca 80 cm mod vest. Man må også her regne med, at væsentlige dele af bindingsværk og tagtømmer har været anvendt i begge bygninger.

Det kunne konstateres, at huset havde været underkastet forskellige ændringer, men det rum, der må have været husets stue, havde oprindeligt haft samme kvadratiske format som stuen i det efterfølgende hus og som den bedste stue i det nuværende stuehus på museet. Den øvrige rumfordeling adskiller sig på mange punkter fra de senere stuehuses planer, men viser væsentlige fælles træk med de oplysninger, der kan hentes i vurderingen fra 1694 og i skifterne fra de nærliggende år. Først og fremmest svarer de fundne spor øst for stuen af en bagerovn i et rum, hvorfra der er adskilt en lille forstue, helt til den gamle beskrivelse: »Østen Stuen 3 Stolperum som er en liiden Forstue med Stegers Huus iberegnet, huor udi befindes Bagerovn og Kiølne«.

Stuen opgives i taksationen til kun at være på 2 fag, der efter den samvittighedsfulde omtale af alle husets 14 fag må være fagene ix og x. Faget vest for stuen omtales kun som »et lidet Stolperum med gl: vaagt deele Tilde« (gl. dårligt bræddeloft), men denne oplysning knytter det sammen med de to stuefag, der også opgives at have »gl: deele Tilde« i modsætning til de tilstødende rum, som kun har »Flager til Tilde« (raftelofter). Dette stemmer godt overens med udgravningens afdækning af et gulv svarende til en stue på 3 fag, hvorfra der mod vest senere var adskilt et fag med højreliggende gulvlag af sten og ler.

Der omtales en »Teyel Kackelovn« i stuen på de 2 fag, men denne ovn har ikke sat sig spor i fag ix-x, hvorimod der tæt ved sydvæggen i fag viii fandtes en rødbrændt lerflade og stenfundamenter fra en ovn, der utvivlsomt må have opvarmet den oprindelige 3-fags stue.

I husets vestlige halvdel er det vanskeligere at påvise en forbindelse mellem udgravning og skriftlige kilder. De sydsten og spor af fodtømmer fra en tværskillevæg, der afdækkedes i 3 fags afstand fra den oprindelige stues vestvæg, må dog antages at høre til østvæggen i det 2-fags »Herberghuus«, der i 1694 opgives at have »deele Tilde«, og hvorover der har været et udnyttet loft, »Huustildet«, der omtales 1692 og 1700, mens »Østertillet«, som kun nævnes i et skifte fra 1700, må være loftet over stuen. De 3 fag mellem herberget og stuen kan netop give plads til det »trappe Huuss« og »Krubbehuset« med tilhørende »Nøre og Syndre Kammer«, der angives at være på dette sted, men disse rums skillevægge har ikke sat sig nogen spor. Til gengæld er der i det formodede herbergs nordvesthjørne sydstensrækker fra et kammer, der ikke omtales, men det kunne ved udgravningen påvises, at kammeret først var blevet fraskilt i husets sidste år.

Som nævnt kunne der ikke findes spor efter de sidste fag ved begge husender, men arkivmaterialet fortæller både om rummene og giver oplysninger om gavlene. Mod øst, hvor »Quernhused« og »Meelhused« har plads i det sidste fag, er der en »leer Gavel i Spenned« (lerklining i overgavlen), og mod vest findes et 2-fags »Laahus« (ladehus), der sandsynligvis har været stald, og gavlen er en »Pashe Gavel« (risflettet gavl).

I begge de omtalte gavle har der over bjælken været lodrette staver, som har været stuk-

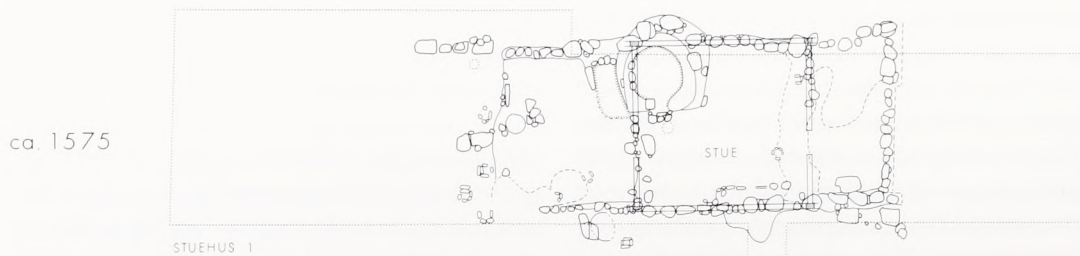

Fig. 15. Det ældste af de udgravede stuehuse, 1:250.

ket op i borede eller udstemmede huller i undersiden af spær og hanebånd. Mellem staverne har der været risfletning, som mod øst har været dækket af lerklining, men mod vest har været eneste lukning af overgavlen. Tre gamle spær med huller på undersiden, der er genanvendt i det nuværende stuehus, kan måske stamme fra gavlene fra 1694.

Med det sidst omtalte hus ophører muligheden for at sammenholde udgravningens fund med de skriftlige kilder. *Stuehus 1*, det ældste af de fundne stuehuse, antages at være ødelagt ved en brand i slutningen af 1500-årene, og fra før den tid er vort kendskab til Bornholms

byggeskik ringe. Det udgravede hus må vente på at blive sammenlignet med resultater fra andre udgravninger på øen. Arkæologerne har dog fastslået, at huset ligesom de efterfølgende har været opført i bindingsværk med lerkline-ede vægge, og det synes ikke at have været afvigende i sine proportioner.

Hvis ovnen i dets midterste, kvadratiske rum, som det antages, har været brugt både til bagning og opvarmning, har dette rum været husets stue, der i sine mål så at sige svarer til de senere huses stuer. Der synes således at være en ubrudt tradition fra denne middelalderlige stue til »den bedste stue« i den bornholmske gård på Frilandsmuseet.

To kongelige barnekister i Roskilde domkirke

Af ELSE ØSTERGAARD

Fig. 1. Friderich Christians kisteopredning efter at yder- og inderkiste er blevet fjernet.

I foråret 1981 blev der istandsat nogle barnekister fra krypten under Sankt Birgitte Kapel i Roskilde domkirkes nordlige side, hvori Christian IV's hustru Kirstine Munks børn ligger begravet. Yderkisterne af træ var helt forfaldne og skulle fornyes. Når inderkisterne, der her var af metal, ikke er plomberede, er praksis den, at Nationalmuseet bliver underrettet og får mulighed for at registrere ligdragterne. Således også i dette tilfælde.

Kirstine Munk fik i sit ægteskab med Christian IV ti børn i løbet af elleve år, det sidste barn, som blev født i 1629, ville kongen dog ikke vedkende sig faderskab af, og »den kasserede frøken« blev et af de øgenavne, han tildelte hende.

Bedst kendt af børnene er imidlertid Leonora Christina, som i sit epos »Jammers-Minde« har beskrevet de 22 lange år, hun sad som fange i Blaataarn på Københavns slot.

To af Kirstine Munks børn døde som små, og det er disse børns kister, der er blevet åbnet og hvis kisteopredninger og ligdragter her skal beskrives.

Friderich Christian døde i 1627 to år gammel og Maria Catharina i 1628 tre måneder

gammel, de var greve og grevinde af Slesvig og Holsten. Børnene fik i sandhed en kongelig begravelse, hvis vi skal dømme efter deres udstyr i kisterne, der begge var opredt som små senge og efter samme princip. Ved åbningen var farverne i nogle af tekstilerne helt forsvundet, mens andre havde en ændret lød og intensitet, men endnu genspejlede de mange guld- og sølvtråde en dekadence, hvis skønhed farvebillederne kun lader ane.

Øverst i Friderich Christians kiste lå tørrede lavendler oven på et stribet silketøj, der gik fra kistens hovedende hen over opredningen, bøjede ved fodenden ind under lejet og afsluttedes ved hovedenden, hvor silketøjets ender mødtes (fig. 1). Inde i denne indsvøbning lå en dyne, og under denne var to aflange stykker silketøj bredt ud over det mumificerede lig, der hvilede med hovedet på en pragtfuld broderet hovedpude.

Under liget fandtes en underdyne i samme mål og vævning som overdynen. Dette silketøj var vævet i et mønster, der nu kun svagt kunne ses mod en guldtrådsbund, men oprindelig har det været i flere farver. I Persien, hvor denne vævning blev fremstillet i en kort periode fra

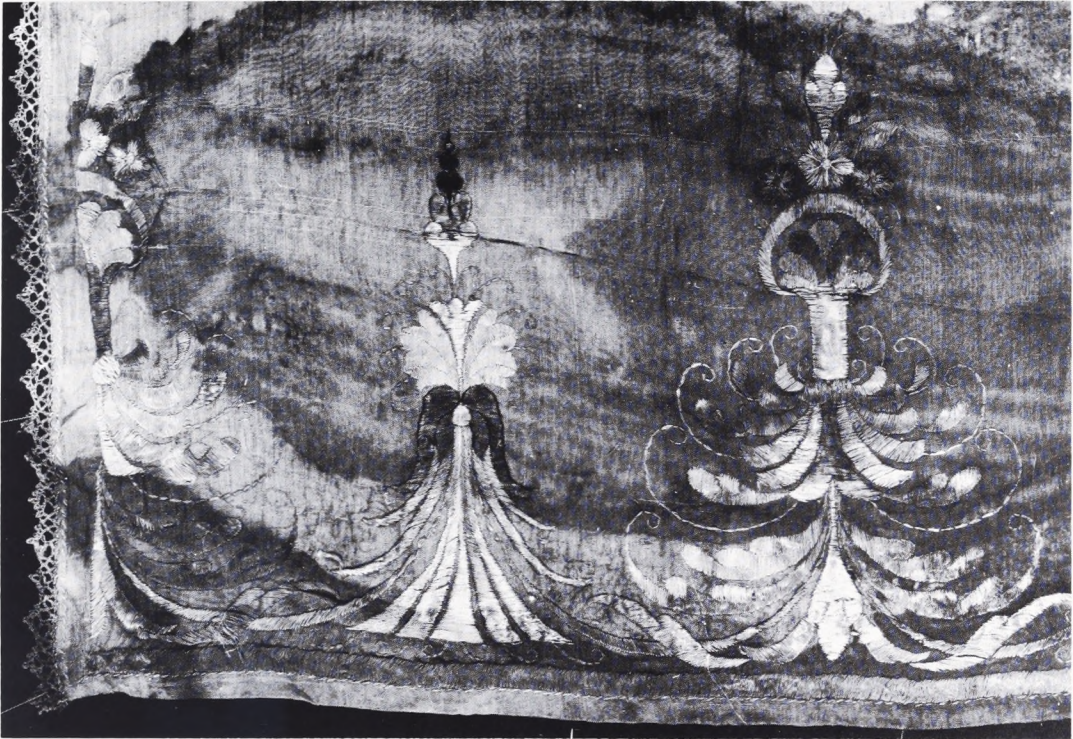

Fig. 3. Udsnit af flerfarvet broderi på en meget tæt silkevævning (60×72 tråde pr cm, begge Z-spundne). Sandsynligvis et skærf.

Fig. 2. »Papegøje og rosenbuskmønsteret« som fandtes på Friderich Christians dyner. Mønsterapporten er ca. 20 cm høj.

omkring 1620 til 1650, er det kendt som »Papegøje og rosenbuskmønsteret«. Det er et velkendt mønster, som blev signeret, før det blev forhandlet. I kisten fandtes da også på både under- og overdyne en signatur i venstre side af stofbanen. Vævebredden var en meter, hvilket også viste, at silketøjet ikke var europæisk fremstillet, da 55 centimeter her er den almindeligst forekommende bredde.

Af orientalsk oprindelse var desuden de to aflange stykker silketøj, der kom til syne, da dynen blev fjernet. Det øverstliggende var en vævning i gazebinding, afstribet med sølvtråde afvekslende med gennembrudte borter og tætte partier med små indvævede knuder. Langs kanten var syet en fletteknipling med glimtende pailletter hæftet i spidserne. Gazebindingen er oprindelig en kinesisk væveteknik, der har været kendt i snart to tusinde år.

Det nederstliggende stykke var en meget fin og tynd silkevævning i lærredsbinding og kantet med en såkaldt fletteknipling i grøn silkestråd. Det var broderet med stiliserede blomster, hvoraf de største var placeret ved begge ender og de mindste på midterstykket (fig. 3). Broderierne var syet på en sådan må-

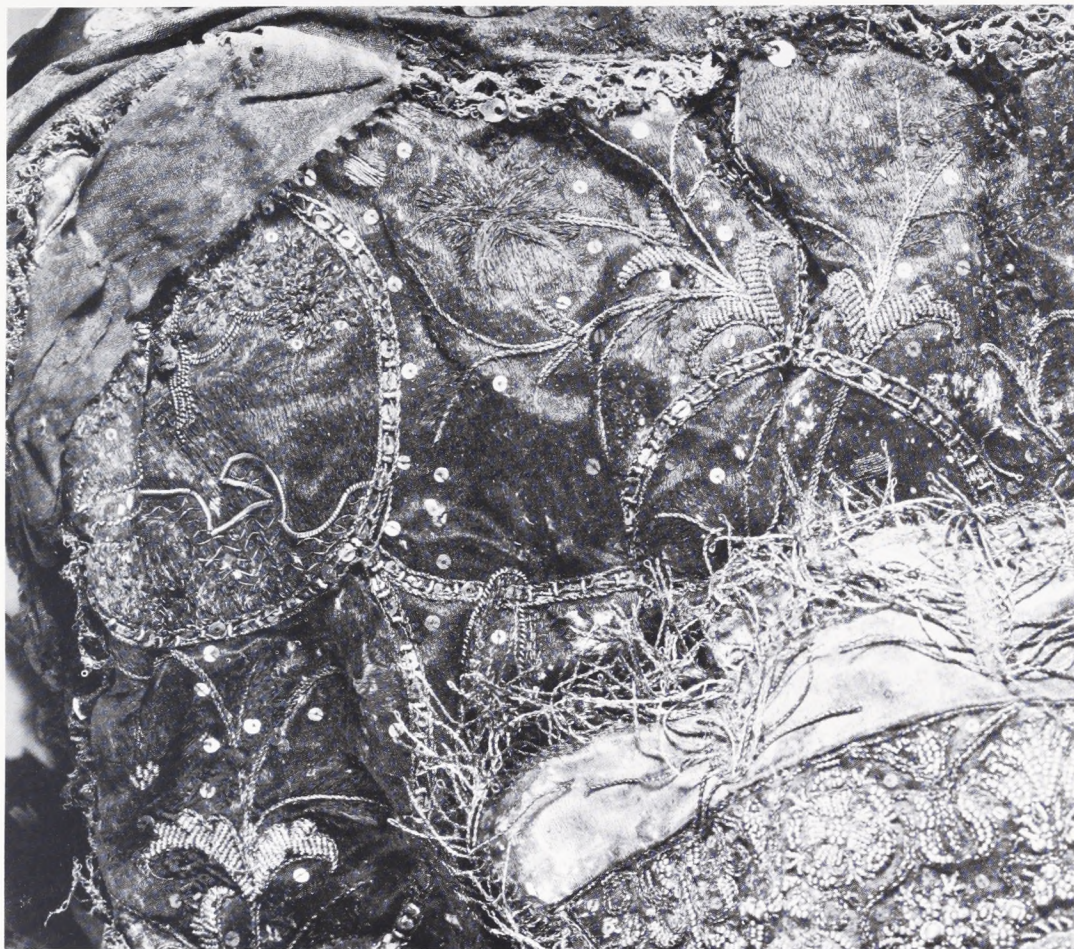

Fig. 4.-5. Øverste venstre hjørne af Friderich Christians hovedpude. Nederst til højre ses lidt af den perlestukne krone. Tegningen viser den bedst bevarede del af broderiet på Friderich Christians hovedpude (fig. 5).

de, at ret- og vrangside var identiske, et karakteristisk træk for orientalske broderier. Disse to stykker, hver på ca 60×120-150 centimeter fandtes kun i Friderich Christians kiste, idet der i Maria Catharinas kiste var fragmenter af et meget mindre stykke, der havde ligget som en dug over ansigtet.

I begge kister var hovedpuderne opredningernes smukkeste del. Friderich Christians pude var dannet af to kvadratiske stykker silketøj, et broderet og et mønstervævet, der var syet sammen til et rør og foret med silke. Puden var anbragt i kisten på en sådan måde, at sammensyningerne lå parallelt med kistens endestykke med den mønstervævede del bøjet ind som bagside under den broderede forside. Puden var kantet med en fletteknipling i silke- og metaltråd med isyede pailletter. De to pudestykker blev holdt sammen om en inderpu-

de, nu af ubestemmelig art, ved hjælp af to gange seks båndsløjfer, der var fastsyet i siderne og knyttet.

Pudens forside var helt udfyldt med broderi, udført med mange slags guldråd, guldsnor, spiralguld, cantiller og pailletter, samt silke-tråd, der sandsynligvis har været i flere forskellige farver; de fremtrådte nu brunlige som satinbunden, der bar broderierne (fig. 4).

Ved hvert hjørne på puden var en cirkelformet broderet krans, der omsluttede et lille hus med træer ved en søbred og med himlen som baggrund, et symbol på de fire elementer: ild, luft, vand og jord. Imellem hjørnemotiverne slyngede stiliserede og naturalistiske blomster og frugter sig (fig. 5).

Den mønstervævede bagside var en damaskvævning med blomster i lodrette rækker, afstribet med smalle blomsterrækker.

Fig. 6. Maria Catharinas gyldenstyks hovedpude med broderier i blågrønne farver og guld- og sølvtråd. Vævningen var så tæt, at der lå 36 guldwirer pr cm i skuddet med 17 silkeetråde imellem, fordelt med én silkeetråd efter to guldtråde. Puden måler 38×63 cm.

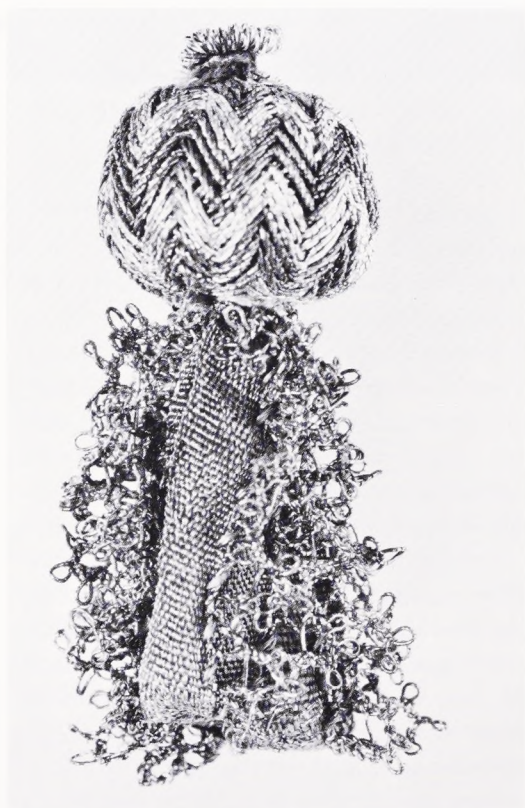

Fig. 7. En af de fire kvaster, der sad på Maria Catharinas pude. Kvasten er fem centimeter lang.

Maria Catharinas opredning fandtes på sin oprindelige plads i inderkisten, da undersøgelsen blev påbegyndt. Øverst lå tørrede lavendler på et chinévævet silketøj i indigoblå og nu gyldne farver, der ligesom ved førstnævntes kiste omsluttede opredningen, og den måde, det her var arrangeret på, viste at også denne sidste indsvøbning til kistelægningen var sirligt ordnet.

Dynetøjet i denne kiste var af blomstret silkedamask, der nu var så mørnet, at dynens fyld af tørrede lavendler var faldet ud og lå spredt. På en underdyne af samme damask lå liget med hovedet hvilende på en gyldenstyks pude, som var vævet i silkeetråd og med ganske tynde guldwirer, trukket guldtråd. Derpå var med guld-, sølv- og silkeetråd broderet et slyngt bladornament centreret om et ankerkors. Hovedpuden har fremtrådt som en fuldstændig blank guldfldade, kun brudt af de spinkle broderier. Begge sider af puden havde dette broderi og sammensyningen af de to pudestykker var skjult af en halvanden centimeter bred guldtrådsævvet bort (fig. 6). I hvert hjørne var hæftet en fem centimeter lang kvast, bestående af to silkebåndsløkker, kantet med

guldtrådsknipling. Løkkerne var i den ene ende samlet i en kugle i sølv- og guldtrådspossementarbejde; sammen dannede de en knyttet sløjfe med kuglen som knude (fig. 7).

Oven på puden lå et løstliggende fragmentarisk bånd, som en ramme omkring ligets hoved. Det fire centimeter brede bånd havde to bevarede hjørner, der dog ikke mere var forbundne. Langs yderkanten var fragmenterne afsluttet med en tungestings-lignende syning. Det broderede mønster bestod af et slyngt bånd i rød silke, der passerede igen-

nem en knude broderet i metaltråd, hvorefter båndet fortsatte som blade i en tulipan. Hele mønsteret blev afgrænset med en indigofarvet konturtråd mod en lysere blå bundudfyldning (fig. 8). Broderiet var identisk på ret- og vrangside, og det dækkede bundstoffet fuldstændigt. Dette bånd havde uden tvivl kantet en ansigtsdug af samme stof som det, der var skjult i broderiet, og som nu var næsten forsvundet. På lighuen sås brune pletter som efter noget tekstil, og det har sandsynligvis været rester fra denne ansigtsdug.

Fig. 8. Fragmenter af broderet bånd, der har kantet en ansigtsdug. Denne har sandsynligvis været af hør og derfor nu forsvundet, fordi vegetabiliske fibre har dårligere overlevelsesbetingelser end animalske fibre under forhold som her.

Fig. 9. Friderich Christians silkestrikkede trøje med de smukt udtrukne tunger.

Ligklæderne

Børnene var klædt i strikkede trøjer af indigo-farvet silke med mønstre i guldtråd. Friderich Christians trøje havde et mønster med pinjekogler flankeret af bladornamenter, der hæftede på et rammeværk. Over pinjekoglen fandtes en ottebladet roset (fig. 9). På Maria Catharinas trøje sås en vase eller urne, hvoropad der voksede blomster. Imellem vaserne fandtes en dobbeltørn. Disse to motiver blev gentaget, således at ørnen i næste række var oven over vasens midte (fig. 10).

Begge trøjer var udformet efter samme princip: Langs trøjernes åbning foran og ved begyndelsen nederst var hovedmotiverne afgrænsede af smalle borter. Samme motiver

fandtes på ærmerne og med tilsvarende borter forneden og foroven. Hver trøje bestod af to forstykker og et bagstykke, der var strikket »frem og tilbage«, samt ærmer, der bortset fra de nederste fire centimeter til slids, var strikket »rundt« med udtagninger langs en markeret ærmesøm. De tre yderste masker langs alle kanter var strikket i retstriknin, ligesom der nederst på trøjerne fandtes borter i retstriknin.

Den øvrige strikning var i glatstriknin. Stykkerne var syet sammen i sidesømme og på skuldre. Ærmerne var lige tilsatte (fig. 12), desuden var forstykkerne syet sammen til ca 10 centimeter fra halskanten, hvor den resterende åbning dannede slids.

Fig. 10. Del af Maria Catharinas trøje i indigoblå silke og guldtråd. Strikningen er tæt med ca. 6 masker pr cm.

Fig. 11. Mønstret på Maria Catharinas trøje. Det med sort tegnede er guldtråd.

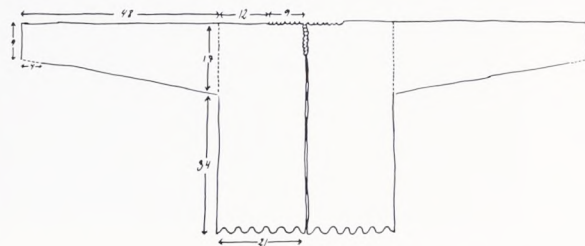

Fig. 12. Opmålingen af trøjerne viser princippet i udformningen.

Som en udsøgt afslutning på trøjerne var den nederste bort på begge udtrukket i tunger. Tilsvarende, men mindre tunger fandtes ved halskant og slids. Denne udspænding i tunger må være blevet udført, når strikningen var afsluttet, og den må nødvendigvis være blevet gentaget efter hver vask. I spidserne på tungerne fandtes stadig mærker fra nåle, der har fastholdt strikningen under tørring.

Trøjerne var ikke strikket til børn, idet målene viste, at det var voksenstørrelse. De alt for store trøjer, som børnene her var klædt i, dækkede næsten helt fødderne, og de lange ærmer var skubbet i tætte læg på armene. Omkring håndleddene var et 2,5 centimeter bredt silkebånd lagt to gange rundt om ærmerne for at

holde vidden samlet. Enderne på silkebåndene var afsluttet med macramé-kvaster i rød silke-tråd, hvorpå der var trukket hvide perler.

Da de silkestrikede trøjer forsigtigt blev bøjet om for også at blive analyseret fra vrangsidens, kom der lange strømper til syne. Strømperne var velbevarede med et 42 centimeter langt skaft og en 18 centimeter lang fod. Oven på strømperne og under trøjerne fandtes fragmenter af hensmuldret tekstil, der nu nærmest forekom som støv. At dømme efter dets placering må man formode, at det var rester fra en særk.

Fig. 13. Hælpartiet på Friderich Christians strømpe med indtagninger langs bagsøm, afmaskning af hæl under foden og udtagninger i kilen (sviklen). Strikningen er ikke så smukt udført på trøjerne, hvor guldtrådmaskerne ligger i samme niveau som silken.

Friderich Christians silkestrømper var kraprøde med forskellige strikkede mønstre i guldtråd. Et forholdsvis stort mønster med fugleagtige motiver, palmetter og ind imellem små S-formede ornamenter fandtes på skaft, hæl og vrist. Øverst på skaftet var der to smalle borter med en bredere imellem, og kanten var trukket ud i tunger ligesom trøjerne. Desuden var der under foden et skakternet mønster, og som bagsøm fra øverste bort til hælafslutning var strikket et andet lille mønster.

Strømperne var rundstrikkede med 200 masker i opslag øverst på skaftet. Langs bagsømmen lå indtagninger jævnt fordelt, således at strømpens vidde blev mindre ned mod foden. En kile mellem hæl og vrist, der var mønsterstrikket i buer, dannede en svikkel på hver side af foden og indeholdt samtidig udtagninger af

masker til foden (fig. 13). Tåen var smukt afsluttet med indtagninger på hver side af foden, og de sidste sytten masker var sammenstrikket i aflukning. Hvor hæls afmaskning under foden sluttede, begyndte det skakternede mønster med første tern og videde sig ud med en tern i hver side efterhånden som kilens masker blev tilføjet. Alt i alt en strømpe der var ganske intrikat i sin udførelse.

Friderich Christian var iklædt strømperne således, at et stort stykke af skaftet med vrangsiden krænget ud var bøjet ned over benet. Rundt om benene ved knæhøjde var bundet et knap tre centimeter bredt silkebånd (fig. 14). Båndets ender var afsluttet med macramé-kvaster af tilsvarende art som de, der sad ved handledene.

Maria Catharinas silkestrømper var ligeledes rundstrikkede i retmasker, men her var borter og mønsterstrikkede svikler dannet af vrangmasker med et broderi i guldtråd ovenpå. Strømperne var nu brunlige, men har antagelig været ufarvede. Midt bag på skaftet løb en zig-zag bort, hvor ind- og udtagninger til den stærkt markerede læg, som fandtes på dette par strømper, lå. Hælen var strikket lige ned og afmasket under foden. Begge strømper var dårligt bevaret især ved tåpartiet, hvorfor fodlængden er tvivlsom, men fragmenterne i strømpefoden kunne dog samles til en ca 16 centimeter. Sammenholdt med skaftets længde på 48 centimeter må strømperne have været til et stort barn.

De broderede svikler, der var syet oven på mønsterstrikkningen, forestillede en påfugl med udslået hale siddende oven over en fembladet blomst, hvis stilk fortsatte ned mod strømpefoden med blade og blomsterknopper (fig. 15). Broderiet var udført således, at alle sting lå på strikkningens retside syet rundt om en enkelt tråd. Metaltrådene på strømperne har altså ikke under brug kunnet genere foden.

Barnet var iklædt strømperne med den broderede del siddende glat på benene, mens den øverste del af skafterne var lagt i tætte folder. Ved fødderne var tåstykkerne foldet ind og arrangeret med knappenåle, således at strømperne så ud til at passe det tre måneder gamle barn. Et silkebånd med kvaster var bundet om benene som før omtalt.

Fig. 14. Kræprøde strømper mod indigofarvet trøje placeret på en guldindvævet dyne. Nu er farverne dæmpede, men oprindelig må det have været et overmåde smukt syn, som sammen med duften fra de mange tørrede blomster må have givet et stærkt sanseindtryk.

Fig. 15. Broderi i guldtråd på Maria Catharinas strømper. Samme broderi fandtes på hver side af begge strømper.

Børnene var begge iført hovedbeklædning, men af vidt forskellig art. Friderich Christian var kistelagt med en perlestukket krone, og Maria Catharina bar en lighue, der var syet specielt til denne begravelse.

Den perlestukne krone var femten centimeter høj og dannet af to ens opretstående let udadskrånende stykker, der fulgte hovedets runding og blev holdt sammen i siderne lige over ørerne af to sæt perlebesatte båndsløjfer. Begge stykker var tæt udfyldte med samme mønstre, der var symmetriske om en midtakse lige over pandemidte. Udfyldningen bestod af pelikanmotiver, blomster og blade udført med forskellige slags guldtråd, hvide perler og røde og sorte sten. Ind imellem var påsyet pailletter. Øverst var stykkerne afsluttet med kamtakker, seks på hvert, og en guldtrådsfrynse var fæstnet langs alle kanter. Kronen var foret med samme silkesatin som den, broderiet og perlestikningen var udført på. Noget afstivende underlag fandtes ikke mere. Tilsvarende tunge broderier har et kraftigt hørlærredsunderlag, men et sådant vil under de givne omstændigheder forsvinde (fig. 16 og 18). Kronen havde sandsynligvis været fæstnet til et stramtsiddende pandebånd broderet med silke- og metaltråd. Hvor krone og bånd mødtes, sad en 5 centimeter bred takket fletteknipling i guldtråd. Højt på issen kunne en anden »hue«'s forløb følges under pandebåndet frem på siden af hovedet, hvor det blev synligt og videre ned under hagen som en fliget smæk. Bredden på denne »hue«, der lå som en krans omkring ansigtet var ca 8 centimeter. Den var syet af silkesatin med broderi i silke- og metaltråd (fig. 17). For- og bagkant var smukt afsluttet med en smal metalknipling.

Som kronen lå i kisten var den trykket helt sammen og skubbet bagud. Det er derfor svært at sige, hvordan den oprindelig er blevet båret, ligesom det heller ikke er muligt at bestemme ansigtskransens funktion.

Lighuen, som Maria Catharina bar, var af gyldent silketøj afstribet med en blomsterbort i gule og grønne farver, vekslende med et knækket bånd i guldtråd. Imellem disse, smalle striber i silke- og guldtråd. Huen var syet som lighue, idet den på en noget primitiv måde var dannet af et rektangulært stykke, hvis ender var syet sammen, og hvis sider var henholdsvis

sammenrynket til en puld og ombøjet til en forkant uden nogen syning. Et langt hagebånd af samme slags silketøj var forlænget med bændler og knyttet på issen under huen. Silketøjet til denne lighue er muligvis identisk med tøjet i en kjole, som Kirstine Munk bærer på et maleri fra 1623, malet af Jacob van Doort. På maleriet er Kirstine Munk iført en sort fløjls yderkjole med hængeærmer rigt udsmykket med guldagramaner. Som skørt, der er synligt i kjolens åbning foran, som ærmer og som foer i hængeærmerne er anvendt et silketøj med næsten samme mønster som lighuens. Farverne på maleriet og i lighuens silketøj er ganske vist ikke helt de samme, men her kan farveændringer af silketøjet i kisten spille en rolle. Desuden kan Jacob van Doort's frihed vedrørende valg af farve og hele opfattelse af mønsteret betyde, at gengivelsen på maleriet ikke er helt korrekt (fig. 19).

I en fold forrest på lighuen lå en række perler, hvoraf seks stadig sad på en silketråd, de øvrige hvide perler lå spredt i kisten.

Bevarede tekstiler fra begyndelsen af 1600-årene er overordentlig sjældne i Danmark, og det er derfor vigtigt, at der bliver foretaget registreringer også af kisteopredninger og ligdragter, da vor textile viden derved forøges betydeligt. Desuden er det begrænset, hvad man ved om begravelseskikke fra en tid, hvor reminiscenser fra katolicismen stadig kunne spores. Den jævne befolkning holdt endnu på katolsk skik med en hurtig begravelse efter et dødsfald, mens den højere adel søgte at trække tiden ud. Et kongeligt mål på seks uger blev snart det åbenlyst eftertragtede. Men allerede i 1602 måtte Christian IV udsende en forordning, hvorefter intet lig af adelsfolk måtte forblive ujordet længere end fjorten dage. Paradoksalt nok kom kongens eget lig til at henstå ubegravet i næsten ti måneder.¹

Efter katolsk opfattelse var den døde som et sovende barn og skulle som sådant svøbes, før det blev lagt til ro. Den protestantiske betragtning var en ganske anden, her blev den døde opfattet som et væsen, der levede fremdeles og havde sin alder som i levende live og burde klædes i al sin pragt for at blive hædret til afsked. Begravelsen var en slags fest, som krævede tid at forberede.

Fig. 16. Den perlestukne krone fotograferet fra kistelejts hovedgærde. Kronens kamtakkede afslutning ses nederst mod hovedpuden og øverst på issen ses den fletteknipling, der danner overgang til det broderede pandebånd.

Vi ved, at Friderich Christian døde den 17. juli og blev begravet den 11. oktober 1627. Begravelsen fandt sted i Sankt Knuds kirke i Odense, men liget førtes senere til Roskilde domkirke. Derimod henstod Maria Catharina kun en måned som lig, idet hun døde den 1. september og blev begravet den 28. september 1628.²

Hvor meget der skulle ordnes, kan vi kun gisne om, men det meste af tøjet til både opredning og ligklædning har været brugsting,

der allerede fandtes og som kunne hentes frem fra det kongelige klædekammer.

Puderne var så pragtfuldt udsmykket, at man fristes til at tænke på dem som dåbspuder, og de strikkede trøjer i voksenstørrelse var ikke nye, da de her blev taget i brug for sidste gang. At de var brugte kunne ses på en slidt kant, der var blevet rimpet sammen med en guldtråd. De kraprøde strømper bar ligeledes præg af slid, og guldtråden i mønsterstriknin-gen under foden var trådt helt flad.

De aflange stykker silketøj, som kun var repræsenteret i Friderich Christians kiste, var så smukt udformet, at det er nærliggende at forestille sig dem som værende skærf til den lille greves festdragt. Skærfet var i middelalderen et ridderligt og militært kendetegn, der senere blev et farvegivende prydstykke. Det blev derfor større og større og nåede på Christian IV's tid sin største længde og bredde. Skærfet blev båret over trøjnen, køllerten eller harnisket, bundet enten skråt over brystet med en stor sløjfe på skulderen eller rundt om livet, det sidste dog sjældnere.³

Hvad kunne vel derfor være mere naturligt at give denne kongesøn, der blev gravlagt med sin perlestukne krone på hovedet, med i graven end disse skærf som yderligere værdighedstegn. En anden af Christian IV's sønner, den udvalgte prins Christian, er som otteårig i 1611 blevet malet af Jacob van Doort med netop et sådant skærf bundet over brystet.

Dynerne til kisteopredningerne kan derimod tænkes at være syet specielt til disse kisteopredninger. De var fyldt med store mæng-

der af tørrede lavendler og desuden fandtes i begge kister nogle korianderfrugter, som nok ikke er lagt i ved en tilfældighed. Troede man som i Kina, at de bragte udødelighed?

Ligesom begravelsesskikkene befandt sig i en overgangsperiode, således også den tekstilindustrielle udvikling, og det viste tøjet i de to kister tydeligt.

Da silketråden kom til Norden engang i middelalderen, blev også dette materiale taget i anvendelse til strikning. I Danmark forekommer denne luksuriøse færdighed allerede i 1400-årene, idet ordet »silkestrøkket« nævnes blandt mange beklædningsgenstande, smykker og sølv, som Karen Thomesdatter i 1466 testamenterede til Hellig Aands Kloster i Aalborg. Hundrede år senere var strikning i en vældig udvikling. Strikkemaskinen, opfundet af englænderen William Lee i 1589, udkonkurrerede dog ikke den almindelige håndstrikning med strikkepinde eller strikkerive, der i lille størrelse er kendt af ethvert barn til at lave hestetømme på, men da de færdige resultater sjældent tilkendegiver, med hvilket apparat de

Fig. 17. Kraniet omkranset af broderet »hue«, hvis funktion er ukendt. Den perlestukne krone anes under flettekniplingen.

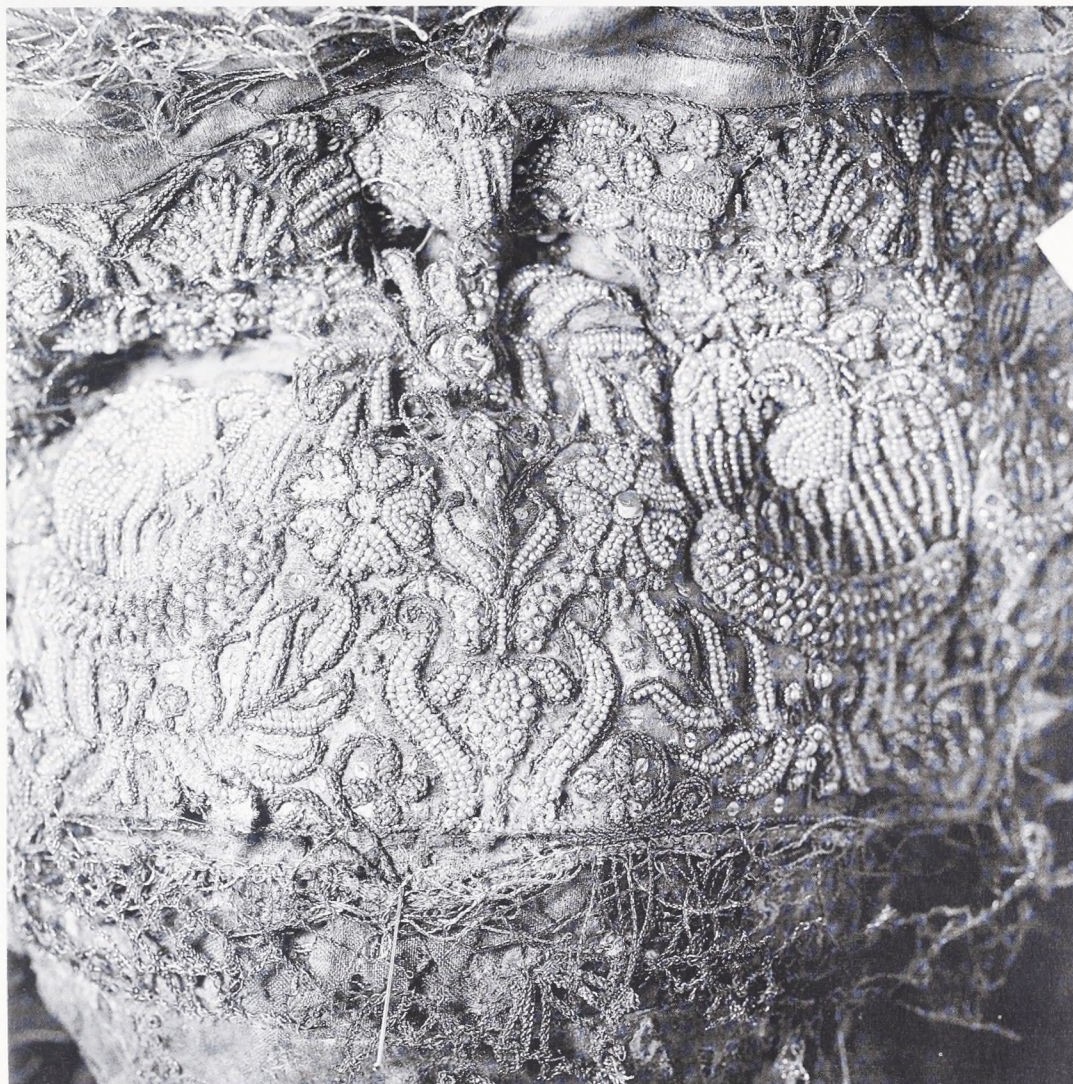

Fig. 18. Udsnit af den tæt broderede krones midtermotiv, blomsten med et pelikanmønster på hver side. Pelikanten, der nærer sine unger med sit eget blod og giver dem nyt liv efter at de er dræbt af slangen, er et symbol på Kristus, der har ofret sig for mennesket. Samme pelikanmotiv findes på Christian IV's krone på Rosenborg Slot.

er blevet forarbejdet, vil det mange gange være umuligt at afgøre. Silkestrikkede trøjer var højeste mode for både mænd og kvinder i 15- og 1600-årene. England og Spanien regnes som de silkestrikkede trøjers og strømpers hjemlande.

De strikkede genstande i disse kister er de ældste kendte i Danmark og er sandsynligvis indkøbt personligt i udlandet, men silkestrikkede trøjer og strømper blev senere importeret til forhandling. Man kunne således i Odense i 1640'erne vælge imellem flere forskellige slags trøjer, som det fremgår af en registrering⁴ dateret 1644 af et varelager tilhørende storkøb-

mand Erik Jørgensen. Blandt tilbuddene, der i broget mangfoldighed ligner et moderne stormagasins, fandtes:

6 stykker silche Nattrøyer med sølff och guld bardyret a 14 rdl.

6 stykker dito med flos a 19 rdl.

3 stykker store Mands Nattrøyer a 23 rdl.

1 Grøn silche Nattrøye med sølff och guld, uflosset ... 33 rdl.

Bruger man en anden importvare, nemlig risengryn, der altså også fandtes på lager, som omregningsfaktor, bliver prisen for den dyre

Fig. 19. Maria Catharinas lighthue, som muligvis er syet af et stykke silketøj fra en af Kirstine Munks kjoler.

grønne trøje på lidt under tre tusinde kroner i nutidig mønt. Selvom trøjerne her kaldes nattrøjer, er det ikke ensbetydende med, at de kun blev brugt om natten. De blev brugt som en slags undertrøjer inden under kjoler og dragter, og det er sandsynligvis grunden til, at man aldrig ser de silkestrikkede trøjer afbildet på renessancens malerier, der ellers er så rige på dragtdetaljer.

Så sent som 1663 var en silkestrikket trøje stadig kongelig beklædning. Leonora Christina bar en sådan trøje ved sin arrestation i London, før hun blev sejlet til København og indsat i Blaataarn. Her blev hendes tøj taget fra hende, men hun fik senere tilbage »tvende Nattrøjer, en silkebunden og den anden af hvidt nuppet Tøj-«. ⁵

Der blev om Leonora Christina sagt, at hun klædte sig efter fransk mode, og dermed kan man formode, at de silkestrikkede trøjer stadig var en vogue i slutningen af 1600-årene.

De pragtfulde broderier og perlestukne arbejder, der fandtes i kisterne, kan som trøjerne være blevet indført, men de kan lige så vel være blevet forarbejdet i Danmark. Man ved, at Christian IV anvendte store summer på bro-

deurer og perlestikkere, som havde værksteder med helt op til 13-15 svende. Kongen indkaldte ofte udenlandske mestre til sine mange industriforetagender, og de medbragte selv sagt hver deres lands smag og tradition. Derfor kan det være svært at se, om broderierne her er engelske eller udført i Danmark efter engelsk forbillede.

Det var en pragtelskende tid, og den danske konge og adel forsøgte efter bedste evne at leve op til de øvrige europæiske hoffers. Hertil bidrog de imponerende dynetøjer i guldtråd ligesom de øvrige oversøiske tekstiler, skærfene, ansigtsdugen og de mange flettekniplinger. Disse pragtting kan være blevet sejlet hjem med kongens egne skibe, idet Christian IV i 1616 oprettede det ostindiske kompagni og gav det 12 års privilegier på at handle på Ostindien, Kina og Japan.

På denne måde har tekstilerne i de to kongebørns kister også formået at afspejle noget af deres fars store foretagsomhed.

Efter Nationalmuseets registrering af tekstilerne og fornyelsen af yderkisterne hviler de to børn nu igen fredeligt i deres krypt under Sankt Birgitte Kapel i Roskilde.

1. Troels-Lund: Dagligt liv i Norden 7. København 1969.
 2. S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie. Kjøbenhavn 1879.
 3. Sigrid Flamand Christensen: Kongedragterne fra 17. og 18. Aarhundrede. København 1940.
 4. Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de årh. Odense Bys museer 1965.

5. S. Birket Smith: Leonora Christina, Grevinde Ulfeldts »Jammers-Minde«. Kjøbenhavn 1900.

Foto: Niels Erik Jehrbo.
 Tegning: Helle Thordur Hansen.

En københavnerkande

Af FRITZE LINDAHL

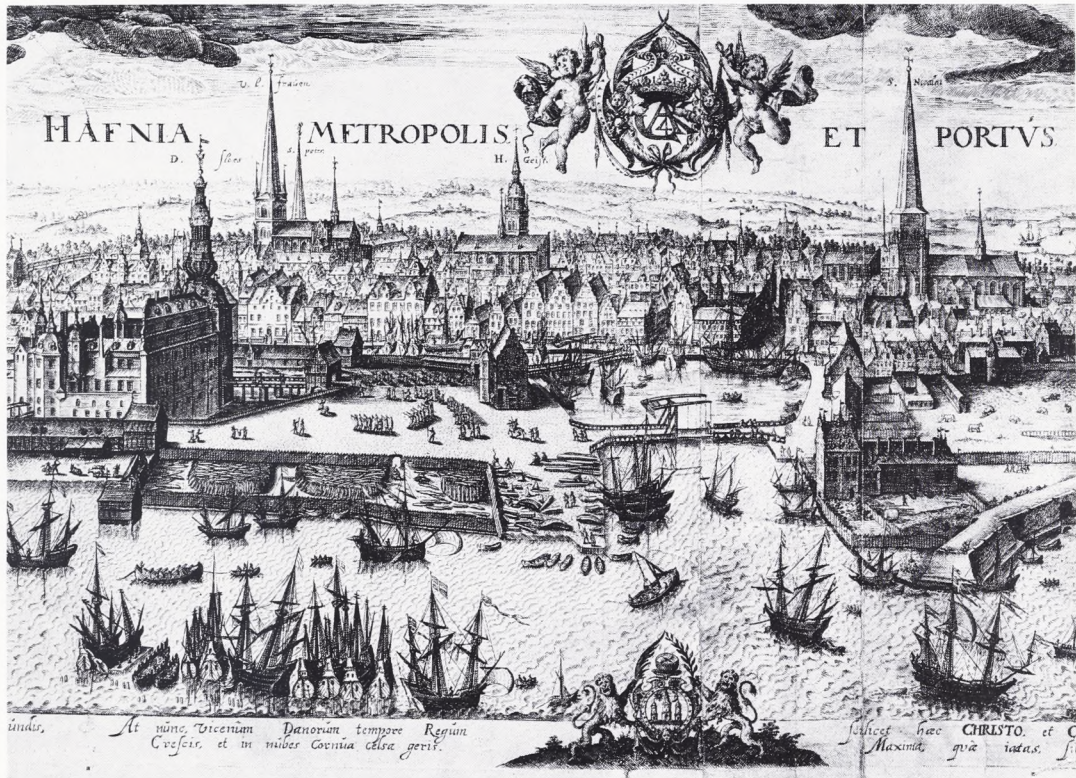

Fig. 1. København o. 1611. Udsnit af Jan Dircksens stik efter Johannes van Wijcks maleri. Nationalmuseets antikvarisk topografiske arkiv. Bag ved slottet til venstre ses rådhuset, i forgrunden til højre Frederik II's ankersmedie.

I anledning af Nationalmuseets 175 års jubilæum har Ny Carlsbergfondet beriget museets samlinger med en gave i form af en prægtig sølvkande. Den er særdeles velvalgt, da den er en værdig repræsentant for dansk sølvsmedekunst på Christian IV's tid. Tillige er der knyttet en del historie til den og forskellige gåder, som også i kommende tider vil give anledning til forskning. Kanden hører hjemme i den epoke, da Johannes van Wijck malede sit nu så kendte prospekt af staden, som o. 1611 blev stukket i kobber af Jan Dirksen. I byen med de middelalderlige kirker og kønne gavlhuse, som vi ser på stikket (fig. 1), levede de personer, der skal omtales i forbindelse med kanden.

Erik Lassen har i *Dansk Sølv* (1964 og 1970) fremhævet netop denne som et eksempel på en »normal drikkekande fra Christian IV's bedste år« (fig. 2). Den er cylindrisk af form, 19,0 cm høj (vejer 670 g) og har bøjlehanke samt et aftrappet låg med en »gæk«, udført som en lille havfrue med to haler. Når kanden i et festligt lag gik fra hånd til hånd, kunne man »drikke til pæls« ved at slå »gækken løs«, d.v.s. åbne kanden ved hjælp af tappen. I den indvendig helt forgyldte kande sidder tre knopper, »pæglmærker«, mellem hvilke rummes en pægl vin eller øl. Det er således en kande til tre pægle eller 3/4 pot (o. 3/4 liter).

Kanden har en fremspringende, afrundet fod med en påloddet standkant. Lågets og fo-

Fig. 2. Borgmester Iver Poulsens og Karen Pedersdatter Muncks drikkekande. Låg og fod med opdrevne ornament: vingede englehoveder, frugter og blomster. På det cylinderformede korpus ses mellem de graverede frugt- og blomsterranker delfiner med oprullede haler. Højde 19,0 cm. Fot. Lennart Larsen, Nationalmuseet.

dens dekorationer er dels opdrevne kerubhoveder, frugt- og rulleværksdekorationer, dels graverede renæssanceornamenter lig dem, der findes på selve korpus. I låget er graveret et af stående løver holdt våbenskjold med staden Bremens nøgle og derover: BREMEN, nedenunder: 1615 (fig. 3). I et lille skjold fornedet på hanken ses et bomærke og initialerne I P. Det samme navnetræk og bomærke er graveret under kandens bund, her sammen med initialerne K P D og et borgerligt våben: en flækket lilje, gennemboret af en pil. Under skjoldene står årstallet 1617 (fig. 4). Tæt ved centrum er indstempelt mestermerket MH i et femkantet skjold og Københavns-mærket, de tre tårne. Denne stempling er ikke rigtigt lykkedes, for kun tårnene og ikke det dertil hørende årstal er synligt. Vi ved derfor ikke præcist, hvornår kanden er udført, men årstallet 1615 i dens låg fortæller, at det må være sket før dette år.

Kanden blev af Ny Carlsbergfondet købt på auktion hos Arne Bruun Rasmussen (auk. 430, nr. 175). Her havde prokurist Jens Hermann særligt interesseret sig for dette stykke, som han var kendt med, da det var blevet solgt på auktion 212 i 1967. Jens Hermann fik med bistand fra antikvar Allan Tønnesen bestemt initialerne og bomærkerne i kandens bund og dermed opklaret, hvem der havde ejet kanden i 1617. I auktionskataloget blev det således fastslået, at dette var borgmester Iver Povlsen (1567–1622) og hans hustru Karen Pedersdatter Munck (d. 1650), og på en for denne slags publikationer sjældent fyldig måde blev der gjort rede for personernes familieforhold. Der skal dog i det følgende fortælles lidt mere om borgmesterfamilien, ligesom to spørgsmål skal søges belyst: hvorfor er staden Bremens navn og nøgle graveret i låget sammen med årstallet 1615, og hvem var guldsmeden MH, som udførte kanden?

Borgmester Iver Povlsen var født i Kolding, en by, som på Frederik II's tid var en af landets vigtigste residensbyer. Dette bevirkede, at Koldingborgerne havde gode leverancer til det kongelige slot, og at mange håndværkere og bestillingsmænd var knyttet dertil. Hvem Iver Povlsens far var, ved vi ikke med bestemthed, men man kan gætte på, at han var

Fig. 3. Drikkekandens låg med opdrevne, vingede kerubhoveder, i nederländeren Hans Vredeman de Vries' stil, med indskriften BREMEN, denne stads våbenskjold, holdt af to løver og årstallet 1615. Fot. Lennart Larsen, Nationalmuseet.

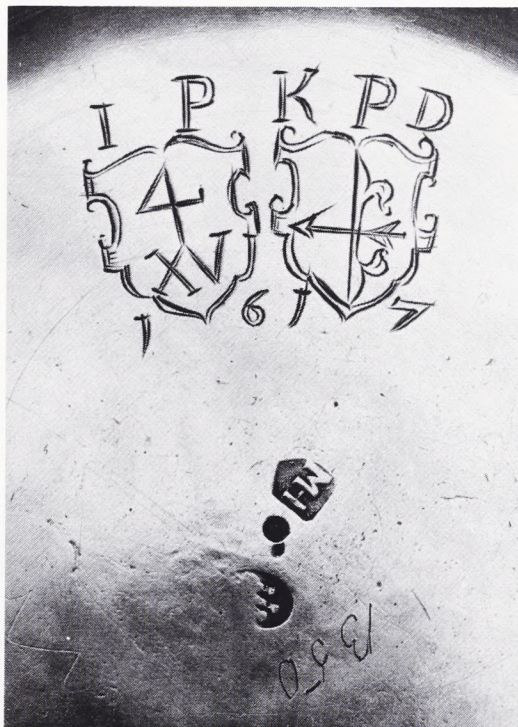

Fig. 4. Drikkekandens bund med Iver Povlsens og Karen Pedersdatter (Muncks) bomærkevåben, 1617, mestermerket MH (sammenstrevet) og Københavns bymærke: tre tårne. Desuden ses indridset forskellige vægtbetegnelser, der viser, at kanden i tidens løb, ved pudsnings, har tabt i vægt.

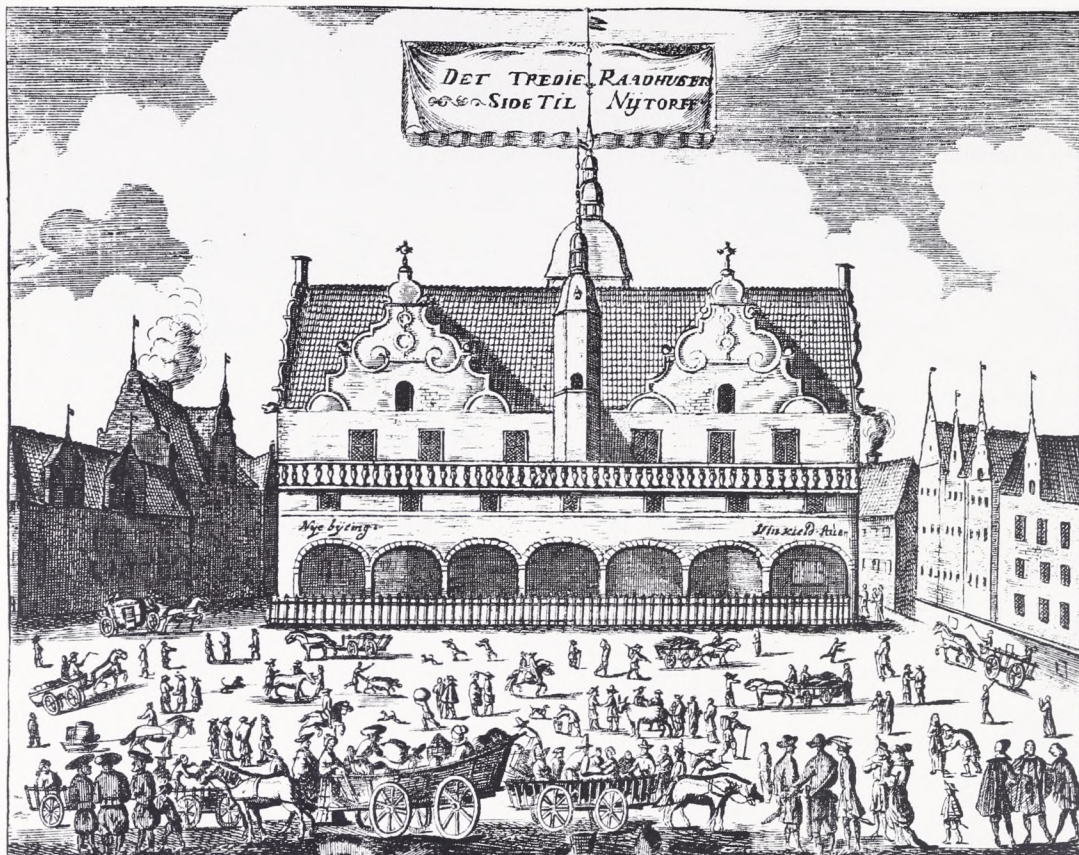

Fig. 5. Københavns tredie rådhus, set fra Nytorv, og til højre derfor gavlhuse, af hvilke Iver Povlsen o. 1609 købte det ene og 1620 desuden nabohuset. Fra Peder Hansen Resen: Kobberstikkene fra Atlas Danicus 1677, udg. København 1974.

rådmand Povl Jensen, som i 1546 erhvervede en lille gyde, der hørte byen til, i 1557 fik et stykke af Gråbrødreklosterets jord, og som døde 1572 og blev begravet i Kolding Skt. Nikolaj kirke. Ligeledes er det tænkeligt, at den tolder Jens Povlsen, som i århundredets slutning, det menes uforskyldt, kom i restance til kongen, er den samme tolder Jens Povlsen, efter hvem Iver Povlsen 1609 arver en gård i Kolding, måske den fædrene gård!

Vi ved ikke meget om Iver Povlsens ungdom, kun at han blev gift med borgmesterdatteren Margrethe Surbek, der i 1590 var blevet enke efter storkøbmand og borgmester i København, Markus Hess. Hos denne er han da sandsynligvis, ligesom den samtidige Mikkell Vibe, blevet oplært i handel. Iver Povlsen kan først være kommet i lære i 1580'erne, efter at det var begyndt at gå ned ad bakke for Hess' tidligere så florissante handelsvirksomhed. Den nedgang Markus Hess oplevede i 1580'erne kan muligvis have på-

virket Iver Povlsen, så at han som købmand og skibsreder aldrig blev den store vovehals, selv om han deltog i tidens dristigste foretagende: handelen på Island. Markus Hess havde i Snaregade en stor gård, hvis grund strakte sig helt til Kompagnistræde. Meget tyder på, at hans enke beholdt den, for hun havde i 1594 hanseatiske gesandter boende. Sandsynligvis har Iver Povlsen allerede da været gift med Margrethe Surbek og således boet i Snaregadegården, mens han sammen med Markus Hess' broder Anders forsøgte at inddrive fordringer, som Markus Hess og nu Margrethe havde på storfyrsten af Moskva.

Iver Povlsens hustru døde i 1602, og da sørgeåret var omme, giftede han sig atter med en borgmesterdatter, Karen Pedersdatter Munck, hvis navn findes på kanden. Mens hans første ægteskab havde været barnløst, fødte Karen ham 13 børn. Hendes far var en velhavende mand, der havde taget del i den nordiske Syvårskrig. Kongen måtte holde

ham skadesløs for de tab, han led under krigen. Også han havde en gård i Snaregade. En styrkelse af familieforholdene var det, at Ivers broder Jørgen blev gift med Karens søster, Kirsten Pedersdatter Munck.

Lige så vigtigt som at gifte sig ind i de rigtige kredse, var det at bo de passende steder i den lille stad. Også dette forstod Iver Povlsen, for da Christian IV bevægede Københavns magistrat til at bygge et nyt rådhus på Gammeltorv og anlægge et nyt torv syd for bygningen, dér hvor byens gamle avlsgård havde ligget, så kom Iver Povlsen, der i 1606 var blevet rådmand, straks med i løbet og købte sig en gård tæt op ad rådhuset, lige syd for den nuværende Nygade, hvor Privatbanken nu har til huse (fig. 5).

Islandshandelen har antagelig været givtig for Iver Poulsen. I 1602 udløb de tyske købmænds tilladelse til handel på Island, og især fra da af blev størstedelen af denne handel, mod klækkelige afgifter til kongen, lagt i hænderne på de københavnske købmænd. Det var navnlig tran og svovl til krudtfabrikationen, der var de vigtigste islandske varer, og som i løbet af de næste årtier viste sig at være særdeles indbringende at handle med.

Foruden købmændskab befattede Iver Povlsen sig ligesom sine standsfæller med opkøb af grunde og ejendomme i og lige uden for staden for her at indrette boder og lejligheder til mindrebemidlede samt værtshuse. Da hans svigerfar, borgmester Peder Jacobsen Munck, døde i 1613, arvede han en grund øst for adelvejen uden for Østerport, antagelig i den nuværende St. Kongensgade ved Palægade. Her lod han bygge et hus, og i 1614 fik han offentlig bevilling til at holde herberg med udskænkning af vin samt dansk og tysk øl i pott- og kandemål. Sikkert en god forretning!

I 1615 – et par år efter svigerfaderen Peder Jacobsen Muncks død – blev han borgmester i dennes sted. Islænderen Jon Olafsson, der som bøsseskytte under Christian IV for første gang opholdt sig i København i årene 1615–19, har i sine erindringer (*Memoirer og Breve* udg. af Julius Clausen og P. Fr. Rist, I, Kbh. 1905 og 1966) berettet følgende: »Disse var Borgmestre under mit første Ophold i Kjøbenhavn: den første og ældste var Knud Markussen (1606–29), den anden Iver Povl-

Fig. 6. Et af de fire, næsten ens »borgmesterbægre«, som Mikkel Vibe skænkede til Det danske Kompagni i København. De er alle forsynet med hans bomærke, initialer og årstallet 1613 samt stemplet med mestermærket MH og Københavns-mærke 1610. I Københavns Bymuseum. Fot. Københavns Bymuseum.

sen (1567–1622), den tredje Mikkel Vibe (1609–24), den fjerde Peter Andersen (1618–20). De var alle fattige Mænds Sønner, som maatte bede om Brød, da de først kom til Kjøbenhavn, men ved Guds Naade og Villie blev de mægtige Mænd, som Erfaringen viser.« Dette siger en del om det bemærkelsesværdige i deres karrierer, men tillige noget om de gunstige forhold, der for driftige mænd rådede i Christian IV's København i de lykkelige opgangstider i begyndelsen af 1600-årene.

Iver Povlsen har nok ikke haft så let ved at slippe daleren. Det tyder en anden historie på, som den gode bøsseskytte fortæller. En »bodsvend« hos borgmesteren skulle bringe Jon Olafsson varer fra hans moder og broder på Island til en værdi af 16 rigsdaler. Da svenden blev ramt af pest og døde seks dage efter sin hjemkomst til København, og Jon

Fig. 7. Holmens kirkes helt forgyldte alterkalk, skænket af renteskriver Anders Olufsen 1618. Stemplet med mestermerket MH og Københavns-mærke 1610. Fot. Nationalmuseet.

Olafsson ikke havde noget skriftligt fra ham angående disse varer, kunne han ingen erstatning få fra borgmesteren.

Dog uden social bevidsthed har Iver Povlsen ikke været, for 1619 skænkede han og hans hustru seks boliger i Lille Sankt Klemensgade (Gåsestræde) til »De Fattige Husarme«, og af disse blev to »sjeleboder«: friboliger. De øvrige blev solgt, antagelig til fordel for de fattige.

Om han nåede at få opført de »gode købstadsbygninger«, som han i 1620 forpligtede sig til at bygge på den grund, han fik for sig selv og sine arvinger uden al tyngde til evindelig ejendom ved Skt. Nikolaj kirke, er et spørgsmål, eftersom rådstueprotokollen kortfattet meddeler: »Den 17. Februar 1622 er Iver Povlsen Borgmester med en hastig og heftig Sygdom angreben, der Klokken var 4

om anden Dagen den 18. Feb. ved 3 slet Eftermiddag ved den timelige Død bortkaldet; den 22. Feb. hæderligen er hans salig Lig udi Vor Frue Kirke begravet.« I *Danmarks Kirker* finder vi efterretninger om gravstenen og et epitafium for ham og hans anden hustru Karen Pedersdatter Munck, samt ni af deres børn!

To år efter døde hans samtidige, borgmester Mikkel Vibe, som opnåede større berømmelse end Iver Povlsen, dels på grund af sin ivrige deltagelse i tidens store projekter: handelen på Island og Ostindien, og dels fordi han efterkom kongens ønske om opfyldning af og bebyggelse på de sumpede arealer på Christianshavn, hvor han til sin sidste dag var optaget af dette foretagende, og hvor hans Strandgade-hus stadig ses.

At Iver Povlsen og Karen Pedersdatter Munck har ejet kanden i 1617, er der ingen tvivl om. Men hvorfor findes Sankt Peters nøgle, Bremens stifts og den tyske hansestads våben og navn sammen med årstallet 1615 på den danske kande? Er den da ikke dansk? Det må den være, for mestermerket er forgæves blevet eftersøgt i den tyske litteratur om guld- og sølvmede, en litteratur, som netop i de seneste år er blevet forøget med bøger om Niedersachsen, hvori Hamburgs og Bremens mærker indgår. Og kanden forekommer at være ægte dansk, når man sammenligner den med et par af Nationalmuseets kander, som under krigene (1627–29 og 1657–60) blev skjult i jorden. Den ene er udført af en Københavns-mester, Christen Pallesen (inv.nr. 14920), den anden af en Odense-mester, Jacob Christensen (D 1538), se fig. 14. De er begge af form helt som vor kande, den førstnævnte har graverede, den anden drevne ornament, som er af overbevisende lighed.

MH-mesterens mærke har allerede i mange år været i sølvmærkeinteresseredes søgelys, ikke mindst fordi det findes sammen med Københavns-mærket med årstal 1610 på de fire næsten ens lågbægre, som borgmester Mikkel Vibe 1613 skænkede til Det danske Kompagni i København (fig. 6 og 16). Disse såkaldte »borgmesterbægre«, som ifølge Kjøbenhavns Stads Kæmnerregnskab 1725–26 stod på stadens rådhus, har – hvordan vides ikke – lyk-

keligt undgået branden 1728. Nu beror de i Københavns Bymuseum og for deres tilhørsforhold til Det kongelige københavnske Skydeselskab og Københavns Magistrat har Axel Linvald gjort rede i *Hist. Medd. om København*, 2. rk., III bd., 1927–28. Han har bl.a. peget på, at Københavns borgmestre og rådmænd tillige spillede hovedrollerne i Det danske Kompagni, der oprindelig var et handelsforetagende, men på Christian IV's tid var blevet en selskabelig forening som havde den allerhøjeste bevågenhed, og hvis arvtager blev Det kgl. københavnske Skydeselskab.

Med Københavns bymærke 1610 og samme mestermærke er en helt forgyldt alterkalk i Holmens kirke forsynet (fig. 7). Den har på bægeret en graveret indskrift, som fortæller: »ANNO 1618 NYE AARS DAG HAFFVER ANDERS OLVFFSEN. K:M:RENTTESKRIFVER FORÆRITT DENNE KALCK OCH DISK THILL HOLMENS KIRKE«. Den disk, der *nu* hører til kalken, stammer fra 1692, den gamle disk eksisterer således ikke mere. Dette altersæt blev givet til den lille – i et marketenteri indrettede – kirke, som Holmens folk fik overladt, førend Frederik II's ankersmedie, som vi ser på van Wijcks prospekt (fig. 1), i 1619 blev taget i brug som kirke.

Endelig findes i Kunstindustrimuseet en delvis forgyldt ske med stort rundt laf, kugleknop belagt med blade, kort skaft og med samme by- og mestermærke (fig. 8). Skeen, der antagelig er en brændevinsske, forekommer – når stemplets år 1610 tages i betragtning – gammeldags af form.

De omtalte stykker tyder på, at mesteren med mærket MH arbejdede i København, og den omstændighed, at nogle af sagerne har tilknytning til borgmester Mikkell Vibe og til en renteskriver, udelukker, at det var en uorganiseret frimester. Kongen indkaldte ganske vist udenlandske mestre til Danmark eller benyttede sig af mestre i Hamburg, Augsburg eller Nederlandene. Men hvis udlændingene blev her, kunne de aflægge prøve og blive optaget i guldsmedelaugets.

Der var i København et meget nært forhold mellem dette laug, som næst efter bryggernes blev betragtet som det fineste, og stadens styrelse, der kun var interesseret i, at guld- og sølvsmedene leverede lodigt arbejde. Guld-

Fig. 8. Delvis forgyldt brændevinsske, længde ca. 12 cm. Stemplet med mestermærke MH og Københavns-mærke 1610. Kunstindustrimuseet. Fot. Ole Woldbye.

smedelaugets skrå af 1608 bestemte, at oldermanden skulle stemple alle guld- og sølvsmedevarer, som fandtes forsvarlige, med byens mærke, og ved siden af dette skulle den pågældende mester anbringe sit eget mærke. I anledning heraf indfandt oldermanden Jørgen Prytz sig den 18.9.1608 på rådhuset, hvor stempelmærket blev forevist ham, og hvor det vedtoges, at stemplingen skulle påbegyndes straks den 9. oktober. Jørgen Olrik (*Danske Guldsmedes Mærker*, 1919) har ganske sikkert ret, når han mener, at dette opfattes som noget aldeles nyt og vakte passiv modstand, som måtte brydes ved trusler og straffe, for der må have været adskillige mestre, der stadig undlod at stemple. Det sølv, der er bevaret, viser, at det var meget småt med bymærkestemplingen på sølv fra 1600-årenes første halvdel. Af mesterstemplerne, der i denne tid som of-

Fig. 9. Mads Clausen fik i maj 1629 sammen med borgmester Jacob Michelsen og Johan Brahm bevilget ret til at slå mønt: 6-skilling danske (med tysk tekst, antagelig fordi mønten delvis var beregnet på eksport) og den smukke guldmønt, rosenoblen, der dog i vægt og lødighed ikke kunne måle sig med de tilsvarende nederlandske og engelske. Møntmesterens mærke var den trebladede blomst, der ses under årstallet på 6-skillingen. Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Fot. Nationalmuseet.

test er bomærker, har det hidtil kun været muligt at identificere et fåtal, og det til trods for, at vi fra guldsmedelaugets protokoller og rentemesterregnskaberne kender navnene på mange mestre.

I den i Københavns Stadsarkiv beroende, håndskrevne »Guldsmedenes Embeds- eller Låugs Bog begönde . . . Anno 1606« findes fortegnelser over laugsmestrene i årene 1606–10, hvorefter der er tomrum til 1617. Det fremgår, hvem der var mestre i begyndelsen af 1610, det år da borgmesterbægrene, alterkalken, brændevinsskeem og muligvis også vor kande er udført. Der er ialt 22 mestre, oldermanden iberegnet, men mellem disse ingen, der har et fornavn, der begynder med M og et efternavn med H.

Mads (Mathias) Clausen er blevet foreslået af Jørgen Olrik og efter ham af Bering Liisberg, Chr. A. Bøje og sidst af Erik Lassen, mens Bo Bramsen (i Politikens nye udgave af *Bøjes Danske Guld og Sølvmærker før 1870*, 1979) helt har opgivet at henføre MH-mærket til en bestemt mester. Olrik foreslår desuden Markus Clausen og Markus van der Krempe, men der er andre muligheder. De embeds-

brødre, som guldsmedenes oldermand, Jørgen Prytz, lod sammenkalde til et møde på rådhuset den 14. januar 1610 var følgende: Hans Pedersen, Niels Truidsen, Søren Christensen, Mogens Winter, Johan Post, Markus Clausen, Christen Pallesen, Johan Thor Necker, Hans Paludan, Laurids Kars-tensen, Markus van der Krempe, Mads Clausen, Hans von Goslar, Johan Mott, Hans Pedersen Murer, Hans Lambrecht og Hans Trægaard. Disse var til stede, mens Claus Witt havde forlov, Sivert Islænder var død, Jørgen Pommer var syg, Otte Langemach havde forlov og Jacob Thor Borch var ude at rejse. Mestrene er antagelig opført på listen efter deres laugs-anciennitet, og det er sand-synligt, at den på listen over de tilstedevæ-rende sidst nævnte, Hans Trægaard, er blevet optaget efter Sivert Islænders død.

Allerede den 22. januar samme år sammen-kaldte Jørgen Prytz atter embedsbrødrene, ved hvilken lejlighed listen gentoges, blot med de ændringer, at Otte Langemach nu var til stede og Johan Mott havde forlov. Islænderen omtales ikke længere. Den omhu, hvormed listerne blev ført, tyder på, at de er fyldestgø-rende, men desværre findes de kun fra begyn-delsen af 1610. Det kan ikke udelukkes, at der i løbet af året er blevet optaget en ny mand i stedet for den syge Jørgen Pommer, som vist nok er den mand ved dette navn, der døde 1610. Der er således den mulighed, at en os ukendt mester senere på året 1610 er blevet optaget i guldsmedelaugets i 1610, og at det netop er ham, der tegner sig MH. Dette kun-ne være Helsingør-guldsmed Mathias Gude-radt (Gudenrath), der fra 1610 er guldsmed og guardein i København, og som måske kunne have kaldt sig Mathias (fra) Helsingør. Der er ved denne teori den svaghed, at han ikke er medlem af laugets i 1617; dog nævnes han i rentemesterregnskaberne.

Det kan også tænkes, at en af de nævnte har et andet efternavn end det i listerne forekom-mende. At en mand kan have to forskellige efternavne forekommer, og kan ses ved sam-menligning af listerne over embedsbrødrene fra 1608, 1609 og 1610. En mester, som i 1608 og 1610 kaldes Hans Lambrecht, må være den samme, som en, der i 1609 hedder Hans Hollænder. Hans Hollænders mestermærke

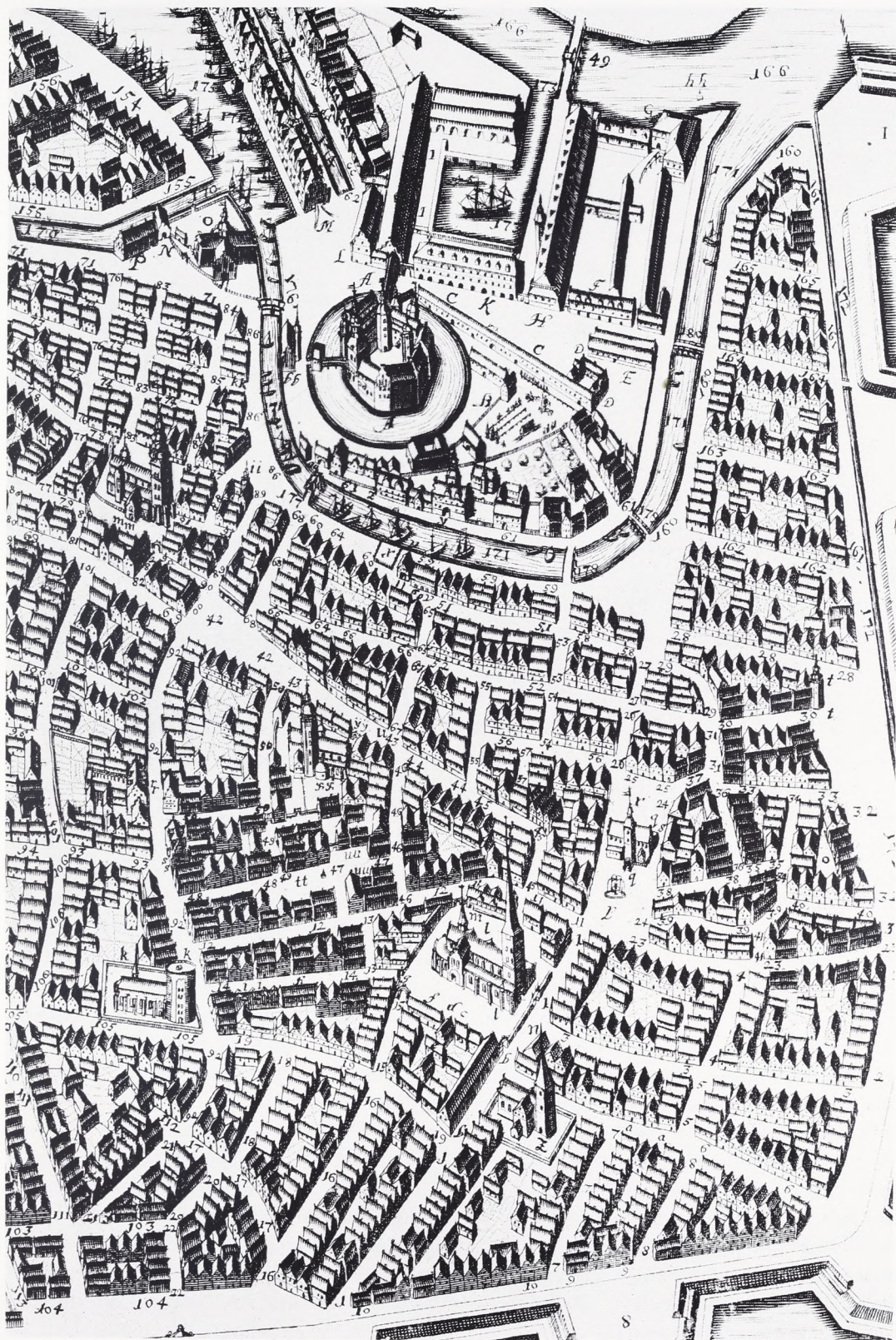

Fig. 10. Udsnit af Joh. Husmans i Resens Atlas Danicus gengivne plan over Københavns 1674 med de kvarterer, hvor Danske Kompagnis hus og »Bremer Schlüssel« lå, og hvor såvel borgmester Iver Poolsen, som hans forgængere Markus Hess og Peder Jacobsen Munck boede. Også guldmedene havde til huse her i gaderne ved Gråbrødretorv. Husene er ikke helt nøjagtigt gengivet, for mange af dem er vist som gavlhuse.

HH er velkendt, mens Hans Lambrechts ikke kendes. Muligvis har man kaldt denne Hans for Hollænder for ikke at forveksle ham med medlemmer ved dette fornavn af den kendte hamburgske guldsmedefamilie Lambrecht, af hvilken Hinrich færdiggjorde Jacob Moresværkstedets arbejde på det prægtige sølvalter i Frederiksborg Slotskirke, og Hans Lambrecht var mester for en stor del af det pragtsølv-tøj, som Christian IV i 1643 sendte til den russiske zar i håb om at få sin søn, Valdemar Christian, gift med en russisk prinsesse. Det er således sandsynligt, at Hans Hollænder har fået sit tilnavn af praktiske grunde.

Hvis vi forestiller os en anden mand, der kunne have skiftet efternavn, er der Mogens Winter, der var laugsoldermand 1617–1620. Han kan have et patronymikon, som f.eks. Hansen eller Hermansen; vi kender det blot ikke. Det samme gælder den som ovenfor nævnt af Olrik foreslåede: Markus van der Krempe, mens de to andre Markus eller Mads (Mathias) Clausen i så fald måtte have haft et tilnavn, f.eks. et stednavn sådan som flere af dem har ifølge broderlisterne.

Det er dog ikke så mærkværdigt, at sølvkendere tidligere har udvalgt Mads (Mathias) Clausen som mester for de prominente sager med MH-mærket. Han var en fremtrædende guldsmed, der i 1613 sammen med en anden af stadens fremste, Hans Trægaard, blev optaget som broder i det fornemme Danske Kompagni, hvori de to guldsmedeoldermænd, Niels Truidsen og Jørgen Prytz, allerede 1606 var blevet brødre. 1615 fik Mads Clausen, eller som han også kaldtes »Matthiis guldsmed«, overdraget den store opgave at renovere brønden (springvandet) på Gråbrødretorv, 1619 er han med til at underskrive stadens mageskifte af Søerne med kongen. Han var møntgardein i lange perioder og 1629 endog møntmester og møntforpagter, idet han sammen med borgmester Jacob Michelsen og Johan Brahm slog den såkaldte »Borgerskabets mønt« i København, hvor der under Danmarks deltagelse i Kejserkrigen var knaphed på skille mønt. Det gav sig udslag i en stor udsendelse af 6-skillinger, som nok har været en god forretning for ham og skaffet kongen en klækkelig forpagtningsafgift. Desuden slog han et halvt års tid rose-

nobler, der dog ligesom 6-skillingerne ikke vakte udelt glæde (fig. 9).

Mads Clausen findes omtalt fra 1608 til 1635, og han må være død før 1639. Antagelig blev han født o. 1575–1580, og han har da o. 1610 været i sin bedste alder. Fra rentemesterregnskaber ved vi, at han gav sig af med at forgylde og renovere. Forgyldning er netop kendetegnen for alle MH's kendte arbejder, ja, selv drikkekanden er indvendig forgyldt, hvad der ikke er så almindeligt for denne slags kander. Men hvordan skulle Mads (Mathias) Clausen kunne have et monogram MH? I så fald må vi som nævnt tænke os, at han har haft et os ubekendt tilnavn, muligvis et stednavn. Da vi ikke har nogen oplysning om, at han skulle være indvandret til hovedstaden, kunne man tænke sig, at han var indfødt københavner og har tilkendegivet dette ved hjælp af sit mestermærke, der i så fald kunne stå for M(athias) H(afniæ). Dette er dog kun en hypotese!

Borgmesterbægrenes, alterkalkens og vor drikkekandes ophavsmand må under alle omstændigheder have hørt til kredsen af de bedste københavns mestere, folk, som borgmestre og rådmænd ikke kunne komme udenom, når de havde brug for sølv-tøj af kvalitet. Og hvad enten mesteren nu var Mads Clausen, som boede i Gråbrødrestrede eller Mogens Winter fra Hyskenstræde eller en helt tredje, så har han sikkert været én, der har boet i guldsmedekvarteret i nærheden af det tidligere Gråbrødrekloster og således ikke ret langt fra hverken rådhuset på Gammeltorv og Nytorv, Danske Kompagnis hus i Kompagnistræde eller Stranden (Gammelstrand), hvor der lå en række værtshuse, som var tilholdssteder for bl.a. stadens gæster, de fremmede købmænd (fig. 10).

Der var stadig mange tyske købmænd i København, selv om deres tidligere så stærke indflydelse var blevet meget formindsket som følge af ændringer inden for den internationale handel og de danske købmænds stadig voksende formåen. Det tyske kompagni var forlængst blevet opløst, og i 1560 havde Frederik II på en herredag i Odense henvist de i København boende tyske købmænd til at indtræde i Det danske Kompagni.

Men da tyskerne derved blev skattepligtige

Fig. 11. Udsnit af van Wijcks prospect med gavlhuse ved Stranden (Gammel Strand). Mellem Højbrostræde helt til højre og Nissegangen næsten midt i billedet ses det høje femfags hus med midterindgang og udskudsbod foran, som 1689 bar navnet »Bremerschlüssel« og kan tænkes allerede tidligere at have haft dette navn.

til staden, ville de hellere købe eller leje et hus, hvor de kunne have deres sammenkomster, og dette fik de lov til. Deres gamle kompagnihus ved Amagertorv lykkedes det dem ikke at komme i besiddelse af, derimod tyder meget på, at huset, der i det mindste i slutningen af 1600-årene blev kaldt »Bremer Schlüssel« (Bremens Nøgle) Ved Stranden 4, nu Gammel Strand 28, var et af samlingsstederne for tyskerne (fig. 11). Om dette hus, som tydeligt ses på van Wijcks prospect af København 1611, ved vi, at Iver Povlsens kones første mand, Marcus Hess, har ejet det, men at en Christen Albertsen og hans datter Lisbeth var i besiddelse af det i de første årtier af 1600-årene, senere gik det over på andre hænder, og i begyndelsen af 1700-årene overtog staden den gamle gård, som gik op i luer 1728. Inden da blev det høje gavlhuse med en lav udskudsbod omhyggeligt beskrevet,

bl.a. i stadens kærnerregnskab, og det har derfor været muligt for Hans Henrik Engqvist at rekonstruere huset og dets indretning (i *Hist. Medd. om København* 1978). Man får heraf et godt indblik i, hvordan dette københavnske patricierhus, som Engqvist mener må være opført o. 1600, var indrettet med en fra husets midterdør ind gennem huset førende gang med stuer på hver side. Disse opvarmedes ved hjælp af kaminer og bilæggerovne. På 1. sal var oprindeligt én stor sal, der senere blev delt op. Øverst i huset lå kamrene. I udskudsboden, der var klistret uden på huset, har der været nedgang til den hvælvede kælder, hvor værtshuset antagelig lå. Vi har som nævnt først fra slutningen af århundredet vidnesbyrd om, at »Bremer Sløssels« skilt hænger uden for denne ejendom og således giver navn til hele huset. Men betegnende er det, at Bremer-købmændene har benyttet

Fig. 12. Bredside af en jernovn fra Sønder Felding, nu i Nationalmuseets 2. afdeling. Det bibelske motiv viser Josva, der lader fem amoritiske konger hænge, og indskriften AN^o dmi 1615. Fot. Nationalmuseet.

byens våben som deres mærke! En forklaring på, at navnet BREMEN, byvåbenet med nøglen og årstallet 1615 findes på kandens låg, kunne være den, at de Bremer-købmænd, der 1615 opholdt sig i København ville hylde den i dette år udnævnte borgmester Iver Povlsen og måske indynde sig hos denne, som den islandske bøsseskytte betegner ham, »mægtige mand«. Det var dengang almindeligt, at giverne satte deres navn på de genstande, de skænkede bort for derved at blive husket og påskønnet. Kanden kan naturligvis også være blevet foræret til Københavns borgmestre eller magistrat og så på en eller anden måde tildelt Iver Povlsen i 1617, hvor hans og hans kones navne og bomærkeskjolde graveredes i kandens bund.

Det, at kanden er givet til Iver Povlsen, forekommer dog at være mest sandsynligt, da der bl.a. ikke findes nogen oplysning om, at den har været på rådhuset. Har Iver Povlsen fået den personligt, kan han frit have disponeret over den, og måske allerede i 1617 videregivet den i bryllups- eller anden gave, nu forsynet med egne initialer. Kandens senere skæbne kender vi ikke; den skal have opholdt sig i England i en årrække, vi ved ikke hvorlænge, førend den i 1967 hos Arne Bruun Rasmussen blev solgt til en dansk samler.

I betragtning af hvor få stykker inventar, der er overleveret fra 1600-årene, er det et mærkværdigt træf, at en jernovn af den slags, som beskrives i »Bremer Schløssel« og andre københavnske huse, en relativt kostbar genstand dengang, forefindes i Nationalmuseets 2. afdeling med netop vort borgmesterspars ejermærker (inv. nr. D 6791). Den kom i 1908 til museet fra Sønder Felding i Vestjylland (fig. 12). Oprindeligt var det en vindovn med fire sider og indfyriingslem i den ene smalside, men den er blevet omdannet til en tresidet bilæggerovn med indfyriing fra et ildsted i et bagved liggende rum. På langsiderne har den bibelske scener med plattyske indskrifter, således bl.a.: Josva, der lader de fem amoritiske konger hænge (Josvas bog, kap. 10, vers 16–27). Nedenunder ses årstallet 1615. På smalsiden finder vi borgmesterparrets bomærker, som på kanden (blot er liljen spejlvendt), og indskriften: IVER POVELSSEN – KARRN PEDERSDETTET (fig. 13). Hvornår ov-

Fig. 13. Smalside af Sønder Felding-ovnen med indskrift: IVER POVELSSEN – KARRN PEDERSDETTET og borgmesterparrets bomærker. Fot. Nationalmuseet.

nen blev flyttet til Sønder Felding, ved vi ikke, men det er tænkeligt, at man har taget særlig vare på den værdifulde jernovn og reddet den fra borgmesterens hus på Nytorv, der som to femtedele af alle københavnske ejendomme blev lagt i ruiner under den frygtelige ildebrand i 1728. På et skib kan ovnen fra Stranden være transporteret til Jylland og videre solgt til en bonde i Sønder Felding. Iver Povlsen har antagelig bestilt ovnen fra en jernhytte i Skåne, hvortil man på denne tid havde indkaldt tyske hyttemestre. Derfor har den plattysk indskrift og er for året 1615 noget gammeldags, idet forbilledet for den bibelske scene må være et tysk kobberstik fra 1500-årene. Men jernovne var ellers på Christian IV's tid forholdsvis moderne indretninger i købstadshuse, en hidtil ukendt komfort. Iver Povlsen og Karen Pedersdatter Munck har boet godt og lunt i deres herskabelige ejendom på Nytorv.

Det tyder på stadig øget velstand, at borgmesterparret i 1620 udvidede deres bolig ved at købe nabogården, som Hans Brun havde ejet. Et andet rigdomstegn er det, at mens man sædvanligvis drak øl af sølvdrikkekanderne som f.eks. kollegaen, Odense-borgmesteren Jacob Let har gjort det af sin kande fra

Fig. 14. Låget på Odense-borgmesteren Jacob Lets drikkekande. Med vingede kerubhoveder og frugter (efter Vredeman de Vries) ligesom på låget af Iver Povlsens kande. Drikkekanen er udført af Odense-mesteren Jacob Christensen og bærer foruden mestermærket, Odense-bymærket: en lilje. Kanden hører til »Svenskekrigs-fundet« fra Messinge på Nordfyn, i Nationalmuseets 2. afdeling. Den er bemærkelsesværdig for sine ornamenters skarpe konturer, der skyldes, at kanden har været gemt i jorden, og ikke som Iver Povlsens er blevet pudset gennem tre trekvart århundrede. Fot. Nationalmuseet.

Fig. 15. Der findes ingen portrætter af Iver Povlsen og Karen Pedersdatter Munck, ej heller af deres samtidige standsfæller i København, for epitafier og andre billeder er gået tabt med de store ildsvåder. Men på et prospekt af København fra o. 1628 findes denne gengivelse af velstående borgere, som kan give os et indtryk af borgesterparret. Kobberstik af Allard, Amsterdam, i Det kongelige Bibliotek.

1618 (fig. 14), så var det formentlig vin Iver og Karen satte på bordet i deres indvendig forgyldte kande.

Han blev som nævnt hurtigt revet bort i 1622 af en af tidens ubarmhjertige, epidemiske sygdomme, men oplevede derved kun de gode år inden krigene, mens hans enke måtte indskrænke og nøjedes med at bebo deres oprindelige hus på Nytorv, da hun døde 1650 (fig. 15). Det var antagelig en af sønnerne, sognepræsten Peder Iversen Munck, der drog omsorg for, at universitetet udgav et latinsk sørgeprogram i anledning af hendes død og begravelse i Vor Frue kirke.

Kanden kan ikke have været det eneste stykke sølvtøj hos Iver Povlsen og Karen Pedersdatter, men hvor meget de rådede over, ved vi ikke, da skifteprotokollen gik op i luer sammen med rådhuset i 1728.

Gammelt sølv er stærkt udsat for omsmelting, når det bliver slidt og umoderne, eller tiderne sløje. Vi værdsætter derfor den smukke drikkekande, hvis problemer ikke er løst i denne artikel, først og fremmest fordi den, ligesom hvert af de fire borgmesterbægre, er et eksempel på det fornemme sølv hos de velhavende københavnske borgmestre i Christian IV's bedste regeringsår.

Fig. 16. Mestermærket MH og Københavns-mærket 1610, stemplet på et af borgmesterbægrene. Her ses årstallet meget tydeligt. Fot. Københavns Bymuseum.

Lensmand og kirker i Nordsjælland

1604-12

Af SVEN RASK

Fig. 1. Kun sjældent fjernes de katolske helgenbilleder således som i Krogstrup. Denne Sankt Dionysos findes endnu i Ejsing kirke. Det katolske kapel her omtales 1671: »Til kendetegn var her af sten / et lidet alter muret. / Der stod foruden kød og ben / den munk af træ og luret.« Ole Smidt fot. 1964.

Som led i det arbejde, der udføres i forbindelse med udgivelsen af *Danmarks Kirker*, gennemgås et stort antal gamle kirkeregnskaber. Det »kirkeværket« søger, er oplysninger om bygningen, dens inventar og gravminder: hvornår blev f.eks. en altertavle eller prædikestol anskaffet til kirken og hvem udførte den? Men regnskabsbøgerne rummer desuden en lang række oplysninger om kirkernes administration, de forskellige indtægtskilder og religiøse skikke. Alt sammen noget, der falder uden for de rammer, der er udstukket for kirkeværket. Formålet med denne artikel er at vise nogle glimt af sådanne forhold fra 1600-tallets første år, da en del af middelalderens katolske skikke endnu var i brug.

Vid, at eftersom Vi nådigst komme udi forfaring, hvorledes udi Krogstrup kirke udi Horns herred, her udi Frederiksborg len liggende, skal findes et billede, sankt Dionysius kaldet, som bønderne og den gemene [= jævne] mand, det Vi dog ugerne formærke, årligen og på bestemte tider med synderlig zirat og klædedragt, som den de efter den gamle papistiske religion med største flid respekterer, lader ornere og udi synderlighed udstafferer. Da, efterdi Vi som en kristen øvrighed, der ingenlunde bør eller kan sådan forargelse udi vore vel reformerte kirker at lide eller tilstede, endeligen forårsages sådant at afskaffe, bede Vi dig og ville, at du forskrevne helgens imaginem eller aflignelse ud af fornævnte kirke lader udtage, og med sådanne middel fornævnte afguderer aldeles aflægger. Der med sker vor vilje. Befalendes dig Gud. Skrevet på vort slot Frederiksborg den 25. oktober anno 1606. Christian.

Således befalede Christian IV sin lensmand på Frederiksborg og Kronborg len, Joachim Bülow, at fjerne en altertavlefigur, for derved at

Fig. 2. I katolsk tid fandtes der kirkelader ved de fleste kirker ligesom her i Melby (gavlen ses til venstre for tårnet). Her opbevaredes tiendekornet; men i løbet af 1600-tallet blev laderne overflødige. Når reparationsudgifterne oversteg de lejeindtægter, laderne kunne indbringe, blev de revet ned. V.A. fot. 1947.

bringe en katolsk helgenfest til ophør. Det er værd at mærke sig to ting ved brevet. For det første årstallet – 1606 – 70 år er gået siden reformationen, men det tager tid at aflægge århundredgamle skikke og vænne sig til ny! For det andet, at kongen skriver til sin lensmand angående en sag, der i dag ville opfattes som rent kirkelig.

Forvaltningen af kirkernes indtægter

Ved reformationen overtog kongen tilsynet med kirkerne, og statsmagten fandt det vigtigt at sikre kirkernes økonomiske grundlag. Denne opgave varetog kronen samvittighedsfuldt, indtil økonomiske vanskeligheder i årtierne omkring år 1700 førte til, at kongens kirker solgtes til lokale godsejere.

I det enkelte sogn fandtes to kirkeværgere, som skulle indkræve tienden og andre indtægter samt afholde de forskellige driftsudgifter. Værgerne valgtes af sognets beboere, og da de var betroet kirkens midler, tilhørte de me-

nighedens økonomisk bedst stillede lag. Som regel var det et par velstillede bønder, der bestred hvervene; men ofte valgtes sognepræsten eller en lokal adelsmand som den ene værge. Valget skulle godkendes af herredsprovsten på bispens vegne, og af lensmanden på kongens. Det var også disse to instanser, der var ansvarlige for revisionen af kirkernes regnskaber.

Revisionen foregik på forskellig vis rundt om i landet. I dele af Jylland og Fyn fandtes endnu nogle regnskabsprovster, der, ligesom i katolsk tid, rejste fra kirke til kirke for at »høre« kirkernes regnskaber (denne administrationsform er beskrevet i Nationalmuseets Arbejdsmark 1980). Hvor revisor selv rejste rundt, kunne han ved selvsyn konstatere, hvorledes det var fat med kirkerne og tale med sognets bønder om tiendens rette anvendelse.

Således foregik »høringerne« også i lensadministrationerne – i hvert fald i den første tid. Men omkring år 1600 blev det mere og mere

almindeligt, at kirkeværgerne måtte møde op på slottenes skriverstuer med deres regnskaber. Her blev de enkelte værgers regnskaber renskrevet, inden de blev forelagt lensmand og herredsprovst til godkendelse.

Når der nu skulle gennemgås et stort antal regnskaber på en enkelt dag, var der behov for standardisering og klare retningslinier, og lensmændene, der var professionelle administratorer, blandede sig naturligt nok i alt. Det var ikke sådan, at lensmændene havde personlige økonomiske interesser i kirkernes forhold – de fik blot en fast årlig afgift for revisionen. Men som følge af kongens og statens interesse i at holde kirkerne i god stand, ordnede lensmændene alt, som de selv fandt det for godt. Det naturlige modsætningsforhold mellem skatteopkræver og skatteyder kom således også til at gøre sig gældende inden for den kirkelige administration, og her, som på så mange andre områder i datiden, blev bøndernes traditionelle indflydelse trængt tilbage i takt med centralmagtens voksende muligheder for kontrol og styring.

Da det var op til den enkelte lensmand at afgøre, hvorledes administrationen skulle foregå, fik hans personlige opfattelser og egenskaber betydning for udviklingen. Fra Joachim Bülow's len er bevaret en række regnskaber, der kan belyse, hvorledes han forholdt sig til kirkernes administration.

En grundig revisor

Bülow tiltrådte som lensmand over Kronborg og Frederiksborg len den 1. maj 1604. Han var da 32 år, og havde i ti år gjort tjeneste ved hoffet som hofjunker, jægermester og køgemester, ligesom han havde været med kongen på rejserne til Tyskland 1597, Nordkap 1599 og Oslo 1602. Christian IV må have haft høje tanker om sin hofmand, ellers var han næppe blevet slotsherre på Frederiksborg netop i de år, hvor det store slotsbyggeri foregik.

De 13 bevarede kirkeregnskaber, som findes i Landsarkivet for Sjælland, bærer præg af, at lensmanden var en samvittighedsfuld administrator. Alle ni regnskabsbøger fra Frederiksborg len indledes med regnskabet for 1604, og de er detaljerede og omhyggeligt førte. Som noget specielt kan nævnes, at regnskabsåret går fra nytårsdag til nytårsdag, hvilket var

yderst usædvanligt for tiden, hvor kirkernes »regnskabsår« almindeligvis gik fra revision til revision. Et andet særtæk ved bøgerne er de meget udførlige instrukser til kirkeværgerne, som er indført efter hvert års regnskab. De er ikke Bülow's påfund, da noget tilsvarende findes i de fire regnskabsbøger fra Kronborg len, adskillige år før han bliver lensmand, men i hans embedsperiode får de et særligt stort omfang – undertiden drejer det sig om flere sider tekst – dét sker ikke noget andet sted i landet. De givne befalinger gentages ofte, men efter Bülow's forflyttelse fra lenet i 1612, kommer der ikke nye til.

Rækken af instrukser til værgerne i Kronborg len indledes 1590. Dette år forbydes det kirkeværgerne at foretage reparationer eller nyanskaffelser uden slotsherrens tilladelse. Samtidig forbydes det værgerne at antage håndværkere på kirkens kost, ligesom der fastsættes maksimumlønninger for forskellige håndværkere. Forbud af denne type bliver almindelige rundt om i de forskellige administrationer på denne tid; men mange af Bülow's instrukser er helt originale og giver således et usædvanligt indtryk af, hvilke forhold en lensmand kunne ønske at regulere. Eksempelvis befales kirkeværgerne 1607 at have opsyn med kirkeklokkerne, »at de ikke bruges at ringe til gildestue med, eller til anden letfærdighed, som hertildags en del steder er sket«. Dette forbud gentages i 1616; men da praksis med at indskrive instrukser i regnskabsbøgerne går af brug på denne tid, kan det ikke afgøres, om det denne gang får større virkning. At lensmanden ikke altid fik sine bestemmelser ført let igennem, viser en række forordninger om begravelser.

1607 gør Bülow det første forsøg på at sikre kirkerne de begravelsespenge, som burde tilkomme dem: »Skal kirkeværgerne herefter det så forholde med hvilke lig, der skal begraves udi kirkerne eller på kirkegården, at når klokkerne og jorden bliver bestilt til ligene, skal de straks annamme hvad der bliver udlovet for klokker og lejersted, og føre kirkerne det til indtægt, på det kirkerne derudover ikke skal ske til kort som hertildags sket er. Men hvad forarmede og fattige folk angår, må de have deres lejersted fri for Guds skyld«. Det følgende år indskærpes forordningen, og værgerne

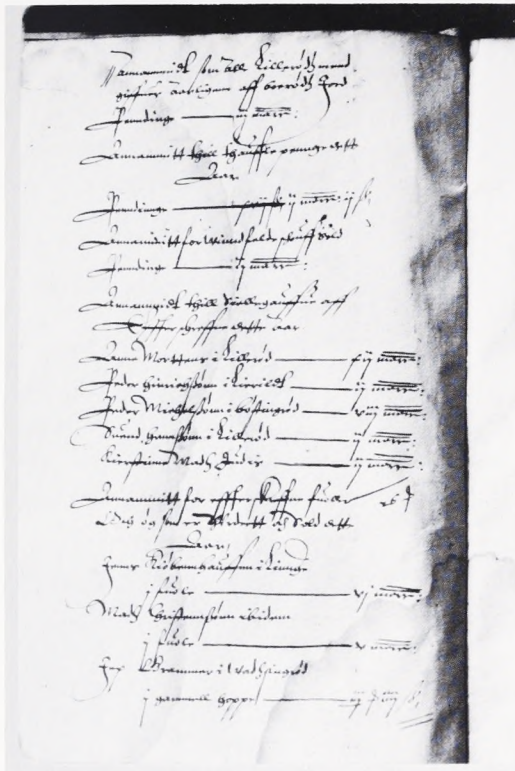

Fig. 3. Denne side fra Lillerød kirkes regnskabsbog 1609 giver et godt indtryk af kirkernes mangeartede indtægter. Først opregnes en lejeindtægt på 3 mark af en af kirkens jordlodder, så 2 mark 2 skilling indkommet som tavlepenge og 2 mark tjent ved salg af vindfældet træ fra kirkens skovlod. 5 sogneboere har betalt sjelegave: Anne Mortens 12 mark, Peder Hinrichsønn 2 mark, Peder Michelsønn 8 mark, Suend Hannsønn 2 mark og Kierstinne Madts Judis 2 mark. Salg af heste fra kirkens stod indbragte dette år 28½ mark 4 skilling. Her nævnes de 2 foler som Jens Københaußen og Madts Christenssønn i Liunge købte for henholdsvis 6 og 5 mark og en gammel hoppe, der gik til Jep Grammer for 2½ mark 4 skilling.

gøres personligt ansvarlige for indkrævningen af de lovede penge. Hvis det er på grund af værgernes forsømmelser, at pengene ikke kommer ind, må de betale af egen lomme. Yderligere bestemmes, at »dersom nogen graver nogen grav på kirkegården uden værgernes vidskab og samtykke, da skal præsten ikke begrave dem før de haver det udi kirkeværgernes minde«. Nu skulle man tro, at indtægterne var sikret, men Bülow er endnu ikke tilfreds. Der findes stadig et hul i bestemmelserne – kirkeværgerne kan undlade at opgive indtægterne. Derfor forordnes 1609: »Er på kirkens vegne for godt anset og af præsten begærendes, at når kirkens regnskab bliver hørt, han da vil lægge med regnskabet en rigtig seddel på hvil-

ke lig, som er begravet i dette år, hvad de eller nogen på deres vegne haver udlovet for deres lejersted, på det kirken ikke skal ske til kort. Og skal kirkeværgerne efter samme seddel det endelig således føre kirken til indtægt«.

Det er svært at afgøre, hvilken effekt de forskellige forordninger havde, da vi ikke kan vide, hvor mange dødsfald der indtraf de enkelte år – og da slet ikke, hvad hver enkelt lovede til kirken. Men i det regnskabsår, der fulgte efter indførelsen af præsternes indberetningspligt, overgik indtægten langt alle andre år. Dette år tjente kirkerne i gennemsnit 13 mark 11 skilling (1 mark = 16 skilling), medens gennemsnittet både før og efter lå på under det halve.

Begravelsespenge

Begravelsesindtægterne har varieret meget i de enkelte år, således som det fremgår af Tjæreby-regnskabet, hvor der er en vis sikkerhed for at opgivelserne stemmer. Her var præsten, hr Mogens Pedersen, den ene væрге, og han var tilsyneladende sin kirke en god mand. Tre gange om året, ved påske, pinse og jul, samlede der ind til kirken og ved disse lejligheder indkom næsten dobbelt så meget i Tjæreby som i andre sogne. Dette kunne selvfølgelig skyldes, at sognemændene her var mere gavmilde, eller at der var flere af dem; men når der altid indkom et rundt markbeløb i dette sogn, medens der andre steder indkom ulige summer, må forklaringen være, at hr Mogens foretrak at runde beløbene op. Det er derfor svært at tro, at netop han skulle have opgivet for lave begravelsesindtægter, og i dette sogn svinger de mellem nul og 52 mark. En indtægt på 52 mark var større end Nødebo kirkes samlede indtægter, så det var ikke småpenge Bülow søgte at sikre.

De navnelister som præsterne afleverede satte sig spor i de følgende års regnskaber, hvor det er angivet, hvad hver enkelt havde testamenteret til sin sognekirke. 1611 er det sidste regnskab, der høres i Joachim Bülows lensmandstid, og med dem, der nævnes dette år, omtales ialt 100 enkeltpersoner. En fattig kvinde i Lindholm gav 1 mark til Uggeløse kirke og Jens Landsknægt 2 mark, Jørgen Skomager gav 1 mark 4 skilling til Kregme og Caspar Fogelfanger 4 mark til Tjæreby kirke.

Fig. 4. Ældre tiders kirkegårde var ikke så velordnede som nutidens. Inden for heget voksede græs og nælder vildt og blev højt slået en gang eller to om året – kun her og der markeredes en grav med et mindesmærke. Det var således ikke umuligt, at enkelte kunne slippe fra en begravelse i smug. Selsø kirke tegnet 1862 af J. Kornerup, i Nationalmuseet.

Således optræder en række folk fra sognene – bønder, håndværkere og folk fra slottet imellem hinanden, men ikke alle gav det samme. Der var forskel på en Christen Broch i Mosegård, der skænkede 20 mark, og en Peder Christensen, som kun kunne undvære 8 skilling, for ikke at tænke på alle dem, der undtes friplads »for Guds skyld«. Men der fandtes også andre skel. Blandt giverne findes 51 mænd, 34 kvinder og 15 børn, og de har ikke lige værd. En gennemsnitsmand gav 3 mark 14 skilling, en kvinde 1 mark 15 skilling og børn knap 15 skilling.

Begravelsespengene er indført under den gamle katolske betegnelse »sjælegave«. I hin tid var gaven vederlag for messer, der skulle holdes til gavn for afdødes sjæl; men efter reformationen betragtedes sjælegaven som betaling for begravelsen. Traditionelt havde bønderne givet en sjælegaveko, og skikken levede stadig, selv om det var de færreste, der havde råd til så stor en gave. Hans Nielsen i Harløse skænkede en tyrekalv til en værdi af 14 mark og Jørgen Seirsen i Sigerslevvester en

stud til 16 mark, blandt de øvrige findes kun to, der gav gaver af denne størrelse.

Her i 1600-årene solgtes sjælegavekøerne straks; men sådan havde det ikke altid været. I middelalderen var de blevet lejet ud til en af landsbyens gårde for en fast årlig afgift. Når koen døde, skulle lejeren erstatte den med en anden, og koen blev på den måde udødelig – en »jernko«. Blandt de kirker, hvis regnskaber er bevaret, ejer Vinderød tre udødelige stude og Udesundby to udødelige får. »Jernstudene« i Vinderød solgtes 1610 for 42 mark, hvilket svarede til 14 års afgift; men »jernfårene« gav stadig indtægt til Udesundby kirke i 1715, da det sidste regnskab indførtes i bogen.

Kirkernes heste og får

Kirkerne holdt også andre kreaturer end de udødelige. Ramløse kirke ejede en flok får, og salget af lammene kom kirken til gode. Det var ikke de store summer, som lammene efter de 15 får kunne indbringe; men Lillerød kirke ejede et stod på ca 30 heste, og salg af føl og heste fra dette gav betydeligt mere. 1607 solg-

tes for 66 mark og 1605 for 59 mark. Alle heste var selvfølgelig ikke lige værdifulde, og salget skete derfor »efter 4 mands vurdering«. De satte en god fole til 8 mark og en gammel hoppe til 2 mark 12 skilling. Det var som regel sognets bønder, der købte, men også folk fra nabo- og genbosognene hentede heste i Lille-rød.

De halvvilde heste gik tilsyneladende ude hele året i kirkens skovlodder i Ravnholt, så der var ikke udgifter til opstaldning, og der optræder heller ikke udgifter til foder. Hestene har måttet klare sig selv, måske med lidt halmhakkelse fra tiendekornet om vinteren. Men det var ikke fortjeneste alt sammen –

mærkningen af føllene om efteråret var således ganske bekostelig. Kirken betalte 1 mark 4 skilling for hvert føl, der blev indfanget og brændemærket, og det drejede sig om en 12-15 stykker årligt. Der kunne også løbe ekstraudgifter på. 1607 fik mændene fra Vassingørød 4 mark, fordi de to gange havde måttet indfanget hestene, der var brudt ud af indhegningen, og 1609 fik de 10 skilling i erstatning, da hestene havde været i deres korn.

Dette system med kreaturhold ved kirkerne må også have fungeret i middelalderen, selv om vi ikke kender til det; men i tiden omkring 1600 var det under afvikling. Ved Esbønderup kirke fandtes i 1600-tallets første år kun et

Fig. 5. Der findes ikke mange billeder af heste fra tiden omkring 1600, og næsten ingen af bønderheste. Men denne detalje fra et loftsmaleri i museets samlinger, malet ca 1590, giver i det mindste et indtryk af nogle heste i god foderstand.

Fig. 6. Dette kort fra omkring 1735 giver et indtryk af, hvor velegnet Nordsjælland var til hesteavl. Skove og sletter vekslede med småsøer, så der var rigeligt med læ, foder og vand. 1620 holdt kirkerne i Lillerød, Grønholt og Lyngby heste. Det kongelige Biblioteks kort- og billedsamling.

brændejern til minde om tidligere tiders heste- og fårehold. 1579 ejede kirken 10 får og lam samt 6 heste. 1591 betegnes øgene som vege og gamle, og fem år senere er der ikke flere tilbage. Fårene i Ramløse forsvinder mellem 1611, hvor der sidste gang findes indtægter fra lammesalg, og 1617, hvor det noteres i regnskabet, at de alle er døde. Også hestene i Lillerød forsvinder. Det angives hverken hvornår eller

hvorfor, men en gang midt i 1620'erne må den sidste hest være enten død eller solgt.

På grund af det sparsomme kildemateriale er det ikke muligt at afgøre, hvor almindeligt det har været for kirkerne at holde kreaturer; men for tiden 1614-20 er bevaret regnskaber for alle de 24 kirker i Frederiksborg len samt for de syv i Abrahamstrup (Jægerspris) len. I dette tidsrum holdt foruden Lillerød både

Fig.7. Skibby kirke holdt ikke heste eller får, men ejede til gengæld 4 bistader. Og honningsalget var en lige så god indtægtskilde som et mindre fårehold. Akvarel af H.B.Storck, udført i midten af 1850'erne, i Nationalmuseet.

Grønholt og Lyng heste, og Lyng havde desuden tre får. Endelig skulle Dråby kirke have 10 får, men da der ikke findes indtægter fra disse i regnskaberne, eksisterer de antagelig kun i inventarielisten. Ud over de endnu i 1620 eksisterende hestehold, ses, at der tidligere har været mange flere. Ved ikke mindre end yderligere syv kirker findes endnu »horsejern« til brændemærkning, så hen mod $\frac{1}{3}$ af kirkerne i dette område må have haft stod.

Indtægter fra salg af ungdyr har naturligvis varieret, og da der har været muligheder for at snyde med opgivelserne, har Joachim Bülow selvfølgelig udstedt en forordning, der skulle øge kontrolmulighederne. 1609 indføres i Ramløseregnskabet: »Og skal værgerne herefter gøre regnskab for hvad som bliver tilfødt af kirkens kvæg, på det kirken i så måde ikke skal ske til kort«.

Brudeblus og vask af alterklæder

Det er selvfølgelig lettest at påvise lensmandens indflydelse i de udstedte forordninger; men gennem en nøjere analyse af de enkelte regnskabsposter er det muligt at få et mere detaljeret indtryk af lensmandens revision. Heldigvis er regnskabsbøgerne i Kronborg og Frederiksborg len ikke ført ens de første år. På

Kronborg er den gamle regnskabsopstilling bibeholdt frem til regnskabsåret 1608. Disse første år opremses blot nogle indtægter og udgifter, og de respektive afsnit afsluttes med »og udi andre adskillige måder alt efter deres overgivne registres og regnskabs lydelse, som findes indlagt udi slottets skriverstue udi i forvaring«. Det er derfor ikke muligt at undersøge udgifter og indtægter i detaljer, da kun forkortede kopier er bevaret. Til gengæld er det en fordel at kunne sammenligne to forskellige regnskabsopstillinger. Efter 1607 bliver regnskaberne mere detaljerede, ligesom Frederiksborg lens, men der skjuler sig stadig mange oplysninger. F.eks. er udgiften til alterlys i Esbønderup-regnskabet for 1611 pludselig 50% højere end sædvanligt, og ved sammenligning med de øvrige kirkers udgifter ses det, at prisen på lys ikke er steget. Forklaringen findes i en bemærkning til regnskabet: »Er udi dette år godtgjort udi regnskabet 3 mark, som er givet for to bluslys. Må slig udgift ej videre passere, men at blusse lys efter denne dag at være afskaffet«. Uden denne forordning ville vi ikke have vidst, at udgifterne til alterlys kunne dække andre udgifter. I dette tilfælde optræder lensmanden i en anden rolle end hidtil. I de første eksempler har han søgt at sikre kirkernes

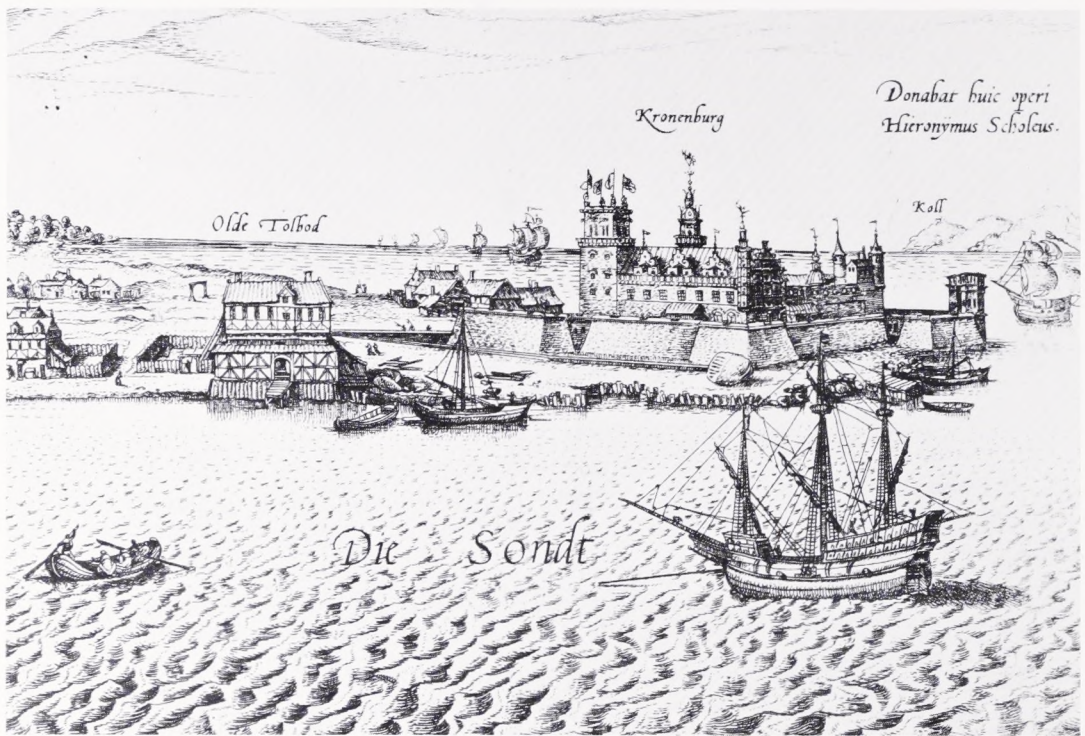

Fig. 8. Værgerne afleverede deres regnskaber på Kronborgs skriverstue, som må have været i nordfløjens underetage. Ifølge Bülow's lensbrev skulle han aflønne en skriver, en underskriver og en skriverdreng, som også skulle passe uret i slotsgården. Udsnit af Braunius' stik i *Theatrum Urbium*.

indtægter og hindre misbrug af kirkernes ejendom, men her går han direkte ind i, hvorledes kirkerne må anvende deres penge og søger at bestemme, hvorledes en kirkelig ceremoni må foregå.

Den skik, han i det mindste søger at kvæle økonomisk, er brudeblus. I katolsk tid havde man båret lys foran brudetoget helt fra brudens hjem til kirken. Efter reformationen søgte reformatorerne at indskrænke brugen til et par lys i nogle særlige stager i kirken. Helt at afskaffe brudeblus magtede de ikke, da folk mente, lysene hørte med til et ordenligt bryllup – og festligt må det også have været, når de blev båret foran bruden op ad kirkegulvet. Men 1612 fandt den høje revisor, at kirken ikke burde bruge penge på sligt, og også andre udgifter blev afskaffet.

I fire af de ni regnskaber fra Frederiksborg len optræder en udgift til renholdelse af kirkernes klæder, dvs messesærk, alterdug m.m., men kun i 1604. I regnskaberne fra Kronborg len findes udgiften derimod også i de følgende år, i Esbønderup således årligt frem til og med 1608; men efter regnskabsomlægningen for-

svinder den, og det er nærliggende at antage, at lensmanden står bag. Udgiften til kirkeklædernes renholdelse er ret stor – 1608 giver Esbønderup kirke 2 mark, hvilket er mere end en arbejdsmands løn i tre dage. Da det andre steder i landet ofte er kirkeværgerne selv, der kvitterer for pengene, er det muligt, at denne renholdelse har været et »ben« for værgerne, som Bülow ikke har villet acceptere.

Kirkeværgernes »aflønning«

Det ret omfattende arbejde værgerne udførte, var i princippet ulønnet, og det er derfor naturligt, at der skulle falde lidt af her og der. Det er muligt, at værgerne har haft en god indtægt ved at sælge tiendekornet til en højere pris end den takst, de skulle afregne efter; men dette problem er endnu ikke undersøgt til bunds. I alle tilfælde har de haft fordel af, at kirkernes formuer lå i deres lommer, indtil der blev brug for pengene. Dette passede ikke de reviderende myndigheder særlig godt. Pengene kunne jo gå tabt, hvis bønderne forarmedes, og desuden gav de ingen renter.

Der findes en række eksempler på, at kirker i

Fig.9. Da Slingerup kirkes altertavle blev fornyet, benyttedes midtfeltet fra den gamle, katolske fløjaltertavle som udgangspunkt. Når Joachim Bülow og hans hustru, Else Grubbes, våben findes på tavlens fodstykke, og de kongelige våbener kroner denne, er det ikke fordi de har betalt tavlen, men fordi den blev anskaffet i de år han var kongens lensmand. Lennart Larsen fot. 1962.

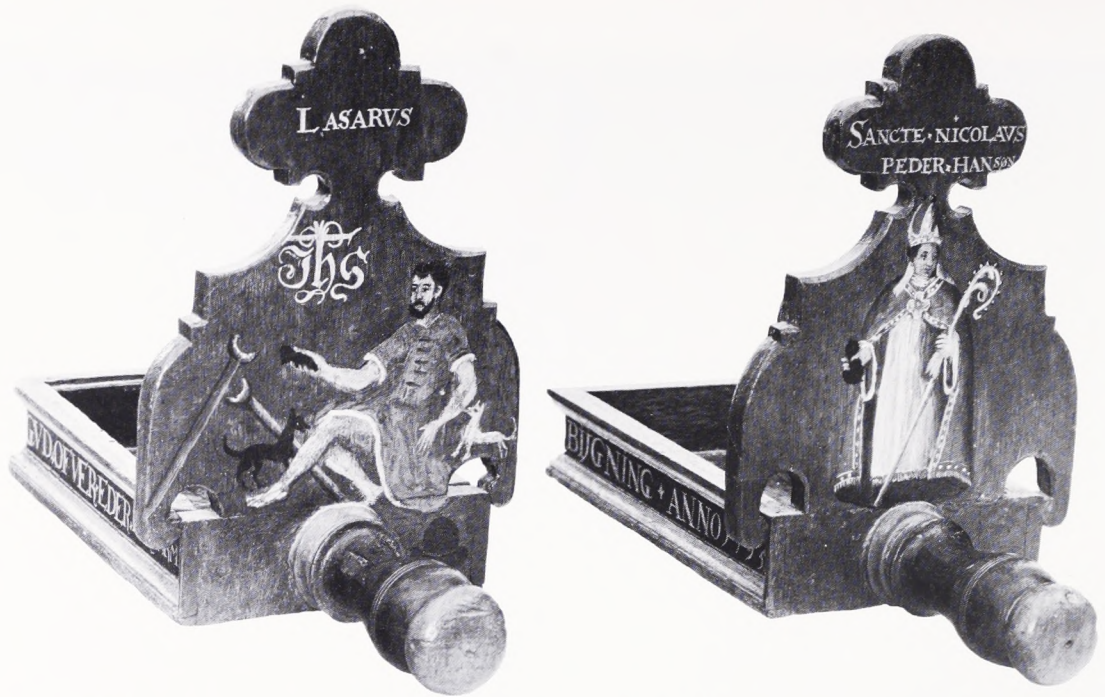

Fig. 10. Selv om disse pengetavler er anskaffet til Søborg kirke så sent som 1595, bærer den ene alligevel et billede af Sankt Nikolaus, som i katolsk tid havde været kirkens værnehelgen. I denne tavle samledes der ind til kirkens vedligeholdelse. Niels Elwing fot. 1955.

forskellige egne af landet har optrådt som pengeudlånere; men enten var dette fænomen ikke udbredt overalt, eller også var der ved at ske en forandring på denne tid. Det var enklere at revidere regnskaberne, når kirkernes tilgodehavender var samlet hos et par skyldnere – kirkeværgerne.

Hvorledes det end forholder sig, opbevarede pengene omkring 1600 almindeligvis hos de to kirkeværgere. Undertiden søgte den reviderende myndighed at pålægge værgerne renter, men forsøgene måtte som regel opgives. Eksempelvis betaler værgerne i Nordsjælland kun renter i 1610. Når Bülow ikke kunne få dette punkt gennemført i mere end et enkelt år, kan det skyldes, at han på grund af sin deltagelse i Kalmarkrigen ikke selv var til stede under høringerne for året 1611. Og det følgende år er han blevet lensmand på Vordingborg, hvor han tilsyneladende ikke når at sætte sit præg på den kirkelige administration inden sin død i januar 1616.

Små og store inventaranskaffelser

Lensmandens indflydelse strakte sig også til nyanskaffelser og reparationsarbejder. Således krævede en af Bülows forgængere som

lensmand på Kronborg, Gert Rantzau, i 1590, at alle større udgifter skulle godkendes på forhånd. Og dette påbud er det, der gentages hyppigst. Det er denne godkendelse af inventarkøb, der begrundes anbringelsen af kongens og lensmandens initialer og våbener på så meget af 1600-tallets inventar. De har yderst sjældent selv ydet noget økonomisk, men blot tilladt, at det sognemændene betalte til kirken, blev anvendt i overensstemmelse med formålet.

Bülow skulle altså godkende alle større nyanskaffelser; men tilsyneladende strakte revisionens indflydelse sig helt ned til indkøb af ubetydelige småting. Og her har lensmanden nok ofte fungeret i forståelse med herredsprovsterne, som under deres årlige visitatser fik kendskab til forholdene rundt om i sognene. I årene 1607, 1608 og 1609 anskaffede 6 af kirkerne æsker til nadverbrød. Der har været tale om små trææsker, da købsprisen ligger mellem 2 og 4 skilling. Så små anskaffelser har ikke krævet forhåndsgodkendelse; men da der sker så mange anskaffelser inden for tre år, må det have været en sag, som provsten ønskede bragt i orden. På samme vis må i det mindste en del af de alterduge og messesærke, som anskaffe-

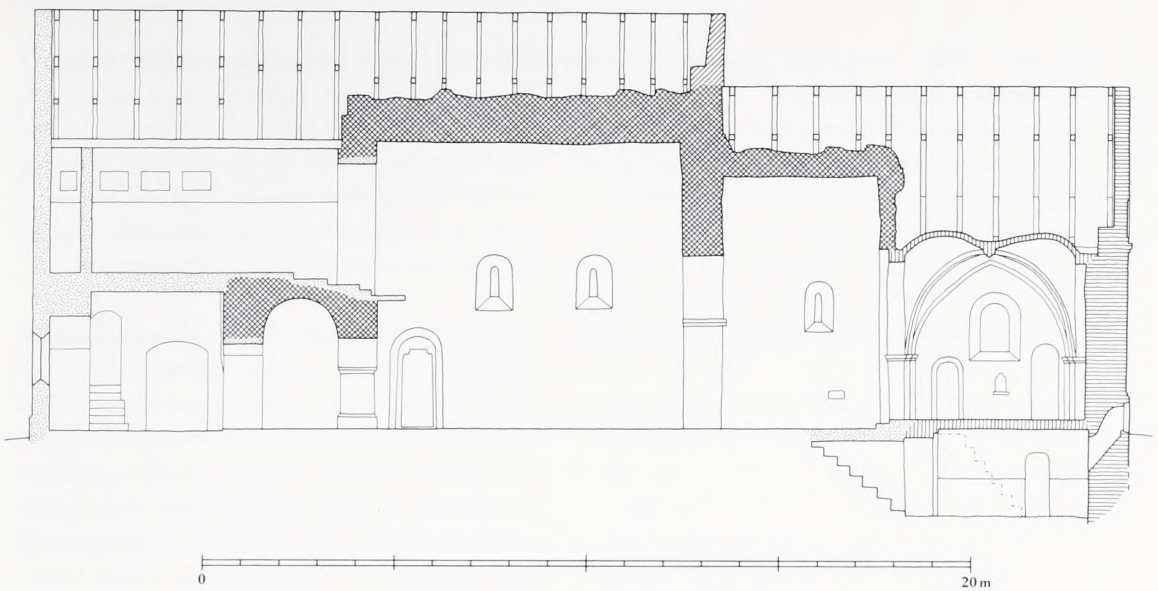

Fig. 11. Længdesnit af Östre Ingelstad kirke. Den usædvanlige romanske kirke (krydskraveret) var overhvalvet med massive tøndehvalv, hvis overside udgjorde taget. Joachim Bülow indrettede en gravkrypt i øst ved at nedrive apsis og udvide koret med et fag. I vestenden, der er stærkt ændret ved en ombygning i 1919, ses rester af det romanske tårn med et herskabspulpitur. Opmåling og tegning ved Henrik Jacobsen 1981.

Fig. 12. Dette mere end 60 år gamle billede af Bülow-slægtens krypt viser, hvor medtaget kisterne var allerede da. Kistepladerne er senere flyttet op i kirken, og det er ikke længere muligt at afgøre, hvilken kiste der har rummet Joachim Bülow. H.Wählin fot. i Historiska Museet, Lund.

des efter 1608, være købt på provstens og lensmandens foranledning.

I regnskaberne findes også et enkelt eksempel på inventaranskaffelser som følge af en kongelig befaling. Som led i forberedelserne til Kalmarkrigen i det tidlige forår 1611 udsendes breve til bisperne. Da kongen er ved at udruste orlogsslåden, skal der bedes i kirkerne for et lykkeligt udfald, og samtidig forordnes, at der

»udi kirkerne om søndagen eller andre høje fester en, to eller flere kirkens og de armes tavler eller poser plejer at ombæres, at der og her efter på forskrevne tider en sådan tavle eller pose, mere end til des haver været, forordnes, hvorudi menigheden kunne komme dem til hjælp og trøst med deres almisse og gavn, som på vore orlogsskibe af vore og rigets fjender nogen *lemlæstelse*, mensel eller anden skade kunne tilføjes eller komme«.

Som følge af denne befaling anskaffede seks af kirkerne pengetavler i 1611, muligvis af sam-

me type som de lidt ældre tavler fra Søborg. Hvor mange penge kirkeværgerne fik samlet ind i de små træbakker, kan vi ikke vide, men når krigsfolkene i kirkeregnskaberne omtales som fattige og ikke som lemlæstede, så viser dette, at en krigsinvalid, ligesom andre svage-lige i datidens samfund, var ilde faren.

Med forflytningen til Vordingborg-Jungshoved i 1612 overtog Joachim Bülow nogle mindre arbejdskrævende len, og han fik tid til at beskæftige sig med sine private ejendomme. Han købte nu Ingelstadgård i Skåne, og 1615 fik han og hans arvinger tilladelse til årligt at oppebære tienden af Ingelstad kirke mod at holde kirken i god stand og skaffe vin og brød, samt alt hvad der ellers behøvedes. Bülow blev dermed i realiteten kirkens ejer, og han undrog sig således det almindelige tilsyn, som lensmændene udøvede. Han ønskede ikke at være underkastet kontrol, og få har vel som han vidst, hvor stor indflydelse en lensmand havde over livet i et sogn – og over kirkernes forhold.

HER:LIGGER:BEGRAFVEN:ÆRLIG:OC:VELBIVRDIG:
MAND:IOCHVM:BYLOW:TIL:INGELSTED:GAARD:FØR:
DVM:HØFVISMAND:PAA:WORDINGBORG:SOM:VAR:
FØD:VDI:LANT:MEHELBOG:PAA:HANS:FERNE:
GAARD:WEDENDORF:DEN:9:SEPTEMBER:ANNO:
1571:OC:BLEF:HEDENKALDIT:TIL:FRIDERICHSBOG:
DEN:20:IANYARIJ:ANNO:1616:GYD:GIFVE:
HANNEM:MED:ALLE:TRO:CHRISTENE:EN:
GLÆDELIG:OCH:EREFVLD:OPSTANDELSE:

Vestjyske gårde og landsbyer fra bronze- og jernalder

Af LEIF CHR. NIELSEN

Nationalmuseet har i de sidste 23 år i samarbejde med Forhistorisk Arkæologisk Institut ved Københavns Universitet foretaget bebyggelsesarkæologiske undersøgelser omkring landsbyen Grønbjerg, Nr. Omme Sogn, Ringkøbing Amt. Grønbjerg ligger på Skovbjerg Bakkeø midtvejs mellem Skjern og Holstebro. Indtil 1974 koncentrerede undersøgelsen sig om bosættelsen i yngre bronzealder og førromersk jernalder. Interessen samlede sig særligt omkring ændringen i erhverv og bebyggelse på overgangen fra bronzealder til jernalder. Det lykkedes på en lang række pladser i sognet og i nabosognene at påvise, at vore ældste landsbyer stammede fra denne overgangstid. Man blev også klar over, at de ældre landsbyer flyttede med jævne mellemrum. Efter hver flytning opdyrkedes det fraflyttede sted. Først fra omkring 200 f.Kr. blev landsbyen liggende på samme sted og blev forsynet med et omgivende hegn. Professor C.J. Becker har berettet om disse undersøgelser i tidligere årgange af Nationalmuseets Arbejdsmark (1966, 1968 og 1972). Undersøgelsen blev i 1974 forlagt til gården Omgårds jorder umiddelbart nord for Grønbjerg (fig. 1).

Det var oprindelig blot hensigten at foretage en mindre udgravning med henblik på en afslutning af undersøgelsen over yngre bronzealders bosættelse. Det blev imidlertid ikke til bronzealder i første omgang. Derimod fremkom til vor overraskelse huse, palisader m.m. fra vikingetid.

Det var i 1974 endnu begrænset, hvad man kendte til vikingetidens boplads i Danmark. Det blev derfor på initiativ af det dengang eksisterende »Det arkæologiske Bopladsudvalg« under Statens humanistiske Forskningsråd besluttet at fortsætte undersøgelsen i 1975. Det lykkedes i løbet af 1974-1976 at få undersøgt 33.000 m² af en stormandsgård fra 10. årh. Gården har haft en størrelse på omkring 60.000 m² og i dens slutningstid havde

den mere end 15 samtidige huse. Under den fandtes en ældre stormandsgård fra 9. årh. Under den lå bebyggelse, der gik kontinuerligt tilbage til slutningen af 4. årh. Heriblandt en af de endnu meget sjældne landsbyer fra 6.-8. årh. I 1976 fremkom også bebyggelsesspor fra yngre bronzealder og en landsby fra ældre førromersk tid. Til landsbyen hørte marker med masser af ardspor i undergrunden.

I 1978-1979 undersøgtes dele af et stort vej-anlæg fra 10. årh. Vejen førte over et daværende vandløb. Selve overgangsstedet, muligvis en bro, blev i tiden 950-1000 befæstet med en vest for liggende vold. Den var bygget af træ, ler, tørv og havde i den vestlige side en stenmur. Desuden undersøgtes nogle stenbrolagte veje fra yngre førromersk tid og senere. Samtlige veje passerede den nord for bopladsområdet liggende Omgårds Mose med det øvre løb af Tim Å. Åen kaldes idag Pøl Bæk på dette sted. Vejforløbet slutter sig til hulveje både nord og syd for vandløbet. Hulvejene findes endnu bevaret her og der i sognet. Den største forekomst findes i de lyng- og skovklædte Omme Bakker, der ligger syd for Grønbjerg.

Stenbrolagte veje og en enkelt bro er fundet andre steder i sognet. Det har med baggrund i vejene ladet sig fastslå, at bebyggelsen på Omgård har ligget centralt i »sognet« samt i et kommunikationsmæssigt knudepunkt i forhold til den daværende hovedfærdselsåre op gennem det vestlige Jylland. Den nuværende hovedvej A 11's forløber. Det er denne centrale bosættelse, der har givet sognet navn. Omme betyder nemlig »Bosættelsen eller gården ved Åen«. Stormandsgården fra 10. årh. har åbenbart båret navnet Omme, hvis ældre form er Oom. Man må med baggrund i den langvarige bebyggelse formode, at navnet kan være endnu ældre.

I 1980-1981 undersøgtes på gården Sig, der

Fig. 1
Bopladsler

- Yngre bronzealder
- Ældre førromersk jernalder
- ◻ Yngre bronzealder – ældre førromersk jernalder.
- ▲ Yngre førromersk jernalder – stormandsgårde
- ▼ Yngre førromersk jernalder
- ◆ Ældre romersk jernalder

Grave

- ⊕ Førromersk jernalder
- ⊕ Ældre romersk jernalder

Andet: Førromersk jernalder

- ⊗ Offerplads
- + Jernudvinding
- * Marker med skelvolde

Udsnit af Geodætisk Instituts kort Y 14,
1:20.000. Gengivet med instituttets tilladelse
(A.375/82). Copyright.

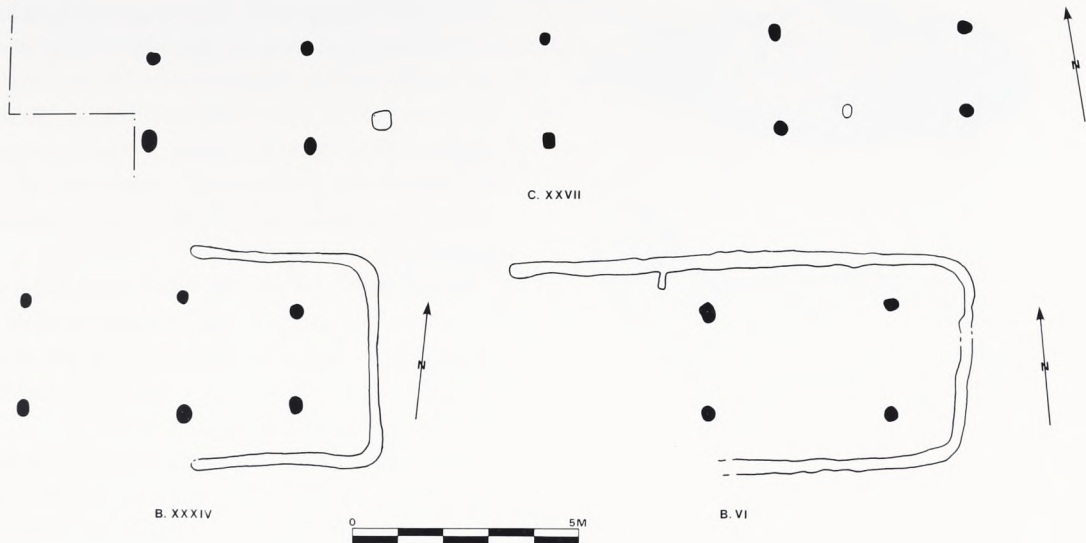

Fig. 2. Huse
 C XXVII. Yngre bronzealder
 B VI og B XXXIV. Tidlig ældre førromersk jernalder.

er nabo til Omgård, yderligere 7000 m² med en gård fra yngre bronzealder, en stormandsgård fra yngre førromersk tid samt dele af en landsby fra 5.-6. årh. Den efterfølger den nedenfor nævnte landsby fra 5. årh. på gården Højris.

Stormandsgården fra 10. årh. blev efter en omfattende oversvømmelse omkring år 1000 omdannet til en række enkeltgårde, hvoraf én via sine tomter lader sig følge op til den nuværende Omgård. Disse enkeltgårde har ud fra oplysninger i skriftlige kilder ladet sig samle til et gods, der før 1400 var kommet på Ribebispens hænder. Desværre findes der ikke skriftlige kilder bevaret til områdets historie før 1400. Man må dog formode, at stormandslægten fra gården Oom afhændede sit stedlige gods og flyttede til en anden del af Danmark, da gården og stedet hen mod 10. årh.'s slutning mistede sin økonomiske og politiske betydning.

I forbindelse med en udvidelse af hovedvej A 11 fandtes i 1981 på den sydlige side af Grønbjerg højdetræet i nærheden af gården Højris (fig. 1) dele af en boplads fra yngre bronzealder, et større markkompleks med agerskelsvolde fra yngre førromersk tid samt en stor landsby med indhegnede gårde fra 5. årh. På stedet var fra tidligere undersøgelser kendt en bebyggelse fra ældre førromersk tid,

landsbyer fra romersk jernalder samt grave fra samme tid.

Undersøgelserne er siden 1974 blevet bekostet af Statens humanistiske Forskningsråd, Novos Fond og Nationalmuseet.

Det er således indenfor omkring 1 km² lykkedes at påvise en kontinuerlig bebyggelse fra omkring 700 f.Kr. og frem til idag. Sammen med undersøgelserne fra før 1974 er vi nu i stand til at følge erhvervsøkonomiske og sociale ændringer, stormandsgårdens opkomst til skiftende tid og sluttelig også selve sognedannelsen. Selve sognet afgrænser nemlig de gårde, der omkring år 1000 blev udstykket af stormandsgården. Den nuværende sognekirke blev opført nær det daværende vejkryds. Det vil dog her være for omfattende, detaljeret at komme ind på de mange resultater, der er opnået i årenes løb. I det følgende skal derfor kun berettes om bosættelserne i yngre bronzealder og førromersk jernalder på Omgård, Sig og Højris samt den sammenhæng, hvori de indgår.

På Omgård og Sig er indtil nu undersøgt dele af to afgrænsede gårdsområder fra yngre bronzealder, dele af en landsby fra ældre førromersk tid og to stormandsgårde fra yngre førromersk tid. Umiddelbart vest for den yngre af disse to gårde lå en samtidig hulvej, der slutte-

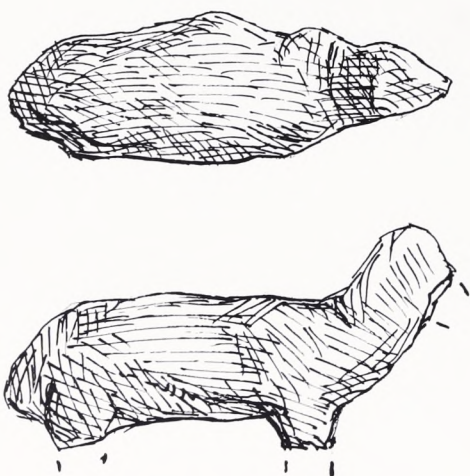

Fig. 3. Dyreskulptur. Tegning H. Ørnsnes.

de sig til en af de stenbrolagte veje i Omgårds Mose.

De to gårdsområder fra yngre bronzealder ligger på en lav øst-vest gående højderyg med en indbyrdes afstand på omkring 300 m. I det østlige er foreløbig delvis undersøgt et hus med en længde på mindst 18 m (fig. 2. c xxvii). Kun hullerne til de indre tagbærende stolper var bevaret. Gårdsområderne er hver især karakteriseret ved en koncentration af gruber, hvori fandtes aske og ildsprængte sten. Man kalder dem derfor også ildgruber. Sådanne gruber er almindelige på bronzealderens bopladser. Hidtil har det imidlertid knebet med at finde ud af, hvad de egentlig har været brugt til. Nogle arkæologer mener, at de enten har været brugt til at stege i eller der er stegt på de opvarmede sten. Andre mener, at det kan være kogestensgruber. Vi ved imidlertid, at man i førromersk jernalder først ristede kornet (avneklædt byg), derpå knuste det med knusesten og til sidst kværnede det. Ristningen gjorde det lettere ved knusningen at skille avnerne fra frøene. Først derpå var man klar til grutningen, der foregik på en skubbekværn. I ældre romersk jernalder (0-200 e.Kr.) anvendte man morter og støder til knusning og skubbekværn til grutning. Disse to adskilte arbejdsprocesser blev omkring 200 e.Kr. slået sammen i én med drejkekværns introduktion. Drejkekværnen har den fordel, at man i en og samme proces kan både knuse og grutte. Dette effektive redskab har da også holdt sig i brug

siden. Med baggrund i disse yngre forhold kan sandsynligvis sluttes, at ildgruberne har været brugt til ristning, knusestenene til knusning af kornene før at skille avnerne fra og til slut skubbekværnene til grutning. Ved overgangen til førromersk jernalder gik man over til en anden ristningsteknik. Dermed forsvandt ildgruberne.

Bopladsen adskiller sig ikke i opbygning fra de øvrige i sognet. I modsætning til flere af disse (fig. 1) ligger Omgård-Sig dog på et betydeligt lavere niveau; men dog på de højeste steder i forhold til Omgårds Mose.

De to gårde blev omkring 500 f.Kr. omdannet til en landsby. Landsbyens opkomst på dette og andre steder i Vestjylland markerer overgangen til førromersk jernalder. Overgangen fra bronzealder til jernalder har imidlertid intet med jern at gøre. Jernet blev først almindeligt i Vestjylland i slutningen af 2. årh. f.Kr. Først 100 til 150 år senere blev det også almindeligt på Sjælland. Der er foreløbig undersøgt fem ens huse, hvoraf to er vist på fig. 2. Hertil nogle affaldsgruber samt en offerplads. Offerpladsen ligger vest for landsbyen i en sydlig udløber af Omgårds Mose. Ingen af husene havde ildsted eller båseskifferum bevaret. Fra de andre førromerske landsbyer i sognet ved vi dog, at vestenderne blev brugt til beboelse og østenderne til stalde. I gruberne fandtes en mængde potteskår, en dyreskulptur (fig. 3), et forkullet bygkorn, flere aftryk af byg i potteskår, nogle små stumper af brændte knogler, en del skubbekværne og ikke mindst en del flintafslag. Udfra oldsagernes geografiske spredning lader det sig fastslå, at landsbyen i en eller flere omgange er flyttet fra vest mod øst, hvor den synes at ophøre i midten af førromersk tid (300 f.Kr.). Partier af landsbyens marker blev også undersøgt. Det viste sig, at kun sandjorden havde været dyrket. Vi fandt nemlig forpløjningerne liggende på grænsen mellem sand og ler. Det idag mere frugtbare lerjordsområde magtede man åbenbart ikke at dyrke. Samme iagttagelse mellem ler- og sandjord blev også gjort på Højris.

Fra yngre førromersk tid er udgravet en ældre og en yngre stormandsgård (fig. 4). Den yngre er udfra C-14 dateringer af to huse opført i midten af 1. årh. f.Kr. Den ældre antagelig i slutningen af 2. årh. f.Kr.

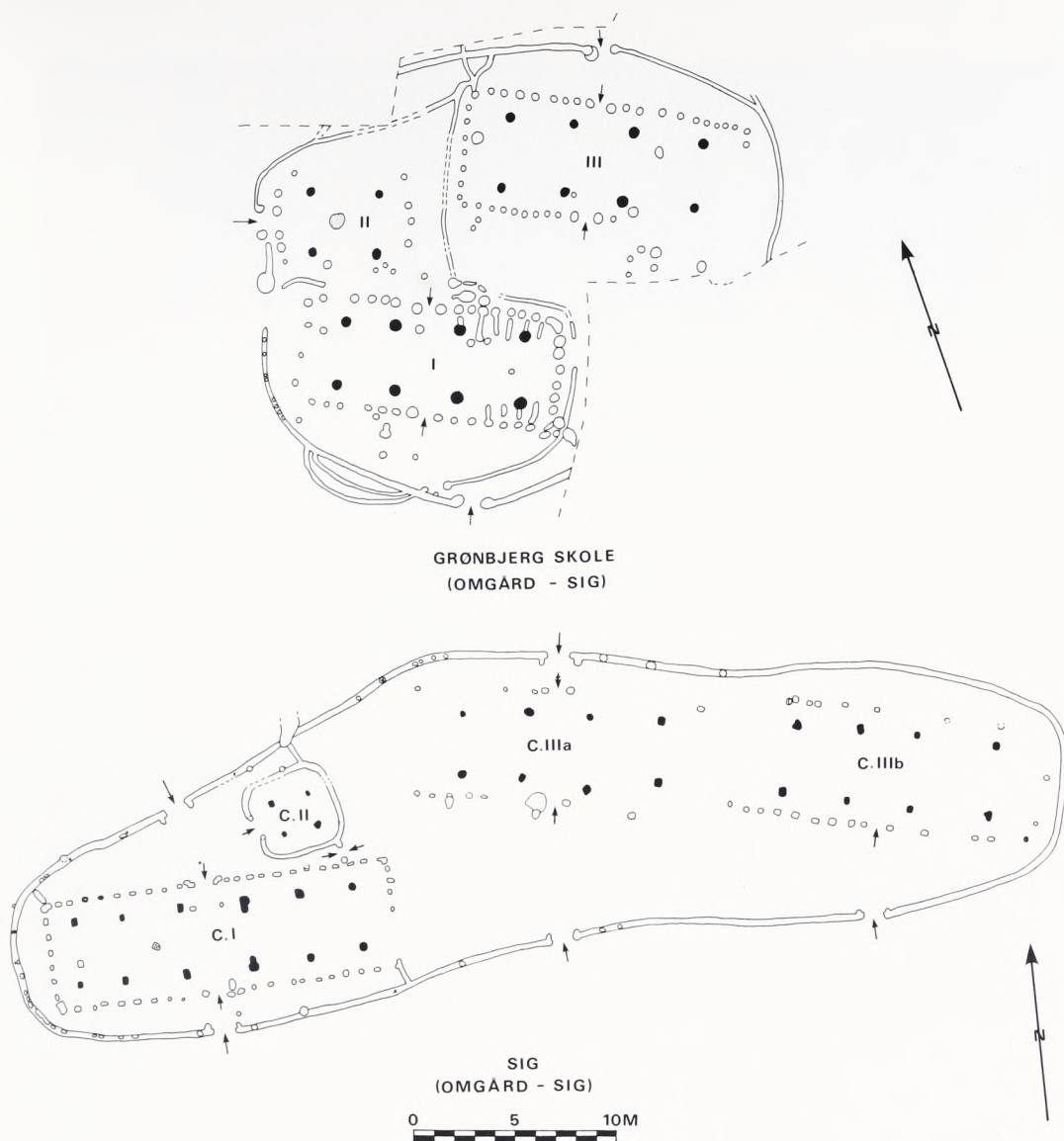

Fig. 4. Stormandsgårde. Yngre førromersk jernalder. »Grønbjerg Skole« er den ældste hovedbygning med stald og beboelse i sydvest. Lagerbygning i nordøst, smedie i nordvest.

Fig. 5. Avlsten fra smedien – hus II – på »Grønbjerg Skole«. Den beskyttede blæsebælgen mod essen. Foto P. Poulsen.

På Højris blev i 1981 undersøgt omkring 12000 m², der hovedsagelig fordelte sig på to striber langs hovedvej A 11. Fra yngre bronzealder undersøgtes flere affalds- og ildgruber. Husene ligger formentlig på det nærmeste højdeplateau, hvor vi i en søgegrøft fandt mange ildgruber. I gruberne fandtes en mængde potteskår og en mængde flintafslag (fig. 6). Flere af flintafslagene havde tildannelse og slidspor. De har altså været anvendt som redskaber. Der er i stor udstrækning anvendt lokal flint. I både bronzealder og førromersk jernalder var flinten altså et almindeligt råmateriale til forskellige redskaber. Først omkring 100 f.Kr., i den ældre stormandsgårds tid, blev myremalmsbrydningen og dermed jernudvindingen sat i system. Først da blev flinten som redskabsmateriale endelig konkurreret ud.

I 1960'erne undersøgtes på Højris flere affaldsgruber fra ældre førromersk tid. I lighed med Omgård-Sig og andre steder i sognet kan man også på Højris konstatere en brat overgang fra yngre bronzealder til førromersk tid. Denne overgang resulterede formentlig også her i opkomsten af en regulær landsby.

Der blev også undersøgt dele af et stort markkompleks, hvori vi fandt en rest af en agerskelvold, der var pløjet over med ard før 5. årh. Henover den nordlige del af marksystemet lå den østlige ende af en stor landsby med indhegnede gårde fra 5. årh. Forskellige steder inden for marksystemet fandtes keramik, oftest småbitte skår af oldtidspræg, mellem det nuværende pløjelag og undergrunden. I et tilfælde lod et skår sig sikkert datere til at være samtidigt med stormandsgårdene på Omgård-Sig. Skårene er åbenbart bragt ud på markerne med gødning eller køkkenaffald fra en nærliggende landsby. Landsbyens beliggenhed skal nok søges på selve Grønbjerg højdedraget. Her ligger ialtfald dens efterfølger fra 1. årh. e.Kr. Fra tiden før marksystemet stammer en del løsfundne knusesten, ildsprængte sten og skubbekværne. Løsfundene har grænse ved Kodal i øst og stammer åbenbart fra en landsby, der til skiftende tid flyttede rundt indenfor området. Landsbyen slog sig antagelig fast ned omkring 200 f.Kr.

Højris og Omgård-Sig giver et eksempel på, at stormandsgård og landsby kan ligge ad-

skilte. En sådan adskillelse kender man ikke med sikkerhed andre steder i Danmark. Adskillelsen kan skyldes, at stormandsgården hørte sammen med flere landsbyer.

Til trods for de mere eller mindre tilfældige fundomstændigheder og fundenes beskedne karakter har de bragt nyt på flere væsentlige punkter. Det er væsentligt, at fundene kobler undersøgelserne fra før 1974 sammen med dem fra 1974 og fremefter, således at vi her, som det foreløbig eneste sted i Danmark, har en kontinuerlig bebyggelse fra omkring 700 f.Kr. til idag. Det er også foreløbig det eneste sted i landet, hvor man har været i stand til at belyse ændringen i erhverv og bebyggelse fra yngre bronzealder til førromersk jernalder, det førromerske stormandsmiljøes opkomst, nye ændringer i erhverv og bebyggelse omkring 500 e.Kr., det videre forløb til et nyt stormandsmiljøes opkomst omkring 800 og dette miljøes videre historie til omkring år 1000.

Bopladserne i slutningen af yngre bronzealder har indenfor sognet vist sig at ligge tættere end hidtil kendt. Flere ligger med en indbyrdes afstand på 1 km eller derunder. De ligger såvel på højt som lavt kuperet terræn. Man får det indtryk, at stort set hvert eneste velegnede sted i forhold til det rådende erhverv var inddraget til bosættelse hen mod slutningen af yngre bronzealder, dvs omkring 500 f.Kr. Alle bopladserne synes opbygget efter de samme principper, nemlig en eller to gårde med et varieret antal huse omgivet af en mængde ildgruber. I et par enkelte tilfælde har man været heldig at finde ildsteder i husene, således at man kan slutte de må have rummet flere familier. Gårdene har åbenbart været flerfamiliegårde, der har været fælles om ejendomsret til gård og kvæg. I de førromerske landsbyer rummede hver gård kun een familie, der har haft sit eget kvæg. Man kan derfor ikke for yngre bronzealder tale om landsbyer. Landsbyen med enkeltfamiliegårde med hver deres kvæg grundlægges først med overgangen til førromersk jernalder.

Indenfor sognet er fra rekognosceringer kendt 11-12 bopladser fra yngre bronzealder, hvoraf der er foretaget udgravninger på syv. Da pladserne i forhold til de naturgivne omgivelser som høje bakkedrag og vådområder

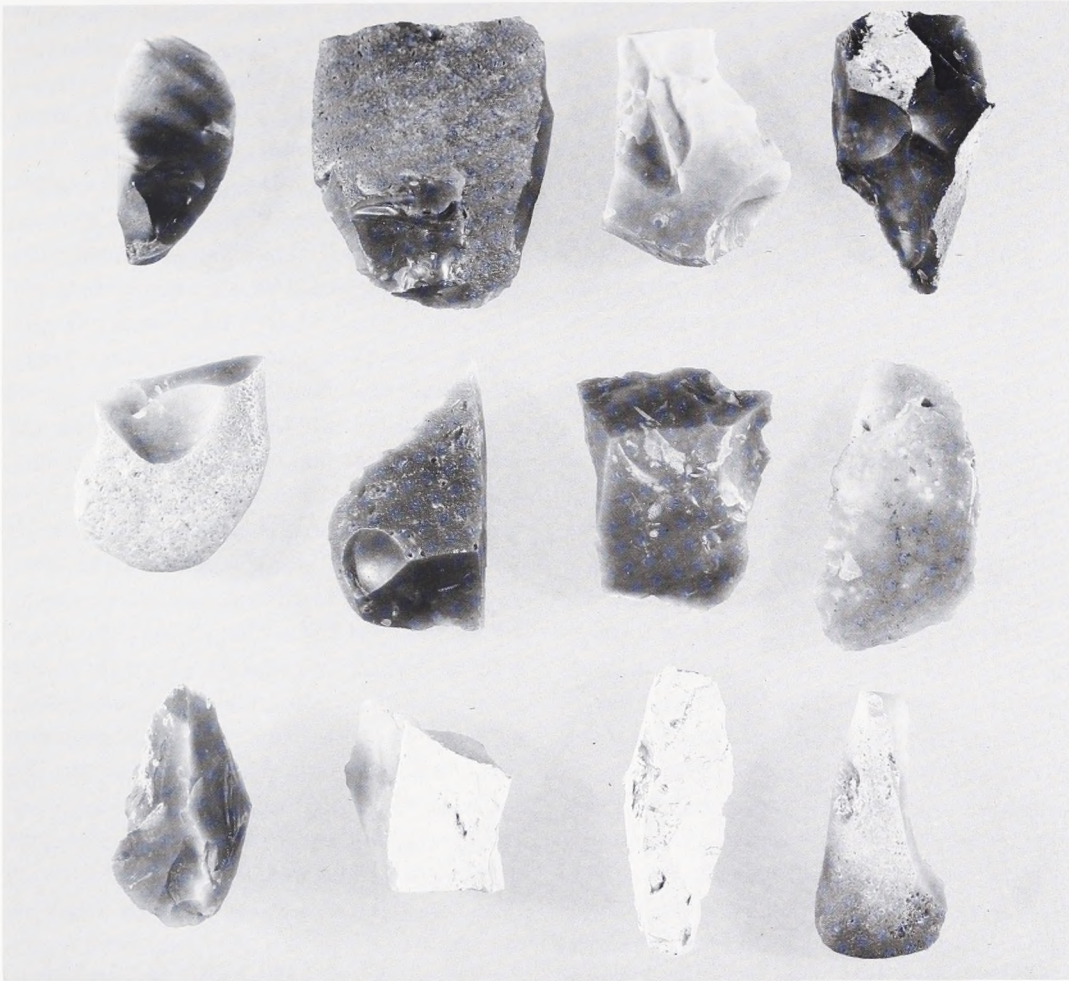

Fig. 6. Højris. Yngre bronzealder. Afslag og redskaber af flint. Foto P. Poulsen.

dannede et afgrænset hele vil det være rimeligt her at se en regulær bygd. Bopladsernes karakteristiske beliggenhed på kanten af det store vådområde »Kjæret« og langs vandløbskærene (fig. 1) viser, at adgangen til græsningsarealer var den bestemmende faktor. Kornavl kender vi foreløbig kun gennem fund af segle af flint samt kværne og knusesten. Billedet fra Omme gentager sig i nabosognene Brejning, Hover og Torsted. Også her er der tale om afgrænsede bygder.

Fra de fire sogne er kendt mindst 15 bopladser, men overraskende nok kun syv grave, hvoraf fem endog er lidt ældre end de første bopladser. Det kan skyldes, at alle er blevet ødelagt ved senere tids dyrkning, en ukendt gravskik eller gravlæggelse andre steder end hvor bopladserne lå. Den enerådende ligbrændingsskik gjorde det i givet fald let at

transportere asken. Med de mange års undersøgelser ville eventuelle grave med eller uden dækkende stenlægning nok være kommet frem. Det har ikke været tilfældet. Amatørvirksomheden i området strækker sig tilbage til 1920'erne; men uden indberetning om sådanne fladmarksgrave. Omkring Omgård-Sig, Højris m.fl. findes heller ikke ældre høje, hvori askebeholdere eventuelt kunne være indsatte, som det kendes andre steder fra. Spørgsmålet er så, om det er kvægnomader, der har slået sig fast ned, eller om der er tale om en opsplitning af ældre stedlige bebyggelser, eller om der har fundet indvandring sted. De solidt konstruerede treskibede huse og ildgruberne, der karakteriserer bopladserne fra deres begyndelse, udelukker nomadehypotesen. En afgørelse af de to andre muligheder kræver, at der kendes noget til bebyggelsen

lokalt og andre steder fra tiden umiddelbart før de første bopladers grundlæggelse. Der kendes imidlertid intet til boplads hverken i Omme eller i de tre nabosogne. Derimod har man kendskab til nogle få grave, der viser en spredt bebyggelse. Til gengæld er der her tale om en bebyggelse, der har været tilpasset ressourcerne. Det er denne balance, der langsomt nedbrydes i takt med den første bosættelse. Den bratte stigning i bebyggelsen og den dermed øgede befolkning i Omme og de tre nabosogne er et så markant brud med den foregående tids balance mellem befolkning og områdernes kontinuerlige økonomiske ydeevne, at det nok kun kan skyldes indvandring.

Denne bosætning, hvad enten den er fremkaldt af interne eller eksterne forhold, har ændret den økologiske balance i kritisk retning overfor græsningsområdernes kontinuerlige ydeevne. Det har på et tidspunkt nødvendiggjort en ændring i erhvervet således, at jordbruget blev opprioriteret. Det er da netop også det, som sammen med landsbyens opkomst karakteriserer overgangen til førromersk tid. Samtlige boplads fra yngre bronzealder viser således også spor af bebyggelse i ældre førromersk tid. Der er blot sket en dybtgående ændring, hvor de tidligere storfamiliegårde opsplittedes på en række små enkeltfamiliegårde. Gårdene var samlet i landsby-samfund. Landsbyen overtog vel storfamiliens regulerende funktion. De ændrede ejendomsforhold giver sig da også udslag i fremkomsten af en ny gravskik, hvor hver grav blev omgivet af en ringgrøft og dækket af en lille høj. Sådanne tuegrave, som de også kaldes, kendes der mange af fra Omme, Brejning og Torsted. I lighed med gårdenes samling til landsbyer ligger gravene samlet på gravpladser og i umiddelbar nærhed af landsbyerne.

De tidlige landsbyer var forholdsvis små. På Omgård-Sig antagelig blot 5-6 gårde. De enkelte gårde har næppe haft mere end 5-10 stk kvæg beregnet ud fra staldendernes størrelser. Alle gårde var stort set lige store. Billedet fra Omgård-Sig svarer således til de øvrige tidlige landsbyer i sognet.

Dette lighedssamfund skulle ikke vare ved. Det ophørte i slutningen af 2. årh. f.Kr. med opkomsten af den ældre stormandsgård på Omgård-Sig. De mange ombygninger af den

ældre gård tyder på, at stormandsmiljøet endnu var under etablering og først egentlig konsolideredes med den yngre gård.

Takket være undersøgelserne på Grøntoft, der ligger et par kilometer øst for Omgård-Sig, og Omgård-Sig ved man nu, hvornår det økonomisk differentierede miljø opstår, som var forudsætningen for opkomsten af stormandsgården. I den på Grøntoft indhegnede landsbys slutningstid i 2. årh. f.Kr. er der sket en klar økonomisk differentiering mellem gårdene. Denne udvikling førte til nedlæggelse og vel også til flytning af landsbyen. Netop omkring dette tidspunkt opstår den ældre stormandsgård.

Før den indhegnede landsbys tid flyttede landsbyen rundt med jævne mellemrum (15-25 år), som vi allerede har set eksempler på fra Omgård-Sig og Højris. Ved hver flytning opdyrkedes det gamle bosted for at udnytte de afsatte gødnings- og mineralstoffer, samt et stykke hede, der afbrændtes for at udnytte askens indhold af næringssalte. Det førhen dyrkede område sprang vel sagtens atter i lyng og kunne vel en tid tjene til kvægets græsning. Anvendelsen af kvæggødning betød dernæst, at landsbyen kunne ligge nogle år samme sted før jorden atter var udpint og en flytning nødvendig. De mange løsfund af knusesten, ildsprængte sten og skubbekværne, som er gjort rundt om i sognet, tyder på, at flytteprincippet blev udnyttet til det yderste. I takt med udtømningen af velegnede arealer til dyrkning er formentlig sket en sammenlægning af landsbyer. Det er ialtfald således, at antallet af landsbyer i ældre førromersk tid er højere end i yngre førromersk tid. Med udtømningen af mulighederne for at flytte opstod den faste eller stationære landsby, hvis mest karakteristiske kendetegn er agerskelsvoldene rundt om markerne. Deres dannelse kræver et stabilt, vedvarende marksystem. Der kendes idag seks skelvoldskomplekser i sognet.

Med fastlåsnings til et og samme sted ophørte den økonomisk udjævnende effekt, der lå i flytteprincippet med de periodiske omfordelinger af jorden. Fra nu af blev hver gård sin egen herre. Det fik til følge, at nogle gårdes kvæghold voksede, andres stagnerede og atter andres blev mindre, som det så markant ses på Grøntoft i den indhegnede landsbys tid.

De talrige skelvoldskomplekser, der endnu fandtes mange steder på de jyske heder til ind i vort århundrede, tyder på, at iagttagelserne fra Nr. Omme Sogn har almen gyldighed. Idag er en del af disse gamle marksystemer fredet.

Denne økonomiske differentiering skabte i store dele af Jylland et lag af velstående bønder. Det må være fra dette lag en flok ledere udskilte sig, som skulle blive den kommende tids stormænd. De byggede snart særskilte gårde enten af enkeltgårds karakter eller som et særligt afgrænset område i landsbyerne. Med stormandsmiljøets udskillelse påbegyndtes en organisering af samfundet i et omfang, hvis lige næppe findes før i 10. årh. Det første tegn på den nye organisationsform var åbenbart en forbedring og udbygning af vejnettet. De mange stenbrolagte veje over vådområder, der nu blev bygget, er et tilstrækkeligt vidnesbyrd herom. Det er imidlertid vanskeligere at finde ud af, hvad der har været det økonomiske grundlag for de to tidlige gårde på Omgård-Sig. Den ældre har haft plads til 12 dyr og den yngre til 16. I forhold til den største gård i den indhegnede ældre landsby på Grøntoft og i forhold til samtidige landsbyers gårde andre steder er der bestemt ikke tale om noget imponerende antal.

Bygningen af stenbrolagte veje over vådområder er næppe sket blot af hensyn til luksus-kørsel med »Dejbjergvogne«. Disse veje har tjent til transport af tunge laster. Det kan kun være jern. De to gårde ligger da også midt i et myremalmsrigt område. Slagger, slaggeproppe og jernudvindingsovne er fremkommet tilfældigt ved de primære undersøgelser. Foreløbig er omkring Omgård-Sig lokaliseret fire jernudvindingsspladser. En er fra førromersk tid, to fra 3.-5. årh. og en udateret. Fund af slagger fra Grøntoft viser, at jernudvindingen påbegyndtes i ældre førromersk tid. Forekomsten af flint i ældre førromersk tid viser dog, at jernet ikke var almindeligt og dermed næppe heller egentlige jernredskaber. I gravene har man derimod fundet smykker af jern. I yngre førromersk tid ser billedet noget anderledes ud. Forekomsten af særlige smedier på de to gårde betegner noget nyt. Produktionen og dermed forsyningen med jern må nu være kommet ind i organiserede rammer. Udviklingen fra den lejlighedsvis jernproduktion i

ældre tid til den organiserede i yngre tid har gjort jernet så billigt, at det endelig kunne udkonkurrere flinten. Udbygningen af vejnettet lettede samtidig distributionen, vel ikke mindst til det østlige Danmark, hvor der kun sporadisk findes myremalm.

Det er øjensynligt i dette organisationsmønster, at det væsentligste grundlag for de to gårdes økonomi skal søges. Deres østlige bygninger kan i så fald have tjent som lagerbygninger. I takt med udbygningen af distributionsnettet til det østlige Danmark fortrænges flinten også herfra. Samtidig med flintens forsvinden fra Sjælland i 1. årh. e.Kr. dukker her en række rigt udstyrede grave op. Den rigdom, som disse grave er et udtryk for, skyldes vel handel med vestjysk jern. En handel, som efterhånden synes at have udviklet sig til et monopol. Man kan direkte se, at jo mere jernproduktionen øges i Vestjylland, jo flere rigt udstyrede grave dukker op på Sjælland. Man kan i tiden frem til omkring 400 e.Kr. se, at jernproduktionen gjorde bønderne rige i Vestjylland, at distributionsmonopolet i Østjylland og på øerne skabte et lag af stormænd samt ikke mindst her et langt større lag af fattige bønder.

Til de to gårde hører også en karakteristisk fin sandmagret, sort skinnende keramik (fig. 7). De karakteristiske facetterede rande på et par af de viste skår betegner noget nyt uden rod i ældre tids keramik. Man kan se, at den fine keramik blev introduceret på et tidligt tidspunkt i den ældre gårds historie.

På Højris fandtes et randskår, der har samme form som på den fine keramik. Det er blot grovere og brændingen anderledes. Det ligner afgjort en formmæssig efterligning af den fine keramiks randparti. Den fine keramik er ikke fundet i udpræget store mængder på de to gårde. Det forekommer derfor rimeligt at antage, at den ikke er fremstillet i sognet. Det er derimod nok tilfældet med det kar, hvortil skåret fra Højris hørte. Kan man tænke sig, at den fine keramik er produceret og spredt rundt om til stormandsgårdene i forbindelse med opkomsten af en særlig drikkeskik? Udover dens mulige anvendelse ved festlige drikkelag på stormandsgårdene kom denne keramik formentlig også til at danne mode blandt landsbyottemagerne rundt om i Jylland. Det kan

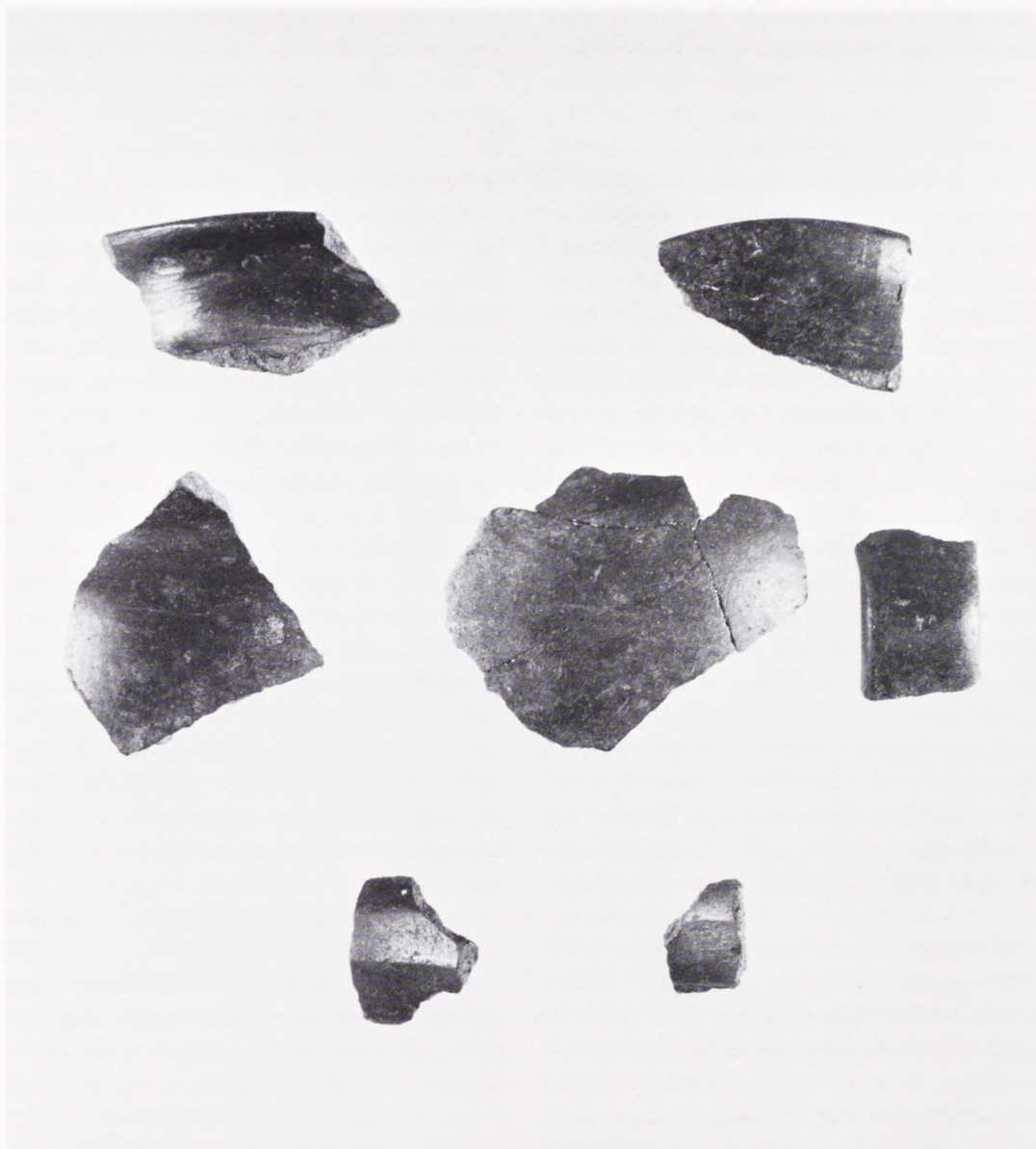

Fig. 7. Omgård-Sig. Fin, sort, blankskinnende keramik. 1-6 fra »Grønbjerg Skole« og 7 fra »Sig«. 6-7 med brede facetter indvendigt på randene. Foto P. Poulsen.

være forklaringen på, at den karakteristiske facetteringsteknik så hurtigt spredte sig til de jyske landsbyer og ikke blot til en bestemt, men til en lang række kartyper.

Hen mod slutningen af førromersk tid havde pottemagerne lært sig at fremstille en teknisk fremragende tynd, sort, skinnende keramik, som bl.a. kendes fra Højris. Hen mod 1. årh.'s begyndelse blev facetteringen smallere og randene mere fortykket. Den oprindelige funktion bag facetteringen af drikkebægrenes mundingsrande levede videre som dekorative

elementer, der efterhånden skulle antage ekstreme former. Samtidig med denne udvikling indenfor landsbypottemageriet blev stormændenes drikkebægre afler udskiftet med parvise sølvbægre af romersk oprindelse. Samtidig dukker parvise drikkehorn op hos kvinderne. Bag introduktionen af romerske sølvbægre lå udadvendte forbindelser. Disse udadvendte forbindelser blev skabt i den yngre gårds tid.

I den yngre gårds tid viser sig i Midt- og Nordjylland også en del rigt udstyrede mandsgrave med bl.a. sværd, skjold og spyd-

spids. De markerer åbenbart det konsoliderede miljøes sociale status. Lidt senere dukker våbengravene også op i Sydjylland. Udbredelsen af disse rigt udstyrede grave skal altså nok ses i forbindelse med den stigende efterspørgsel efter vestjysk jern. Med jernproduktionens spredning i Vestjylland til stort set alle landsbyer forsvandt samtidig grundlaget for de vestjyske stormænd. Anderledes for det østlige

Danmark, hvor der næsten ikke findes myremalm. Her skabte et handelsmonopol på jern et lag af velstående folk. Det kan derfor konkluderes, at myremalmens ulige udbredelse skabte grundlaget for den forskel, som fra omkring 1. årh.'s begyndelse kom til at præge udviklingen i Danmark i to vidt forskellige retninger.

Parti af den østlige del af Omgårds Mose med omliggende marker, set fra nord. Gården Sig ses i baggrunden til højre. En ældre stenbrolagt vej findes ved de to jordbunker th. Den førromerske, yngre stormandsgård ligger på det høje plateau mellem Sig og jordbunkerne.

Grønbjerg højdeplateauet med Højris-bopladserne ses i baggrunden til venstre. Foto LCN.

To jyske bronzealderveje

– og en ny metode til arkæologisk opmåling

Af MOGENS SCHOU JØRGENSEN

Fig. 1. Høj række langs vejspor ved Vranum, Viborg amt. Pennetegning af E. Schiödte 1880 i Nationalmuseets 1. afd.

Bronzealderens vejlinier afspejler sig i nogle af de markante, ofte kilometerlange højrækker der præger landskabet. Langs disse har vejen gået, enten vigtige hovedfærdselsstrøg eller lokale veje. Selve vejen fremtrådte ikke som andet end simple hjulspor, når ét var kørt op, anlagde man blot et nyt ved siden af. Kun ved passage af stejle skråninger og fugtige lavninger var egentligt vejbyggeri nødvendigt.

Veje over fugtige strækninger som moser og ådale møder vi almindeligvis i den simpleste form: grene og ris, der i 3-4 m bredde er lagt ud over det fugtige område. De enkelte grene er lagt på tværs af færdselsretningen for at forhindre hjulene i at synke i, og grenlaget kan være dækket af et lag sand eller grus samt fastholdt af lodret nedbankede pæle for at forhindre, at vejen skyllede væk. Disse veje var ikke solide, der måtte ofte foretages udbedringer, og når vejen var helt nedslidt, anlagde man en ny oven i eller ved siden af den gamle.

Andre bronzealderveje har krævet en større håndværksmæssig indsats. Moderne landbrugsarbejde har i 1981 og -82 givet anledning til undersøgelse af to sådanne jyske bronzealderveje.

Ældst er en overgang over Speghøje Mose, den nordligste del af Pårup moseområde mellem Herning og Silkeborg. Fra øst og vest skyder landtunger sig ud i mosen, der her er godt 300 m bred.

Vejen fremkom i 1940'erne under tørvegravning, men først efter at de østligste 50 m var bortgravet kom anlægget til arkæologernes kendskab, og i 1947 foretog Nationalmuseet ved Jørgen Meldgaard en mindre undersøgelse på stedet. Tørvegravningen er i disse mosearealer fortsat til omkring 1960, så siden er mere af vejen forsvundet. Den nuværende ejer af denne del af mosen, vognmand Henning Jespersen i Engesvang, har gennem en årrække foretaget mindre afgravninger af sphag-

numtørv, og han standsede arbejdet, da han nærmede sig den resterende del af vejen. Nationalmuseet har med økonomisk bistand fra Fredningsstyrelsen foretaget en mindre undersøgelse af vejen, hvoraf kun den vestligste trediedel i dag er tilbage.

Vejen er omkring 3 m bred og hovedsagelig

bygget af egetømmer. Kørebanen består af kløvede og tilhuggede planker i fuld vejbredde, lagt på tværs af færdselsretningen. Nærmest det faste land er plankerne blot lagt på et lag af grene og ris, der har tjent to formål: vejbanen blev fundamenteret, og der blev en passende arbejdsvej for vejbyggerne. Grenvejen har væ-

Fig. 2. Vejen over Speghøje moses smalleste parti. Moseområdet har strakt sig op gennem det nuværende Engesvang til Bølling sø. De fuldt optrukne streger er afvandingsgræfter m.v. i de nuværende mosedrag. Prikker markerer gravhøje, såvel udaterede som høje fra sten- og bronzealder. Højene i kortets nordøstlige hjørne er en del af de flere hundrede høje, der har fulgt færdselsruten øst om Bølling sø. Den nord-sydgående vejlinie vest om Bølling sø – i dag hovedvej 13 – kan ikke med sikkerhed føres mere end 500 år tilbage. Kortets kvadratnet er 1 km-net. Udsnit af Geodætisk Instituts 4 cm kort 1214 IV NØ, reproduceret med instituttets tilladelse (A 375/82). Copyright.

Fig. 3. Svellevejen i Speghøje mose i kanten af tørvegraven og delvis afskåret af denne. MSJ fot. 1982.

Fig. 4. Et af de bedst bevarede partier af Speghøje-vejen. MSJ fot. 1982.

Fig. 5. Tæt ved den 3500 år gamle vej i Speghøje mose anvendes samme byggeprincip i en nutidig arbejdsvej for sphagnumgravning: der lægges et grenlag ud som fundament, på de blødeste steder suppleres med langsgående tømmer og øverst placeres kørebaneplanker. MSJ fot. 1981.

ret bygget over hele vejforløbet, og hvor bunden blev mere blød, er kørebaneplankerne desuden lagt på to langsgående, tilhuggede stammer.

Med nogle meters mellemrum er de langsgående stammer fastholdt i siden af lodretstående, tilspidsede egestolper. Disse stolper har raget 30-40 cm op over vejbanens niveau og har tjent endnu et formål: når der var meget vand i mosen og selve vejen stod under vand, har de markeret kanten af kørebaneplankerne, en såre praktisk ordning for den kørende. De udgravede stolper var op til 1,8 m lange og var alle placeret, så de nåede ned gennem hele tørvelaget med spidsen anbragt i den underliggende sandbund.

Træet til kørebaneplankerne er omhyggeligt udvalgt, alt er af lige, regelmæssige stammer, der er kløvet og derefter groft, fladt tilhugget. Den-

drologiske undersøgelser, foretaget af Nationalmuseets naturvidenskabelige afd. har vist, at stammerne er af op til 200-årige egetræer. Det samlede forbrug, alene til kørebaneplankerne, er godt 1500 m egetræstammer.

Vejsens tidsfæstelse bygger på en kulstof-14 datering (K-3621) af de yderste 20 årringe i en kørebaneplank med splintved. Dateringen er 1450 ± 80 f.Kr. (konv. 1160 ± 80 f.Kr.) – altså fra midten af ældre bronzealder.

En pollenundersøgelse i Speghøje mose, foretaget af Bent Aaby, Danmarks Geologiske Undersøgelse har vist, at denne del af mosen i ældre bronzealder fremtrådte som et åbent birkekær med tagrør, bregner og forskellige star-arter. Efterhånden groede vejen til og blev opgivet, og birkekæret afløstes af en højmoser, hvor 3 m tørv dækkede bronzealdervejen, da den atter blev gravet fri.

Det andet vejanlæg fra bronzealderen kom for dagen i 1944 ved dræningsarbejde i Skalsådalene nær Skals nord for Viborg. Samme og følgende år foretog Nationalmuseet ved Knud Thorvildsen en undersøgelse af dele af vejen. Siden er den nuværende ejer, Torben Hougaard, Dalbækklund, stødt på vejen i forbindelse med markarbejde, og da dele af vejen på grund af dræning nu ligger umiddelbart under engens græstørv, blev der foretaget en undersøgelse i samarbejde mellem Nationalmuseet, Viborg Stiftsmuseum og Fredningsstyrelsen.

Skalsådalene er på dette sted godt en kilometer bred med markante højdedrag på begge sider. Åen snor sig mod sydvest, hvor den efter 5 km løber ud i Hjarbæk fjord. Fra sydøstbredden går vejen ud i ådalene, og den er i sin konstruktion simplere end vejen i Speghøje Mose. Skalsåvejen består af spejkløvede stammer, hovedsagelig egetræ, lagt ud på tværs af færdselsretningen. Plankerne er op til en halv meter i tværmål og uregelmæssigt udkløvede i 1-3 m længde. De er lagt på ådalens overflade på et lag af grene og ris uden anden underliggende konstruktion, og er kilet ind imellem hinanden, så de danner den 2¹/₂-3¹/₂ m brede kørebane. Hvor der har været huller mellem plankerne, er de fyldt ud med grene og ris. Kørebaneplankerne er bygget af et enkelt lag planker, der flere steder har spor af udbedringer i form af kompakte grenlag eller yderligere planker og grene. Enkelte steder har

man konstateret lodrette, svære grene til fastholdelse af vejbanen.

Vejen er anlagt i yngre bronzealder. En kørebaneplanke er kulstof-14 dateret (K-1978), de yderste 21 årringe angiver alderen 815 ± 100 f.Kr. (konv. 620 ± 100 f.Kr.).

Skalsåvejen går fra det faste land 215 m ud i ådalen, hvor den slutter brat. Det underliggende lag af grene og ris kan følges godt 1 m i vejens forlængelse – herefter er der intet spor af en fortsættelse. Intet taler for at vejen har været længere, nok har det været almindeligt at genbruge tømmer fra anlæg, der var gået af brug, men selvom planker var fjernet fra kørebanelanlæg, måtte det underliggende grenlag stadig være tilbage. En geo-radaropmåling over hele ådalen viste intet, der tydede på at vejen har været længere, en serie borer og grøfter støtter denne opfattelse.

Stedet synes heller ikke ideelt til en overgang over den mere end kilometerbrede ådal. Mod nordøst er der 3 km til Løvel bro, et velkendt overgangssted fra middelalderen og op i tiden, ådalens bredde er her et par hundrede meter, og blot 1 km sydvest for Skalsåvejen ved den nuværende vejovergang ved Løvelmølle ville holme i ådalen have lettet arbejdet med en vejoverførsel.

I det nutidige landskab omkring Skalsåen er der intet, der sikkert røber vejens funktion. Planlagte geologiske undersøgelser vil forhåbentlig fastslå ådalens nøjere udseende i yngre bronzealder: bevoksning og terræn, åens nøjagtige løb og udstrækningen af fjorden, der i dag ligger nogle kilometer mod vest. En nærliggende forklaring på Skalsåvejen er en adgang gennem en sumpet og mere eller mindre tilgroet ådal til klart vand ved selve åløbet, en nyttig foranstaltning for beboerne i den bebyggelse, der har været i højdedragene øst for Skalsådalen.

Et overgangssted er derimod vejen i Speghøje Mose, men hvor førte den hen? Der er ikke i nærheden bronzealderfund, der med sikkerhed vidner om bebyggelsernes nøjagtige beliggenhed. Et par kilometer øst for mosen ligger det nord-sydgående bælte af høje, heriblandt mange fra ældre bronzealder. Disse høje markerer hovedfærdselsåren langs den jyske højderyg, som allerede i denne del af oldtiden har haft en betydning. Fordelingen af fund langs

med denne færdselsåre tyder på at den var vigtig for fjernhandelen sydpå.

Nu har denne hovedfærdselsåre ikke været en fast, entydig vejlinie fra oldtiden til i dag. Ruterne har vekslet øst og vest om større forhindringer som f.eks. mosedrag og samtidigt har flere ruter været i brug, afhængig af årstid, af transportmiddel og af rejsens formål. Vejforløbet skal i stedet for en enkelt vejlinie opfattes som en flere kilometer bred vejkorridor – et hoved-vejstrøg.

Speghøjevejen kan imidlertid ikke med nogen rimelighed passes ind i de topografiske forhold som en del af det nord-sydgående vejstrøg. Snarere er her tale om en »sidevej« fra den store færdselsåre, enten en lokal vej til de nærmeste landsbyer eller en større færdselsåre vestpå. Anlægget i mosen har sparet dem, der skulle passere den, for en større omvej, men om dens betydning kan vi kun gætte.

Speghøje- og Skalså-vejen er de første større træbyggede bronzealderveje, der er fremkommet herhjemme, men deres sparsomme tilstedeværelse i det nuværende fundmateriale skal ikke ses som et udtryk for en særlig betydningsfuld vej, det skyldes snarere en tilfældighed. Der kendes lignende bronzealderveje i Nordtyskland, og systematiske eftersøgninger og omfattende udgravningskampagner nær Oldenburg i Nordvesttyskland og i Somerset i England har i de senere år bragt talrige vejkomplekser af ganske samme udseende for dagen inden for mindre, afgrænsede områder.

Måske går der nogle år før vi fra nye fund får yderligere kendskab til bronzealderveje af form som Speghøje Mose og Skalsådalen, men disse to veje skulle nu være sikret på både den ene og den anden måde. De resterende vejforløb er efter undersøgelsens afslutning blevet fredet, og fra begge veje er der hjemtaget velbevarede partier til konservering og senere udstilling.

I forbindelse med undersøgelserne af de to bronzealderveje og deres omgivelser blev der anvendt en nyere geofysisk målemetode, der er velegnet til visse arkæologiske opgaver, og som derfor fortjener en nærmere omtale – en georadar.

Geo-radarens princip er det, at en elektrisk impuls fra en antenne sendes ned i jorden. Når

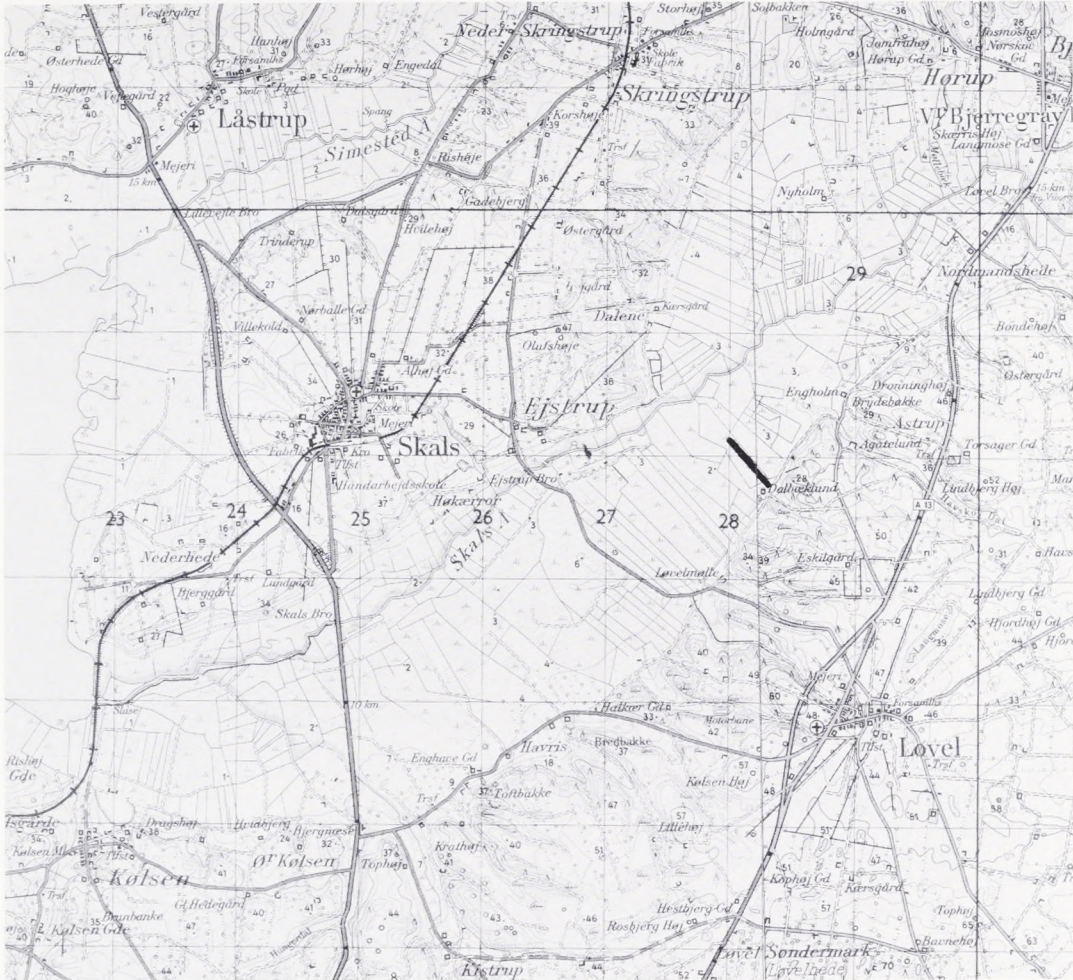

Fig. 6. Skalsådal med markering af bronzealdervejen øst for Skals ved Dalbækland. For en vejlinie i samme retning er nærmeste egnede overgangssted nær den nuværende vej ved Løvelmølle, mens det store nord-sydgående færdselsstrøg har passeret omkring Løvel Bro. Kortets kvadratnet er 1 km-net. Udsnit af Geodætisk Instituts 2 cm kort 1215 I og 1215 IV, reproduceret med instituttets tilladelse (A. 375/82). Copyright.

impulsen rammer et sted i jorden, hvor to lag med forskellig elektrisk ledningsevne mødes, vil en del af impulsen reflekteres fra laggrænsen mens resten fortsætter. Ved næste laggrænse reflekteres en del af den tilbageværende impuls, mens resten fortsætter og så fremdeles, alt efter det pågældende instruments indtrængningsdybde og jordlagenes ledningsevne. Ligeledes reflekteres dele af impulsen fra vandspejlet, fra sten, kabler, drænrør – og fra arkæologiske objekter og anlæg. Ved måling af tiden fra signalet udsendes, til det reflekterede signal atter modtages, beregnes afstanden.

Nedtrængningsdybden og opløsningsevnen er afhængig af antennens frekvens. Jo mindre frekvens, desto større nedtrængningsdybde og jo mindre opløsning, dvs færre detaljer. Til-

Fig. 7. Parti af Skalsåvejen. Denne sektion vil efter endt konservering blive udstillet på Viborg Stiftsmuseum. M. Iversen fot. 1982.

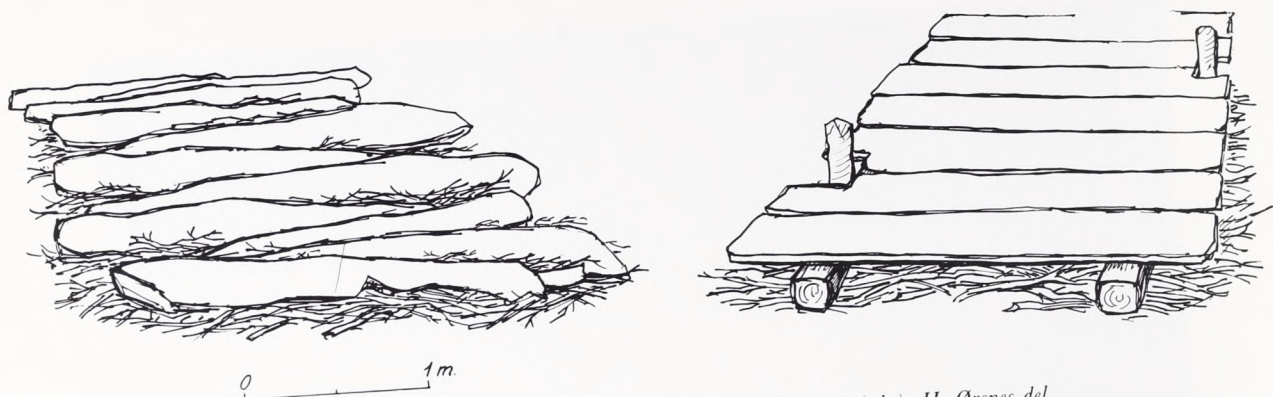

Fig. 8. Konstruktionsprincipper for vejene i Speghøje mose (t.v.) og Skalsådal (t.h.). H. Ørsnes del.

Fig. 9. Georadaropmåling i Skalsådal. Antennen er monteret på en slæde og trækkes efter køretøjet, hvor instrumenterne er indbygget. Anvendelse af bæltekøretøj gør det muligt at arbejde på blød bund. MSJ fot. 1982.

Fig. 10. Georadaropmåling over en høj på Himlingøje-gravpladsen. Antennen, monteret med hjul, trækkes manuelt over højen med kabelforbindelse til køretøjet med instrumenterne. MSJ fot. 1980.

Fig. 11. Georadarens kontrolenhed, båndoptager og udtegningsdel, monteret i køretøj. Det udtegnede signal er refleks målt på højen fig. 10 og viser en nedgravning i højens centrum. E. Asmussen fot. 1980.

svarende gælder, at jo større frekvens, desto mindre nedtrængningsdybde, men større opløsningsevne og dermed flere detaljer. Ud over den valgte frekvens afhænger nedtrængningsdybden af jordlagenes ledningsevne. Eksempelvis er nedtrængningsdybden ca 3 m i moræneler, 10-15 m i tørv og 10-30 m i sand og grus. Opmåling til arkæologisk brug foregår normalt i dybder, hvor en passende opløsning er mulig, undtaget herfra er dog saltholdige områder og fedt ler – her er der så ringe nedtrængning, at selv højtliggende objekter sjældent registreres.

Opløsningsevnen er afgørende for, hvor små enheder der kan erkendes. For eksempel giver to antenner på henholdsvis 80 og 900 MHz ved den laveste frekvens en nedtrængningsdybde på op til 40 m med en opløsningsevne på knap en meter, mens antennen med den højeste frekvens giver en nedtrængning på højst et par meter og en opløsning på et par cm.

Geo-radaren er udviklet civilt og militært i USA i begyndelsen af 1970'erne med henblik på geologisk kortlægning og bygge- og anlægsarbejder. Det system, der er repræsenteret i

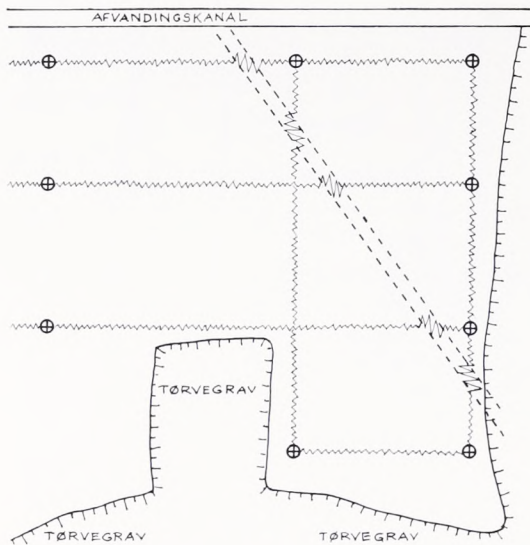

Fig. 12. Principskitse af georadaropmåling i Speghøje mose. Mellem hovedfikspunkterne, afsat i terræn, opmåles profiler hvor punkter markeres på udtegningen for hver 10 m. Ved sammenligning af de udtegnede profiler ses samme karakteristiske anomali at ligge på en ret linie. Prøvegravning og borerig viste svellevejen, markeret med en stiplede linie. H. Ørsnes del.

Danmark, er det første kommercielt tilgængelige system: Subsurface Interface Radar (SIR-system). Systemet findes ved Teknologisk Institut og ved Skanrad, en skandinavisk virksomhed, der er affødt af de projekter for georadar, der i 1970'erne blev udviklet på Tekniska Högskolan i Lund, og som nu på kommerciel basis foretager opmålinger.

SIR-systemet fungerer i praksis ved at antennen, der er indbygget i en kasse, vekslede i størrelse efter frekvens, trækkes hen over den profil, der ønskes opmålt. I jævnt terræn kan antennen trækkes efter det køretøj, der indeholder kontrolenhed, båndoptager og udtegnedel. I vanskeligere terræn trækkes antennen manuelt i jævnt tempo med kabelforbindelse til køretøjet. I forvejen skal fikspunkter være afsat i terrænet; de markeres på udtegningen, så den opmålte profil kan orienteres nøjagtigt. Udtegningen sker fortløbende og direkte, dvs man kan umiddelbart se og sammenligne signalerne. Endvidere optages sig-

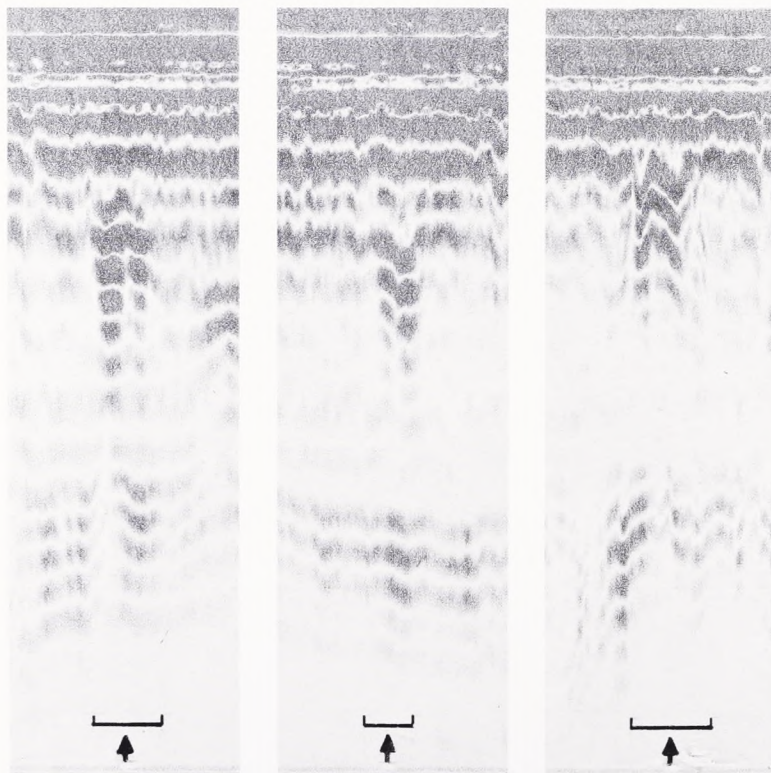
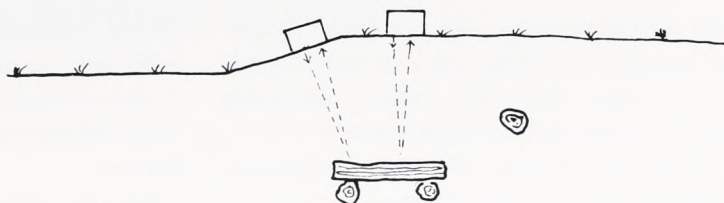

Fig. 14. Tre georadarreflekser fra Skalsåvejen. Forskellen i signalernes bredde skyldes, at vejen er passeret i forskellige vinkler, så den kørte strækning over selve vejbanen veksler. Anlæggets opbygning og bevaringsgrad viste sig ved den efterfølgende undersøgelse at være den samme de tre steder – målingen viser ikke et entydigt billede af det samme anlæg. Det midterste signal er målt over udgravningsfeltet fig. 7. Opmåling: Skanrad AB 1982.

SKITSE
AF PROFIL

SIGNATUR
FIG. 12

ANOMALIER

I II III

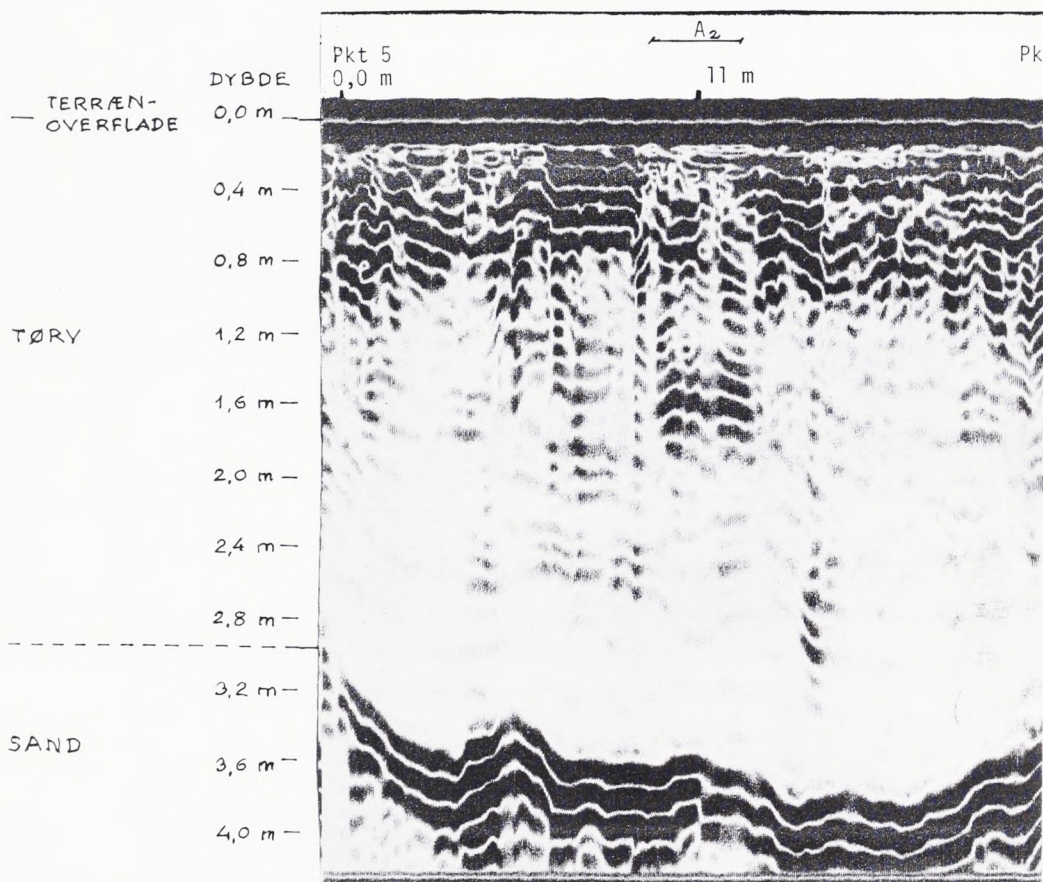

Fig. 13. Georadaropmåling i Speghøje mose. Anomali I: På grund af den skråt afgravede overflade reflekteres signalet, der går vinkelret på overfladen, af vejbanen. Anomali II: Vejbanen, reflekteret fra antennen kørende i vandret plan. Anomali III: Et væltet elletræ i tørv. Opmåling: Skanrad AB 1981. H. Ørsnes del.

nalerne på bånd, så de senere kan afspilles under forhold, hvor f.eks. konstante forstyrrelser filtreres fra.

I forbindelse med udvikling i udlandet har geo-radar kun i få tilfælde været anvendt ved arkæologiske undersøgelser. I Sverige har der været foretaget opmålinger af bygningsfundamenter, stenbyggede anlæg etc, og for-

søgsvis har systemet været benyttet af Lunds Universitets historiska museum på Skateholm, en jægerstenalder grav- og boplads i Skåne. Göteborg Universitet har anvendt geo-radar forud for udgravninger af bronzalderanlæg på Cypem.

I Danmark har geo-radar gennem et par år været anvendt på omtrent en snes lokaliteter

med et halvt hundrede objekter af vidt forskellig karakter: gravhøje, træ- og stenbyggede anlæg, vrag, hustomter, ruiner, voldanlæg samt til egentlig rekognoscering.

Det gælder for geo-radar som for lignende målemetoder, at man registrerer en række afvigelser i jordlagene, men metoden meddeler intet om hvad disse afvigelser består af – en rørledning giver samme reflekterede signal som en stenrække, og der findes i jorden talrige naturlige anomalier: sten, fyldskifter etc, jfr eksemplerne i de afbildede geo-radar-profiler.

Selv om sammenligningsgrundlaget for opmåling af arkæologiske objekter efterhånden bliver større, vil det altid være nødvendigt at supplere geo-radar-profilerne med borer og mindre gravninger. Metoden er derfor uegnet til almindelig rekognoscering, hvor der i så fald skal foretages kontrol af hver eneste anomali. Til gengæld er metoden velegnet til nøjagtig opmåling af kendte eller lokalisering af formodede objekter og anlæg med større udstrækning.

Opmålingen af de to jyske bronzealderveje foregik ved, at der over det areal, hvor vejene var lokaliseret og hvor de formodedes at fortsætte, blev udlagt et tæt net af fikspunkter. Geo-radar-profilerne blev opmålt i dette system, så hver enkelt profil nøjagtigt kunne orienteres. Ved sammenligning af profilerne viste de stort set samme anomali, der kunne fastlægges på en ret linie. Borer bekræftede at her var tale om den træbyggede kørebane. Den

direkte, fortløbende udtegnings gør det muligt at fastlægge anomalier på stedet og evt supplere med yderligere opmålinger med det samme, i nogle tilfælde med en antenne med en anden frekvens.

Efter at vejenes forløb var fastlagt i terrænet, opmålte en serie profiler langs med og på selve vejbanen i hele vejens længde. Herved viste der sig forskellige grader af refleks, der ved de efterfølgende udgravninger kunne bestemmes som bevaringsgraden af anlægget. Udgravningsfeltets antal kunne efter disse oplysninger formindskes, da de kunne placeres bedst muligt. For afgørelsen om en fredning af anlæggene var det vigtigt at have kendskab til anlæggets bevaringsgrad – uden at skulle åbne udgravningsfelter. Endelig har oplysninger om de geologiske forhold på stedet betydning for opfattelsen af vejen i dens oprindelige sammenhæng.

Der er ikke tvivl om at geo-radaren er velegnet til visse kategorier af opgaver i forbindelse med arkæologiske undersøgelser. Investering af tid og penge i den ene eller anden form for sondering må overvejes i hvert enkelt tilfælde, men geo-radaren kan, ligesom andre geofysiske målemetoder, give vigtige oplysninger, uden at der foretages større indgreb i selve anlægget, og hvis objektet skal udgraves, vil en forudgående opmåling give oplysninger om, hvor der med mindst muligt indgreb kan indhentes de fleste og bedste oplysninger om anlægget.

Historien om en ægyptisk sarkofag og dens indhold

Af MARIE-LOUISE BUHL, SØREN MØLLER og SONJA STØVRING-NIELSEN

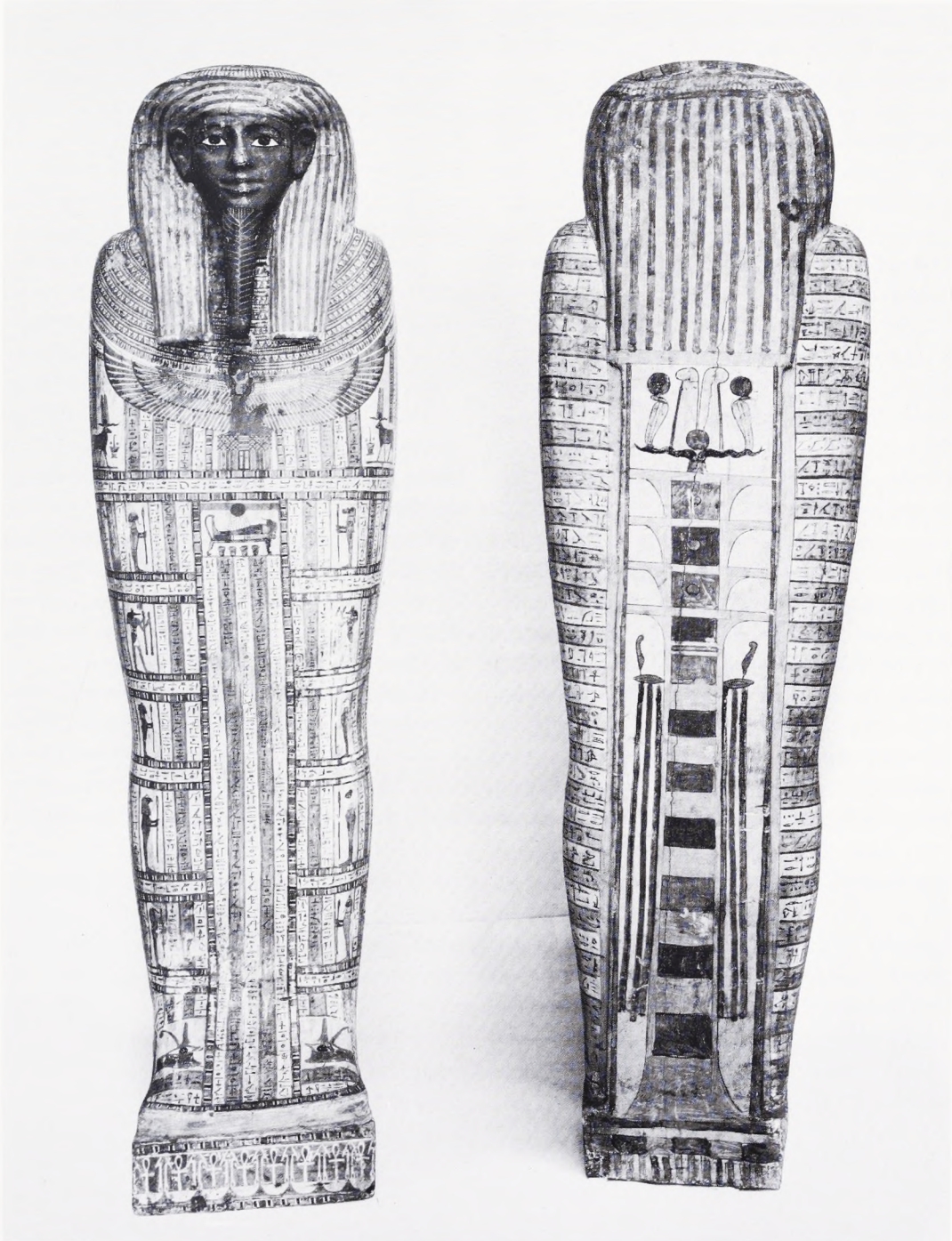

Fig. 1. Låg og bund af mumiekisten, inv.nr. 1038, som har tilhørt Amunspræsten Ankh-f-Khonsu, 7. årh. f.Kr. Fundested Dair-al Bahri i Øvre Ægypten. På bundens udvendige side ses Osiris' hellige tegn Djedpillen.

Historien

Af Marie-Louise Buhl

I 1878 skænkede ingeniør Viggo Schmidt Den kongelige Antiksamling en malet mumieformet *sarkofag* (Inv.nr.1038, figs. 1-2), der skulle stamme fra Al-Qurna i Theben-området, med den betingelse, at man åbnede *mumien*, som lå inde i kisten i et mumieformet hylster eller *kartonnage*, indhyllet i mange bandager. Det skete i samlingen d.19.juli s.å., og Antiksamlingens daværende direktør Ludvig Müller har om denne begivenhed skrevet en kort beretning, som slutter med følgende:

»Tilstede var ved den d.19.Juli foretagne Undersøgelse, foruden Undertegnede, Professor Engelhardt [arkæologen], Professor Krohn [billedhuggeren og medailleuren F.Krohn], Justitsraad Strunk [assistent ved Antiksamlingen Adolph S.], Læge Wroblewsky og cand.polit. N.E.Hofman-Bang. Krohn, Strunk og Undertegnede besørgede senere Tillukningen«.

Deltagerne i denne åbningsceremoni er sikkert blevet yderst skuffede, for da de ved aftagningen af de første lag tøjstrimler og bandager hverken fandt guld, sølv eller andre kostbarheder, opgav de at nå ind til selve mumien. Først ved den minutiøse undersøgelse og fuldstændige afdækning, som i 1941-1942 blev foretaget af nu afdøde konservator, dr.scient. Hans Helbæk, textilexperten, dr.phil. Mar-

grethe Hald (som i Acta Archæologica Vol. xvii har fremlagt resultaterne af sine undersøgelser) og professor, dr.phil.P.J.Riis, der dengang var leder af Antiksamlingen, opdagede man interessante ting. Mumien viste sig at være en kvindes, skønt anbragt i en mandskiste, hvis ejers navn orientlisten Valdemar Schmidt ganske rigtigt læste Ankh-f-Khonsu, dvs »Han lever for Khonsu« (søn af guden Amun og gribbegudinden Mut). Et forsøg på at tyde indskriften på mumiehylstret og finde navnet på dets ejer blev derimod ikke gjort.

I venstre side af mumiens underliv er der allerede under balsameringsprocessen blevet lagt et snit, hvorigennem indvoldene er taget ud (fig. 3). De er, efter at være blevet præpareret og pakket i tøjstumper, lagt tilbage i bughulen, og »såret« er så blevet dækket med et tilsyneladende uanseligt riflet potteskår. Professor Riis har ved hjælp af dette kunnet datere mumien til 1.-3. årh.e.Kr. Senere har mumien været til undersøgelse, både på Rigshospitalet og på Gentofte Amtssygehus, hvor lægerne med sikkerhed har kunnet konstatere, at kvinden må være død i en alder af et par og tredive år, men ikke hvad dødsårsagen var.

Hendes hår har lidt under opholdet i det obligatoriske natronbad, for der er kun enkelte små totter tilbage, som er blevet klistret fast til issen. Man har imidlertid mellem mumiebindene ved hendes fødder fundet en afskåret

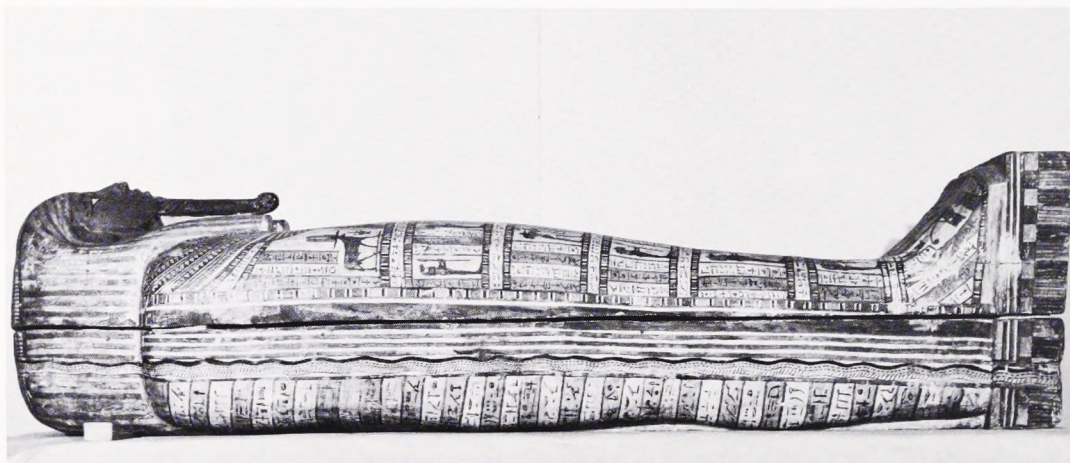

Fig.2. Mumiekisten, set fra siden.

Fig. 3. Mumien, som lå i mandskisten. Efter afdækningen viste det sig, at det var en kvindes fra Romersk tid. Snittet i venstre side viser tydeligt, hvorledes tøjpakkerne med hendes indvolde er lagt tilbage i bughulen efter balsameringsprocessen.

hårmasse, måske hendes egen, som hun har kunnet pynte sig med i det hinsides.

Selv om sarkofagen både er nævnt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1952 s.83-84 og i 1969 s. 148-149, fortjener hele fundet endnu en gang en nærmere omtale. Ankh-f-Khonsu var ifølge indskrifterne præst for Amun, og hans far, som hed N(a) mankh-f var præst for krigsguden Monthu, mens hans mors navn var Mehit-Ir-Dj-s.

P.gr. af navne, titler og ikke mindst kistens udseende kan man sige, at den må stamme fra Dair-al Bahrī templet, som fra 21.dynasti (1085-950 f.Kr.) og helt ned i Romersk Kejsertid var gravplads for fornemme folk. Her blev der i 1858 gravet af den franske ægyptolog G. Mariette, og nogle mumiekister, som dengang fra Dair-al Bahrī kom til Cairo-museet, blev i 1913 beskrevet og udgivet af en anden fransk forsker H.Gauthier. Navnet Ankh-f-Khonsu ses på mange af kisterne fra Dair-al-Bahrī og findes også på en anden kiste fra 21.dynasti i Antiksamlingen (inv.nr.3910); men de to forældres navne er ikke genfundet. Måske ligger deres kister i Cairo-museets kælder eller er havnet i et eller andet museum i Europa eller Amerika.

Vor kiste kan dateres til 7.-6. årh.f.Kr. Den er af museumsinspektør Kjeld Christensen bestemt som lavet af sykomor- eller morbærfigentræ (*ficus sycomoris* L), den træsort, der er anvendt til de fleste kister fra Dair-al Bahrī. Sykomoren er et af de få træer i det ellers så træfattige Ægypten; når man skulle have rigtig fint træ, måtte man indføre ceder fra Libanon, en import der, hvad ægyptiske fund viser, allerede foregik i forhistorisk tid, altså før 3000 f.Kr.

Kistens hoved er gengivet med stor paryk og falsk hageskæg, som var værdighedstegnet for guder og konger, og da de gamle ægyptere ved deres død forvandlede til dødeguden Osiris, skulle deres kister gengive denne guddoms mumie. Ansigtet er rødmalet, som så ofte på fremstillinger af ægyptiske mænd modsat kvindernes gullige hudfarve. Dette har skullet understrege, at mændene var udsat for den brændende sol, mens kvinderne mest opholdt sig inden for haremets mure. På ydersiden er der malet motiver i forskellige farver. Båndene i gult og hvidt med hieroglyfindskrifter skal

Fig.4. Undersiden af mumiekistens sokkel med fremstilling af en tyr, der bærer den dødes kiste hen til graven.

imitere mumiebindene. Brystet er dækket med en broget krave, som efterligner virkelige blade og blomster, stukket på tråde og syet sammen. På den berømte kong Tut-Ankh-Amuns mumie (1352-1340? f.Kr.) er der fundet krans og kraver med ægte blomster; især den blå lotusblomst var yndet til sådanne formål. Ved de store banketter, afbildet på de ægyptiske gravvægge, ser man også krukker og kander prydet med blomsterkrans, og på et af Antiksamlingens lerkar fra 18. dynasti (1580-1340 f.Kr.) er der netop malet en blomsterkrans bestående af blå lotusblomster. Under mumiekistens brystkrave knæler himmelgudinden Nut og spreder beskyttende sine vinger ud over den døde. I felterne mellem indskriftko-

lonnerne står guddommelige væsener, og oven på fodstykket er der til højre og venstre malet guden Horus' hellige øje. De midterste kolonner er kronet af himmeltegnet, og derunder ses solen, der med sine stråler rammer den dødes kiste, anbragt på en bänk i form af en løve. Det var her liget blev lagt under balsameringsprocessen, og de fire beholdere underneden blev brugt til opbevaring af den dødes indvolde; de stod under beskyttelse af fire genier kaldet Horus-sønnerne. Soklens underside er dekoreret med et billede af en tyr, som på ryggen bærer Ankh-f-Khonsu's kiste og fører den frem mod graven, hvis indgang er formet som en pyramide. Oven over tyren og kisten svæver den dødes sjæl Ba, i form af en fugl med menneske-

hoved (fig. 4). Det ansås for afgørende vigtigt, at den kunne finde sit legeme uskadt, ellers måtte den døde gå den fuldkomne undergang imøde. Derfor blev balsameringsteknikken højt udviklet i Ægypten.

Mumiehylstret er desværre meget ødelagt, for eksempel er ansigtet blevet fjernet, og stuklaget på foden med den nederste del af indskriften er næsten smuldret bort (fig. 5). Parykken er blå, og brystet er dækket med en stor krave. Herunder er der et vædderhoved forsynet med udbredte vinger; det symboliserer Theben-områdets hovedgud Amun. Under hver vinge rejser sig en slange efterfulgt af to af de fire Horussønner. Længere nede på hylstret er der afbildet et falkehoved med udbredte vinger. Derefter følger en fremstilling af dødeguden Osiris' relikvieskrin med hans lemmer, der blev opbevaret i byen Abydos. Hieroglyfindskriften er anbragt på relikvieskrinets stander. Skrinet beskyttes af de to gudinder Isis og Nephthys, som står på hver side med fremstrakte vinger, og til højre og venstre for standeren ses Horusfalken ligeledes med fremstrakte vinger.

Desværre er netop indskriftkolonnens nederste del, hvor navnet på hylstrets ejer har stået, mest ødelagt. Ikke desto mindre er det lykkedes min kollega, professor Jürgen Osing ud fra de få tegn, som jeg har kunnet tyde, at rekonstruere de manglende hieroglyffer, så at vi nu kan sige, at hylstrets oprindelige indehaver må have været tempelsangerinden Dit-Mut-Shep-n-Ankh; jeg takker professor Osing på det varmeste for hans store interesse og indsats. Både damens navn og hendes titel kendes fra en ydre og en indre kiste af cedertræ fra Dair-al Bahrī, nu i Cairo-museet (inv.nr. 41060) og publiceret af Gauthier, som daterer den til begyndelsen af 26. dynasti. Indskrifterne på disse kister fortæller, at hun var datter af en Monthu-præst. Den indre mumiekiste er 1.90 m lang, og mumiehylstret er 1.70 m langt, så det har sagtens kunnet ligge i kisten.

I British Museum findes der iøvrigt to mumiehylstre (inv.nr. 25258 og 6681) ganske magen til Antiksamlingens, og der er lignende i andre museer. Der må altså have eksisteret et bestemt værksted, hvor man fremstillede denne specielle type. Navnet på det ene hylster i British Museum er desværre forsvundet, men

Fig. 5. Mumiehylstret, som omgav mumien i kisten. Ifølge indskriften på hylstrets forside har det tilhørt Dit-Mut-Shep-n-Ankh, 7. årh. f.Kr. Findested Dair-al Bahrī.

Fig. 5a. Mumiehylstret set fra siden.

det andet har tilhørt en mand ved navn Pa-f-Tjau (em)-Ani-Khonsu. Begge kartonnager er dateret til 21. dynasti, men findestedet er ukendt. Vi kan dog nu med sikkerhed konstatere, at hylstre med sådanne motiver må stamme fra Dair-al Bahrī gravpladsen, og at de går tilbage til 26. dynasti. Mumien fra Romersk Kejsertid kan også have ligget samme sted, da der her faktisk er gjort fund fra så sen en periode.

Det er altså lykkedes at opspore findestedet for sarkofag og mumiehylster og datere en gruppe ensartede mumiehylstre til 26. dynasti;

men hvorledes og hvordan er kvindemumien fra Romersk tid kommet i mumiehylstret og i kisten, som er ca 800 år ældre?

Man kan formode, enten at man i gammel tid på grund af de store udgifter, der var forbundet med begravelse, har anbragt kvindemumien i en kiste og et hylster fundet i forskellige grave på samme gravplads, eller også har den person, som har afhændet sagerne til Viggo Schmidt, for gevinsts skyld lagt mumie og hylster ind i kisten og ladet som om, det drejede sig om et særdeles kostbart »samlet gravfund«.

Sarkofagens konservering

Af Søren Møller

Den 27. juni 1979 tiltrådte Folketingets Finansudvalg et aktstykke, der blandt andet muliggjorde konserveringen af ovennævnte mummiesarkofag, kartonnage og mumieklædning. Man gav tilslutning til og økonomisk grundlag for gennemførelsen af en bevaringsplan, der skal bringe museets samling i en konserveringsmæssig forsvarlig stand. Ved at følge en arbejdsplan for de kommende 25 år skulle museet få mulighed for at leve op til sin forpligtelse med hensyn til bevaring af de skatte fra fortiden, der er betroet i dets varetægt.

Antiksamlingens mummiesarkofager var noget af det første Farvekonserveringsanstalten tog på arbejdsprogrammet, efter at bevaringsplanen var vedtaget.

Som den første sarkofag blev inv.nr.1038 udtaget. Sarkofagen er samlet af flere stykker træ, holdt sammen af trædyvler og snedkermæssige samlinger, der er udført så funktionelt, at de låser træstykkerne sammen. På et enkelt træstykke er der som allerede nævnt udført en ved-anatomisk undersøgelse, der viste, at den anvendte træsort er morbærfigen-træ (*Ficus sycomorus*). For yderligere at styrke sarkofagen og sikre farvelaget et godt fæste, er der over samlingerne pålimet lærred (fig. 6).

Den malermæssige behandling er derefter begyndt, først med en udfyldning af de største ujævnheder i overfladen med nildynd – det finkornede, frugtbare slam fra Nilen, der før Aswan-dæmningen gødede de ægyptiske mar-

ker (fig. 6); derefter et op til 2 mm tykt, hvidt krideringslag bestående af kridt som fyldstof og en organisk lim som bindemiddel. Limen er idag meget nedbrudt og har næsten mistet al sin bindeevne, og laget er derfor meget følsomt overfor stød og fugt. Krideringslaget har slutelig fået en let slibning eller måske skrabning, inden det var tjenligt til at modtage den endelige dekoration.

Maleren har også her anvendt en organisk lim til at binde pigmenterne med, men den er modsat krideringslagets lim i usædvanlig god stand. Farverne gult, rødt, grønt og rødt samt hvidt og sort er påført med pensel (man kan se penselstrøgene) og malerteknikken bærer præg af stor sikkerhed og lethed, idet der tilsyneladende ikke er anvendt nogen fortegning som støtte for den yderst komplicerede og detaljerede dekoration. De gule, røde og grønne farver står stærkt laserende på den hvide bund, hvorimod den blå er påført pastos og dækkende (fig. 7). Farverne er overalt kun pålagt i ét enkelt lag.

Sarkofagen blev konserveret for ca 40 år siden, men fremtrådte allerede nu med en stærkt nedbrudt overflade. Farvelaget løsnede sig overalt i store flager og faldt af (fig. 7, 8 og 9), blot ved den mindste berøring. Årsagen hertil var dels det svækkede krideringslag, dels det dårlige klima i Antiksamlingen.

Udstillingslokalet havde en relativ luftfugtighed svingende mellem ca 30% i de koldeste vinter måneder og ca 60% sidst på sommeren. Svingningerne i luftfugtigheden får træet i sarkofagen til at arbejde. Med stigende fugtighed udvider træet sig for derefter, når fugtigheden falder, at trække sig sammen igen. Farvelaget, der er ganske uelastisk, kan ikke følge med i disse store svingninger år efter år. Til sidst mister farvelaget »grebet« i underlaget – løsner sig i store skaller og falder af. Endvidere er den almindelige storbyforurening trængt ind i rummet og har efterladt et støv- og snavslag på sarkofagens overflade, der kraftigt forringer dekorationens koloristiske virkning.

For at gennemføre konserveringen på så forsvarligt et grundlag som muligt, var det nødvendigt med et grundigt analysearbejde af pigmenter, fyldstoffer, bindemidler og det bærende underlag, førend konserveringen kunne starte. Pigmentanalyserne, som her alene skal

omtales, viste at følgende pigmenter er brugt til stafferingen af sarkofagen:

GULT: Okker; naturligt forekommende lermineraller farvet af gule eller gulbrune jernforbindelser – ferrihydroxider.

RØDT: Rød okker; naturligt forekommende lermineraller farvet af røde eller rødbrune jernforbindelser – ferrioxid/hæmatit. Begge okkertyper forekommer i Ægypten.

GRØNT: Den grønne farve er stærkt transparent; den indeholder ingen separate korn, men danner et ensartet og homogent farvelag. Det er ikke muligt at hæfte noget navn på dette farvestof, da det ser ud til at være første gang, man har analyseret denne farve. De kemiske analyser gav positiv reaktion for kobber(II) og negativ for jern(III), hvilket kunne tyde på et vist slægtskab med middelalderens grønne farvestof, kobberesinat. Denne farve fremstilles ved at opløse spanskgrønt (kobberacetat) i en opvarmet, flydende harpiks. Herved fås en grøn farve, der synes at have lighedspunkter med den grønne på sarkofagen.

BLÅT: Ægyptisk blå (alkali-calcium-cuprisilikat) også kaldet pompeiansk blå. Et meget smukt og stabilt »kornblomstblåt« pigment, hvis fremstilling ophørte og blev helt glemt i det 4. århundrede e.Kr., for først at blive genfremstillet i slutningen af det 19. århundrede ud fra kemiske analyser. Man kender ikke i dag de dengang anvendte udgangsstoffers eksakte sammensætning og beskaffenhed. Det nærmeste man kan komme det er de analyser, der angiver de kemiske forbindelser samt mere eller mindre nøjagtige litteraturbeskrivelser fra romersk tid. Ifølge den romerske forfatter Vitruvius, der levede i det 1. århundrede e.Kr., fremstilledes ægyptisk blå af sand, kobberspåner og »flos nitri« eller »nitri flore« – et ikke nærmere bestemt salt, muligvis har det været soda eller stensalt. De anførte stoffer blev iflg Vitruvius blandet, revet sammen og formet til kugler eller klumper, som blev fyldt i lerdigler og smeltedes i ilden til glas, for derefter at blive finknust. Prøver man i dag at fremstille ægyptisk blå med denne opskrift som udgangspunkt fås et gråligt granulat. Bruges i

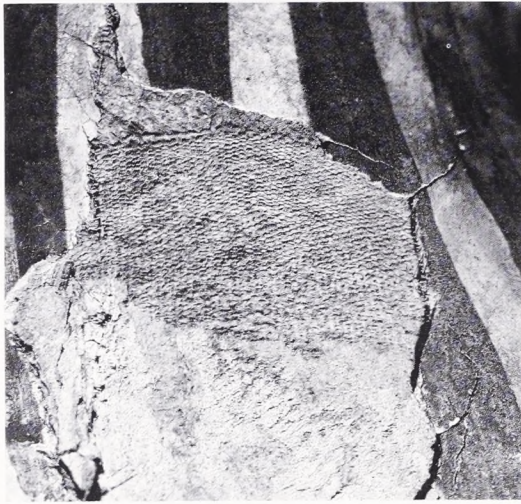

Fig. 6. Detalje fra hovedbeklædningen. En samling af to stykker træ dækket af et pålimet lærred.

stedet soda, kridt, kvarts og pulveriseret kobber som udgangsstoffer, er det muligt at fremstille ægyptisk blå.

SORT: Finknust trækul (kulstof).

HVIDT: Kridt (calciumcarbonat); både som fyldstof i krideringen og som hvidt pigment er der anvendt kridt.

ANDET: Overalt, hvor kisten er hvidmalet, findes små gule korn, antagelig gnedet ned i overfladen. De kemiske og optiske analyser viser at kornene består af gul okker, auripigment og et tredje ikke identificeret pigment.

Selve konserveringen bestod i en fastlægning og rensning. Til fastlægning af det løse farvelag anvendtes en tynd opløsning af gelatine

Fig. 7. Detalje fra fodstykkets forkant. Den blå farve (ægyptisk blå) er malet meget tykt på. Opskalningerne i farvelaget er forårsaget af det svækkede krideringslag og spændinger i det meget tykke lag blå farve.

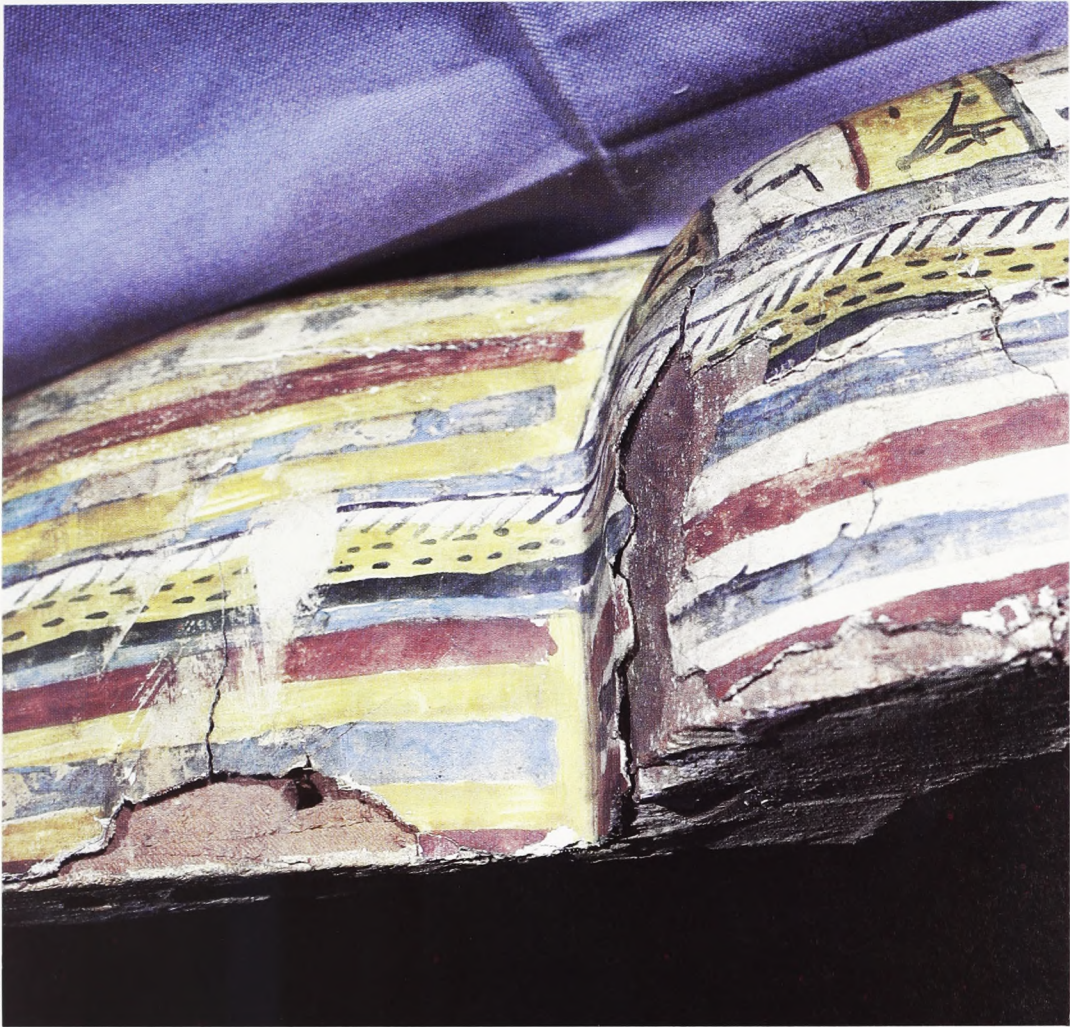

Fig. 8. Detalje fra »skulderpartiet« på underdelen af sarkofagen. Farvelaget har overalt løsnet sig i store åbne opskalninger helt ned til træet.

Fig. 9. Detalje fra sarkofagens side. Sidelyset afslører en stor lukket opskalning, der truer med at falde af.

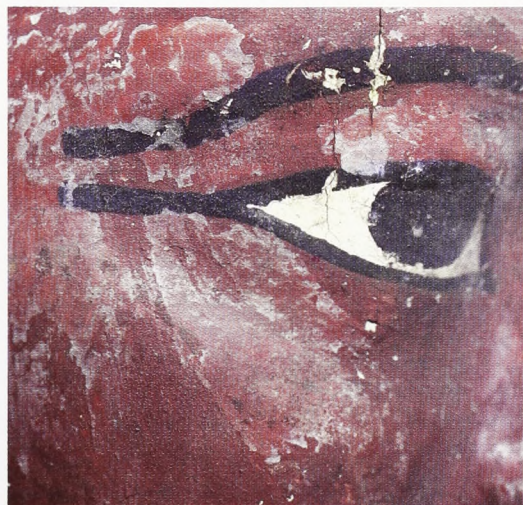

Fig. 10. Detalje fra ansigtet. De hvidlige belægninger på den mørke hudfarve er voks. Lignende belægninger fandtes overalt på sarkofagen.

tilsat lidt alkohol for at bryde overfladespændingen i limblandingen. Med en injektions-sprøjte blev limen sprøjtet ind under de løse skaller, og med et stykke fugtet vat blev skallerne presset på plads.

Valget af limtype til fastlægningen beroede på flere overvejelser. Forsøg godtgjorde at gelatine, som er en ret svag lim (husblas), var tilstrækkelig stærk til at fastholde farveflagerne. Det var derfor ikke nødvendig at anvende en kraftigere limtype, som evt kunne skabe spændinger imellem de enkelte lag. Samtidig kunne en vis materialeidentitet opnås, idet gelatine er fremstillet af organiske materialer, som kan forventes at reagere på samme måde som den oprindelige lim.

Ved konserveringen for 40 år siden er kistens overflade blevet gnedet ind i voks (fig. 10). Da denne voks blev fjernet med mineralsk terpentin, forsvandt samtidig de sidste 40 års snavs og støv og sarkofagen genvendt i det væsentlige sin meget smukke, lidt »sprøde« overflade. En yderligere rensning blev derfor ikke forsøgt, selv om der stadig sidder rester af snavs tilbage i overfladen.

Mumiebeviklinger

Af *Sonja Støvring-Nielsen*

Ved udpakning af mumien i 1942 blev der af konservator dr.scient. Hans Helbæk udarbejdet en omhyggelig beskrivelse med tegninger, som viser mumiebeviklingernes forløb lag for lag:

Den indpakkede mumie fremtrådte efter at være taget ud af mumiekartonnagen indhyllet i et stort linnedestykke, der dækkede alt undtagen fødderne, hvor stoffet var ødelagt, og hvor de underliggende beviklinger derfor var synlige. Dette yderste linnedestykke blev fastholdt af fem smalle strimler, der hver især var bundet med en knude på bagsiden af mumien.

Mumien var under linnedstykket beviklet med 66-70 stykker stof af forskellig størrelse og kvalitet, men fælles for dem alle er, at de er vævet af vegetabiliske fibre. De inderste beviklinger var svære at fjerne, da de klæbede til den stivnede sortbrune masse, som liget var overstrøget med før indpakningen. Blandt de til indpakningen anvendte tøjstykker var flere

Samme tilbageholdenhed blev udvist ved retoucheringen, idet en sådan ikke er foretaget. Dels fremstod sarkofagen som en meget smuk helhed efter endt konservering, og opfattelsen af kunstneriske udtryk blev ikke forstyrret af mangler i farvelaget. Dels ville det meste af en evt komplettering være det rene gæt i f.eks. områder med hieroglyffer.

Sarkofagen er nu tilbage i udstillingsrummet efter endt konservering, og i rummet er der installeret et vandfordampningsanlæg, og temperaturen er sænket til 15°C i fyringssæsonen. Dermed er der skabt mulighed for fremover at holde en passende høj og konstant luftfugtighed i rummet, således at alvorlige klimaskader vil kunne undgås. På denne måde skulle også den onde cirkel være brudt, at hver ny generation af konservatorer får disse genstande til behandling.

Jeg takker faglærer Ole Ingolf Jensen og Prof. Dr. Ing. Ernst-Ludwig Richter, Stuttgart for pigmentanalyserne og lektor Fenge Hansen, Kunstakademiet for de historiske og kemiske oplysninger om ægyptisk blåt.

tunikaer, som i høj grad bærer præg af at have været brugt i dagligdagen, da mange af stykkerne er slidte og stoppede. Mumiebeviklingerne kan opdeles i tre grupper:

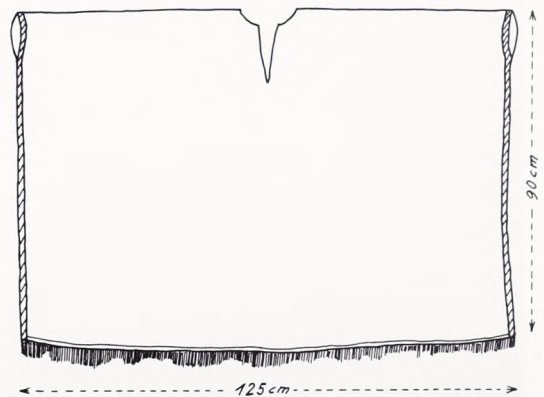

Fig. 11. Tunika (mumiebevikling fra inv.nr. 1038) Vævningen er udført i en lærredsbinding med en éntrådet S-spundet hørråd og har en trådtæthed på 23 tr. i trend og 14 tr. i islet pr. cm². Ved siderne en indvævet blå stribe.

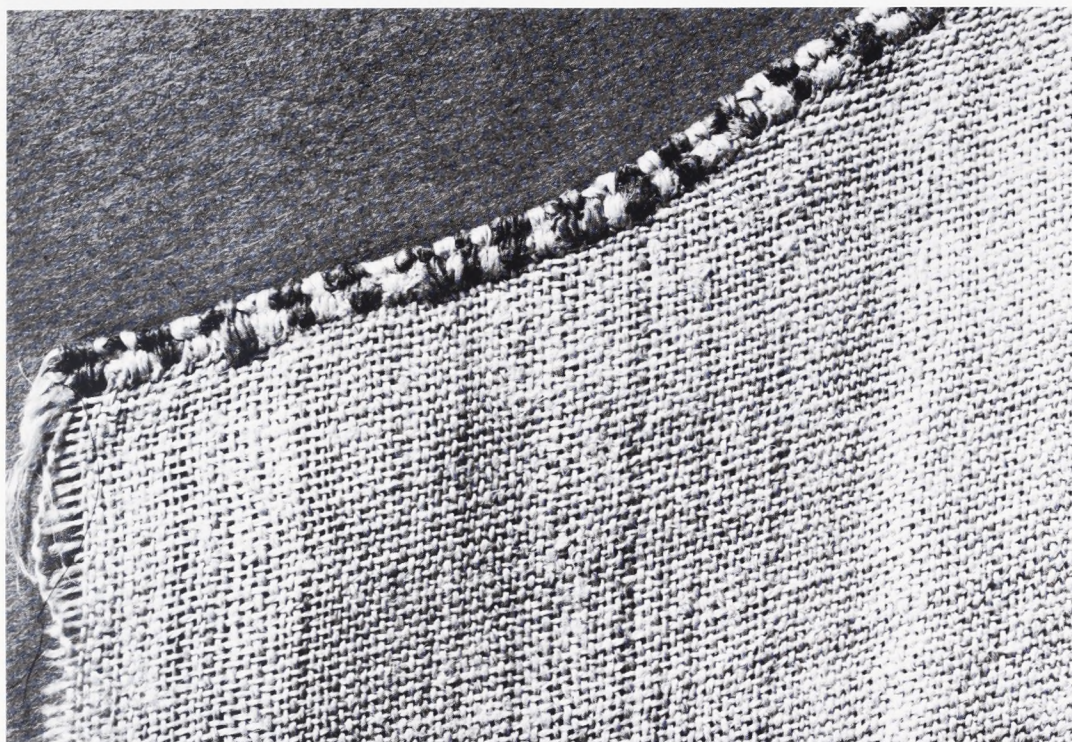

Fig. 12. Udsnit af velbevaret halskant (mumiebevikling fra inv.nr. 1038) med pyntesting. Syningen er udført med hørtråd i tre farver, en blå, en bleget og en ubleget. Udsmykningen er den samme som findes ved halskant på tunika, fig. 15.

1. Store rektangulære stykker (lagner), som har den størrelse væven betingede. Der ses ægkanter, opsætningskant og afslutningskant med rester af frynser.

2. Tunikaer, hele og halve, alle forsynet med samme syede udsmykning, men i dårlig stand pga gennemskæringer.

3. Smalle bånd i form af afrevne blå ægkanter fra tunikaer og bredere strimler fremkommet ved at hele stofstykker er revet itu.

Ved mumiens første undersøgelse i 1878 blev der, efter fjernelse af de yderste tøjstykker, foretaget en gennemskæring af mumiebeviklingerne fra halsen til nederste del af underlivet med tværsnit til begge sider i håb om at finde amuletter eller smykker. En enkelt tunika, der lå foldet sammen over benene, havde så godt som undgået denne opskæring, idet den kun var berørt af to mindre snit, der kunne ses henholdsvis på midten af tunikaen og ved den ene sidesøm.

En tunika er et meget enkelt dragtstykke (fig. 11), syet af ét stykke stof, der er foldet sammen på midten, hvorefter siderne er sammensyet, så kun 12 cm står åben i hver side som ærmehul. Halshul og slids er fremkommet ved en opskæring. Den afbildede tunika, som er en del af en mandsdragt, afsluttes forneden af en syv cm lang frynse, der er udført ved en sammenvinding af flere trendtråde. Langs siderne ses en 2 cm bred blå stribe og vinkelret derpå, ca 1 cm fra frynsekanterne, er indvævet en tynd blå stribe. Sidesømmene er kastet sammen med en lys hørtråd. Ved halskanten er syet en udsmykning (fig. 12), og rester af en lignende ses ved det ene ærmehul. En analyse af syningen viser, at der ved den opskårne halskant først er udført en tynd rulløsøm, der er holdt fast med en række kastesting. Over rulløsømmen er pyntestingene syet med hørtråd i tre farver, en blå, en bleget og en ubleget. Stingene er meget fint udført og vidner om beherskelse af vanskelige syteknikker. Den lodrette slids foran fremstår i dag kun med sin rulløsøm, hvorfor det nok er rimeligt at antage,

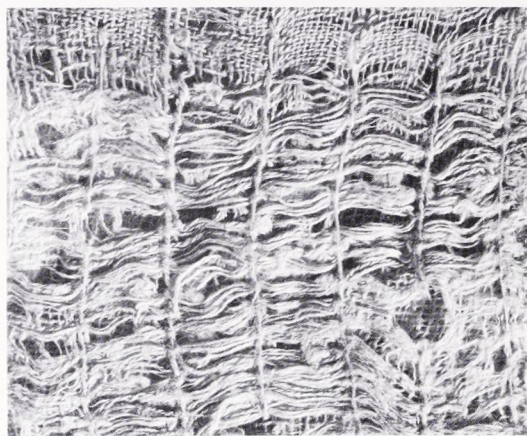

Fig. 13. Nærøptagelse af stopning (nedsyning), (mumiebevikling fra inv.nr 1038).

Bemærk de udspændte vandrette tråde, der ligger ovenpå det slidte hørstof. Over disse tråde og ned i stoffet er syet sting i parallelle rækker der ligner vendte kædesting. Disse stopninger ses på mange af mumiebeviklingerne..

at pyntestingene er slidt af, idet der på de andre gennemskårne tunikaer er rester af pyntesting ved slidsen. På tunikaen ses spredte stopninger (nedsyninger) (fig. 13) udført på større og mindre områder afhængig af, hvor tyndslidt det fine hørstof har været. Inden udførelsen af disse stopninger er der ovenpå stoffet spændt tråde frem og tilbage, hvorover der vinkelret er syet sting i parallelle rækker med en indbyrdes afstand fra 2-8 mm. Stingene, der ligner vendte kædesting, er syet omkring et varierende antal tråde og ned i stoffet, hvorefter stingene er trukket sammen og danner en lille knude.

Endvidere fremkom der ved udpakningen flere store stykker stof, hvoraf et blev identificeret som et himation (fig. 14), dvs et rektangulært stykke stof, som bæres udenpå en tuni-

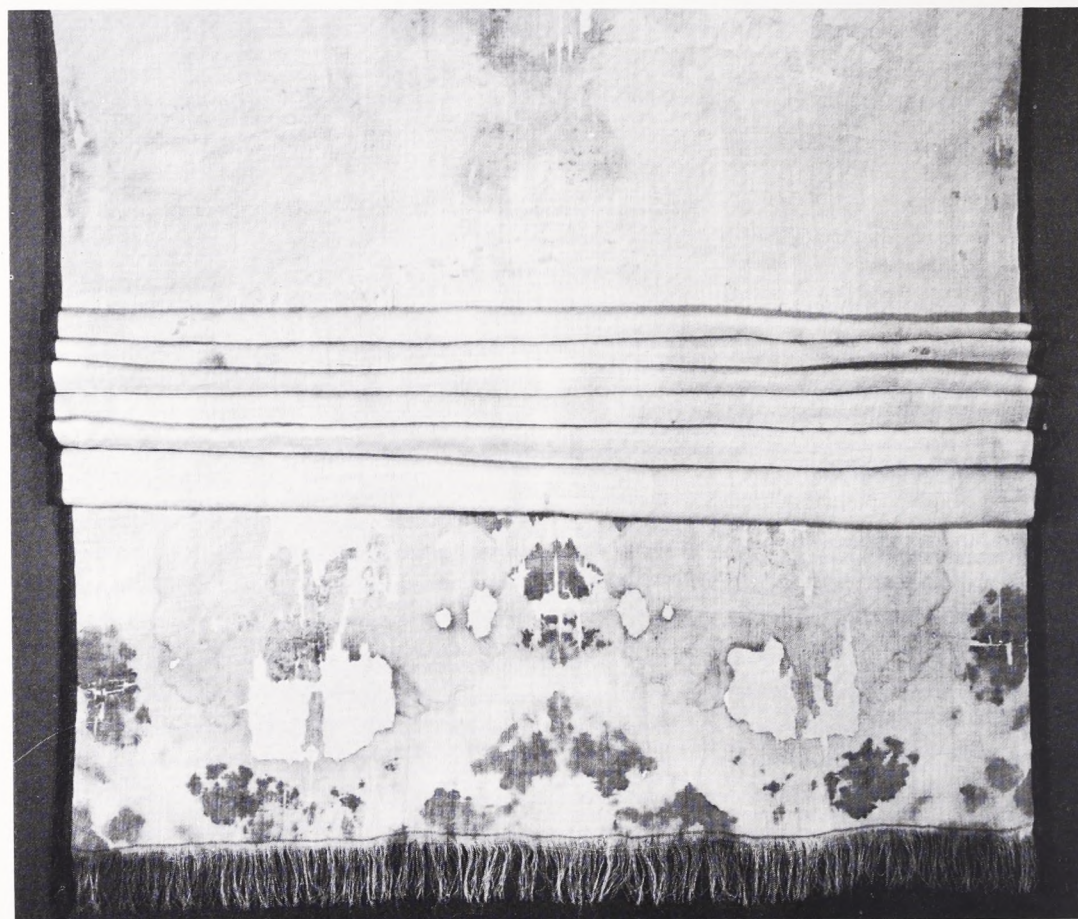

Fig. 14. Himation (mumiebevikling fra inv.nr. 1038).

Det rektangulære stykke stof måler i længden 210 cm + 7 cm frynse for hver ende, bredde 130 cm. Vævningen er udført i en lærredsbinding med en fin éntrådet S-spundet hørtråd og har en trådtæthed på 31 tr. i træng, 16 tr. i islæt pr. cm². Ved siderne ses en blå stribe vekslede med en mindre synlig rødbrun stribe.

Fig. 15. Romersk-præget mandsdragt fra begyndelsen af vor tidsregning. Dragten er genskabt af mumiebeviklinger fra inv. nr. 1038.

ka, draperet over venstre skulder og overarm, hvorfra det går ned under højre arm og op over skulderen igen. Langs siderne ses en 2½ cm bred stribe i en blå farve vekslende med en mindre synlig rødbrun farve. Vinkelret på striben, ca 1 cm fra frynsekanterne, er indvævet en smal tynd rødbrun stribe.

Ud fra de tøjstykker, mumien har været indpakket i, er det således muligt at genskabe en romersk-præget mandsdragt fra begyndelsen af vor tidsregning (fig. 15).

Som eksempel på en interessant væveteknik skal nævnes et »lagen«-stykke (fig. 16), der ved

den ene side er forsynet med en 2½ cm bred lukket frynse. Frynsen er vævet over ni trendtråde ved kanten, og den er regelmæssigt indvævet for hver to gennemgående islætstråde. Hørtråden, der er brugt til frynsen, består af seks enkelte fine hørtråde, der ikke er tvundet sammen, og dette bevirker, at frynsen er meget tæt. På samme »lagen«-stykke ses en opsætningskant, som tydeligt viser, at de første islætstråde er vævet med en tykkere hørtråd. I det ene hjørne ses et påmalet tegn eller signatur.* På en anden mumiebevikling, som består af en halv tunika, ses der forneden ved venstre

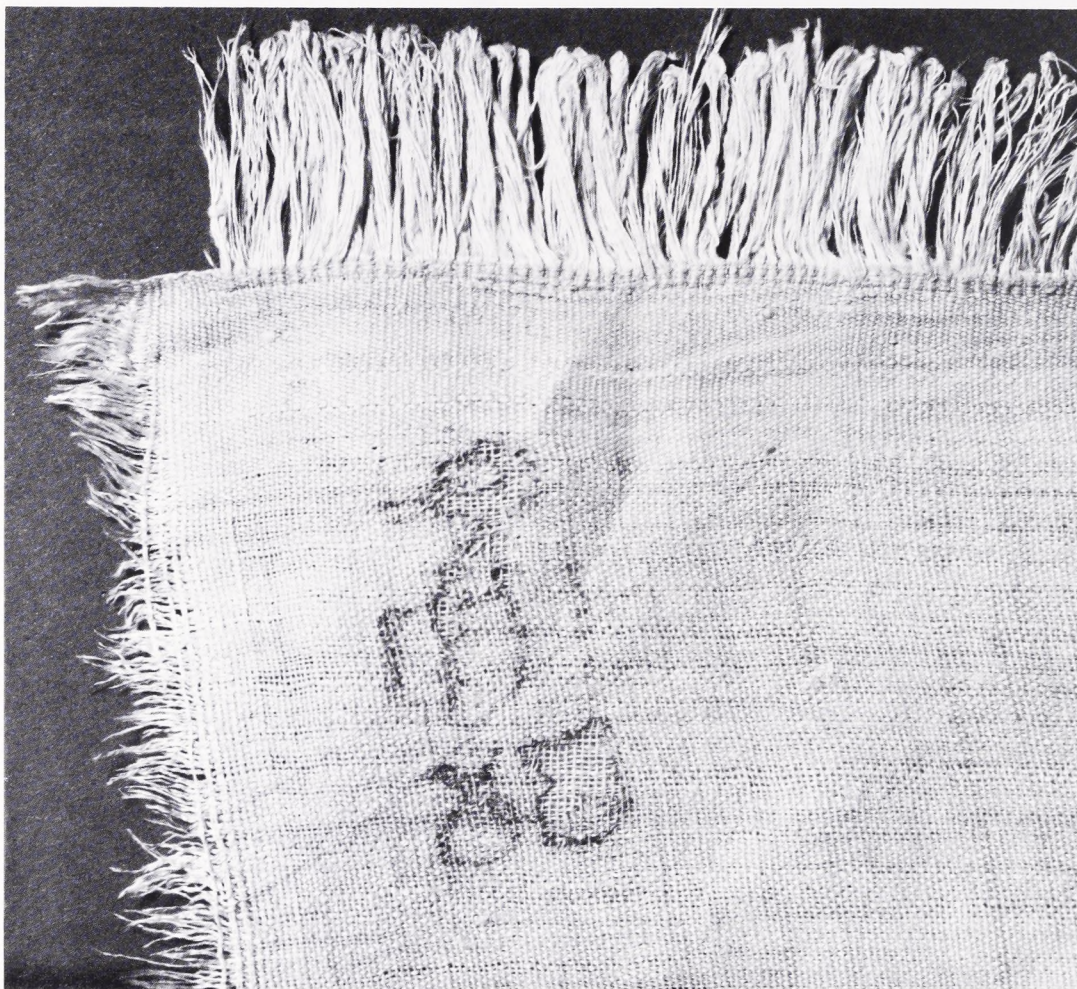

Fig. 16. Udsnit af »lagen«-stykke (mumiebevikling fra inv.nr. 1038).
Længde 306 cm, bredde 110 cm + 2,5 cm bred lukket frynse. Vævningen er udført i en lærredsbinding med en éntrådet S-spundet hørtråd og har en trådtæthed på 23 tr. i trend og 14 tr. i islet pr. cm². Påmalet tegn eller signatur, uidentificeret.

sidesøm et påmalet ankh-tegn, et hieroglyfisk tegn, der symboliserer livet (fig. 17).

Til sidst skal nævnes en lang strimmel (fig. 18), der ligesom mange af de andre strimler er revet af samme stykke. Ved fiber-identifikation har det ikke været muligt med sikkerhed at bestemme plantefibren, men det er sandsynligvis nælde. Strimlen afsluttes i den ene ende med en tynd stribeeffekt med lyseblå tråde; striben er 1½ cm bred. Den anden ende er udsmykket med ialt seks parallelle stingrækker, der ligger tæt op ad hinanden. Fire rækker er udført med en blå hørtråd, to med en naturfarvet. Stingene er udført i samme teknik som stopningerne på tunikaen.

Som allerede nævnt er mumiebeviklingerne alle vævet af vegetabiliske fibre, hovedsagelig

hør, men vævede stoffer forarbejdet af uld har også været brugt som beklædning på den tid. Ifølge Herodot (ca 484–ca 425 f.Kr.) bar ægypterne uldne kapper over tunikaen. Den græske historiker fortæller videre, at uldne klæder ikke måtte bæres i templerne og ej heller benyttes som rituelle beklædningsstykker, f.eks. som mumiebeviklinger.

Dyrkningen af hør har været kendt i Ægypten i fjerne tider. Fra neolitisk tid (ca 5000 år f.Kr.) kendes fragmenter af vævede hørstoffer og eksempler på hørfibrens anvendelse ved forarbejdning af kurve, snore og tovværk. Gennem illustrationer på vægge i gravkamre har man et godt billede af, hvordan hørren har været dyrket og tilberedt, og hvordan de forskellige arbejdsprocesser er foregået fra hørfi-

brens spinding på hånden til den tilvirkede tråds opsætning på en horisontal væv, hvis vævebomme har været fastgjort til trækiler i jorden. Først i det 19. dynasti (år 1225 f.Kr.) dukker den vertikale væv op.

Ved de analyserede tekstiler gør det sig overalt gældende, at hørtrådene i trend og islæt er S-spundne, og det skyldes uden tvivl, at hørren, når den tørrer, naturligt drejer til venstre. Endvidere er det karakteristisk for vævningerne, at antallet af tråde i trenden er større end antallet i islætten. Om de gamle ægyptere gjorde brug af vævekam (redskab til at fordele trendtrådene jævnt over hele vævens bredde) er tvivlsomt.

I flere af vævningerne indgår blåfarvede tråde. Ægypterne skaffede sig blå farver enten ved farvning med vajdplanten, *isatis tinctoria*, der med sikkerhed vides at have været dyrket i Fayum provinsen i det 1.-4. årh. e.Kr., måske endda tidligere, eller fra indigoplanten, *indigofera tinctoria*, der blev importeret fra Indien. En kromatografisk analyse af det blå farvestof udtaget fra forskellige beviklinger viser, at trådene er farvet med indigo.

På dragtstykket himation ses nogle få tråde i en rødbrun farve. Det anvendte farveemne er ikke med sikkerhed bestemt, men det må formodes at stamme fra kraprod, *rubia tinctoria*. De to analyser er udført på Konserveringsanstaltens laboratorium.

På næsten alle mumiebeviklingerne ses der store uregelmæssige pletter vekslende i farve fra lysere gullig-brune til mørkere brune pletter. Ved undersøgelse af hørfiberene under mikroskop, samt ved mikrofotografering af en enkelt fiber, ses en tydelig nedbrydning. Misfarvningerne er langt mere udbredte på beviklingerne inde ved liget, hvor der ses huller med sorte kanter fremkaldt af en kemisk proces, der kan være opstået ved en langsom organisk »forbrænding« i forbindelse med mikroorganismevækst i de olier og harpikser, som liget er behandlet med ved balsameringen. En anden stærkt nedbrydende faktor er fugtdannelser, der er fremkaldt ved svingende temperaturer i gravkammeret. Desuden har senere omflytninger og klimaændringer sat deres spor.

Tekstilateliet har udført restaurering af tunika og himation, samt to store »lagen«-stykker, der har været udstillet i en årrække.

Fig. 17. Udsnit af mumiebevikling i form af en halv tunika, inv.nr. 1038 med påmalet ankh-tegn, livets tegn.

Tekstilerne var meget støvede, og en rengøring i form af vask blev besluttet. Tunikaen blev behandlet først. Da nedbrudte hør fibre bliver overordentlig svage i våd tilstand, var det nødvendigt at pille sidesømmene op for at få tunikaen bredt helt ud og på den måde udføre en meget skånsom vask. Ved at åbne sidesømmene opnåede man desuden, at den efterfølgende syning til et støttestof kunne udføres uden yderligere belastning for tunikaen.

Vaskeprocessen blev udført på et bord. Med en blød svamp blev stoffet gennemvædet med lunkent destilleret vand, hvorefter der fulgte en forsigtig bearbejdning med en neutral sæbeopløsning efterfulgt af flere skylninger. Trådene i frynserne blev til sidst i våd tilstand rettet ud én for én. Tunikaen tørrede på bordet

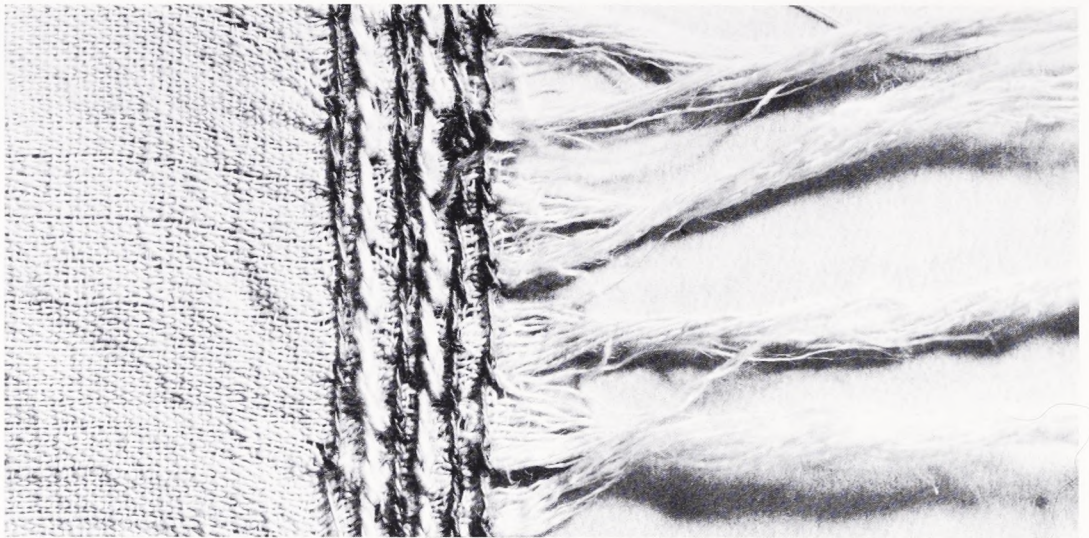

Fig. 18. Udsnit af afslutningskant på strimmel (mumiebevikling fra inv.nr. 1038). Strimlen, der er revet af et større stykke, måler i længden 350 cm + 5 cm frynse for hver ende, bredden er i den afrevne form 15 cm. Vævningen er udført af plantefibre, sandsynligvis nælde, i en usædvanlig tynd tråd i en lærredsbinding. Trådtæthed i trend 42 tr., i islæt 23 tr. pr. cm². Syet udsmykning med sting der ligner vendte kædesting med en naturfarvet og en blå hørtråd.

og kunne senere løftes hen på det nye støttestof. Som understøttingsstof blev valgt et blødt løstvævet bomuldsstof, der blev indfarvet efter de lyseste farver i tunikaen. Støttestoffet er med en tynd bomuldstråd syet til tunikaen med små sting i parallelle rækker, der er forskudt for hinanden. Til sidst er tyndslidte områder og huller syet ned til støttestoffet og tunikaens sidesømme syet sammen. Himation og de to »lagen«-stykker er restaureret efter samme retningslinier.

Tunika og himation er igen opstillet på gine og de øvrige mumiebeviklinger vil for fremtiden blive opbevaret samlet i udstillingsmontren, så publikum kan få et indtryk af, hvor mange tøjstykker der har været brugt ved en mumieindpakning.

* Efter at denne artikel er blevet afleveret, har professor Jürgen Osing kunnet konstatere, at tegnene, som ikke kan tydes, kun forekommer på linned, der kan dateres til ca 2.050 f.Kr. og udelukkende stammer fra Dair-al Barī.

Man har altså enten i oldtiden eller lige før det såkaldte samlede gravfund blev afhændet til Viggo Schmidt anbragt den beviklede mumie fra romersk tid i et kosteligt klæde, som normalt kun anvendtes af kongelige personer for 4.000 år siden.

Takket være denne opdagelse er Antiksamlingen blevet endnu en sjældenhed rigere.

Fotografiske optagelser fig. 11-18 er udført af Niels Erik Jehrbo.

Stenalderfjorden og Vedbækbopladserne

Havspejlets svingninger 5500-2500 f.Kr.

Af CHARLIE CHRISTENSEN

Det er ikke usandsynligt, at der i Vedbækjægerens sagnkreds indgik beretningen om en stor havstigning, som i løbet af få menneskealdre oversvømmede store dele af landet, druknede skoven og dannede bl.a. hele Øresund og Vedbæk-fjorden.

Svingninger i havspejlet har sin årsag i omfattende klimatiske og geologiske ændringer, som indledningsvis kort skal beskrives.

Littorinahavet

Efter istiden var Danmark en del af det store nordeuropæiske fastland. Datidens kyster lå langt ude i det nuværende Vesterhav og Kattegat, mens Østersøen var en fersk indsø. Kystboplads fra den tid kendes derfor ikke, men redskaber hørende til Maglemosekulturen (8000-6000 f.Kr.) kommer ved fiskeri dog af og til op fra Vesterhavets bund.

Omkring 6.000 f.Kr., på overgangen mellem boreal og atlantisk tid, indledtes omtalte havstigning, der i løbet af de næste tusinde år

skulle bringe Danmarks udseende betydeligt nærmere det nuværende.

Havstigningen er beregnet til op mod 20 m på 1000 år, måske svarende til 1 m indenfor et menneskes levetid. Den har altså kunnet observeres af den enkelte stenalderjæger og har måske ligefrem på et tidspunkt tvunget ham til at flytte sin boplads.

Ved havstigningen opstod de nuværende sunde og bæltter, og landet opdeltet i talrige øer. I den salte Østersø levede strandsneglen Littorina, som har navngivet datidens hav. Littorinahavet ændredes gradvist hen mod nutiden, hvor de danske fravande er blevet lidt koldere og mindre salte.

Den hurtige havstigning skyldes en ret pludselig forhøjelse af temperaturen, der efter istiden netop nåede sit optimum i atlantisk tid (6000-3100 f.Kr.) med en sommertemperatur 2° højere end i dag.

Årsagen til, at en temperaturstigning resulterer i en stigning af havspejlet, skal vi søge langt udenfor Danmarks grænser. Omkring nord- og sydpolen er store mængder is ophobet. Her vil en stigning i temperaturen umiddelbart resultere i øget afsmeltning og en deraf følgende stigning af havspejlet over hele jorden. Hvis den nuværende ismængde på Grønland og Antarktis smeltede helt bort, ville havspejlet stige 30 m. I den modsatte situation, under maximum af istid, lå havspejlet mindst 100 m lavere end i dag.

I det nordøstlige Danmark findes strandvolde, dannet ved Littorinahavets kyster, betydeligt over nuværende havspejl, dvs der har foregået en *landhævning* siden Littorinatid, se fig.1. Årsagen hertil har igen noget at gøre med den skiftende mængde is på landjorden: Under sidste istid var Skandinavien dækket af et op til 3 km tykt islag. Ved afsmeltning lettedes området for den tunge byrde, og de dybest nedpressede dele i Nordskandinavien har siden hævet sig ca 800 m, og de hæver sig stadig.

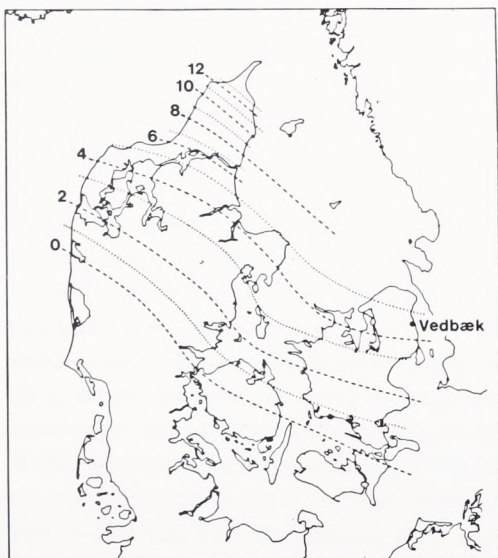

Fig.1. Højden af Littorinahavets strandlinier, angivet i m over nuværende havspejl. Hævningslinie 0 er den såkaldte »vippelinie«. Nordøst herfor har landet hævet sig, sydvest herfor sænket sig siden Littorinatid. Efter Mertz 1924.

Fig. 2. Næs opbygget ved gentagen dannelse af strandvoldte bestående af sand, grus og sten opkastet af bølgerne. Toppen af den enkelte strandvold kan ligge op til 2 m over havoverfladen. Besser Rev, Samsø. Fot. C. Christensen 1969.

I det sydvestlige Danmark, som under istiden lå nær indlandsisens rand, hvor istykkelsen var ringe, fandt ingen landhævning sted. Tværtimod har havet her lige siden fastlandstiden oversvømmet mere og mere land. Kongemose- og Ertebølle-kulturens kystbopladser (6000-3100 f.Kr.) må derfor søges under nuværende havspejl i denne del af landet.

Levevilkårene i atlantisk tid

Landarealet blev væsentlig formindsket ved havstigningen i begyndelsen af atlantisk tid. Betød det nu en tilsvarende nedgang i jægerbefolkningens fødemængde? Nej, snarere tværtimod.

Borealtidens ret lysåbne skov, sammensat af birk, fyr og hassel, ændredes i atlantisk tid til en skov bestående af de nu indvandrede træer: eg, elm, ask, el og lind. Den skyggegivende lind var det dominerende træ, og det tætte kron-dække levnedede ikke megen mulighed for plantevækst på skovbunden som føde for det større vildt. Vi må derfor regne med en nedgang i vildtbestanden i den atlantiske skov. Endnu er det uvist, om jægeren ikke af og til har grebet lidt ind i naturens gang. Græsningsmulighederne forøges betydeligt, hvis der lysnes i sko-

ven ved barkskræling af træer eller afbrænding. Det er imidlertid ikke i skoven, men ved åer, søer og især havkyster vi finder Kongemose- og Ertebøllekulturens bopladser. Den mere lysåbne kystskov, den atlantiske tids højere temperatur, Littorinahavets større salt- og næringsindhold samt et formodet højere tidevand har medvirket til at gøre netop kystzonen til det biologisk mest produktive sted. Den foretrukne placering af bopladserne var ved de næringsrige fjorde med gode fiskemuligheder og nem adgang til jagt og indsamling af planterføde i indlandet.

Kystzonens længde blev mange gange forøget ved den store havstigning, som splittede landet op i talrige øer af uregelmæssigt omrids. Der var rigelig kompensation for tabet i fødemængde på grund af formindskelsen i landarealet. Intet tyder da heller på en forarmet jægerbefolkning. Snarere kunne det store antal bopladser pege henimod en stigning i befolkningstallet.

Littorinahavets svingninger

Efter den store havstigning fulgte flere mindre svingninger i havspejlet gennem atlantisk og den efterfølgende subboreale tid.

Fig. 3. »Urskov« af især lind på højtliggende jordbund. Den mørke skov af høje slanke træer minder om en almindelig bøgeskov. Draved skov, Sønderjylland. Fot. DGU.

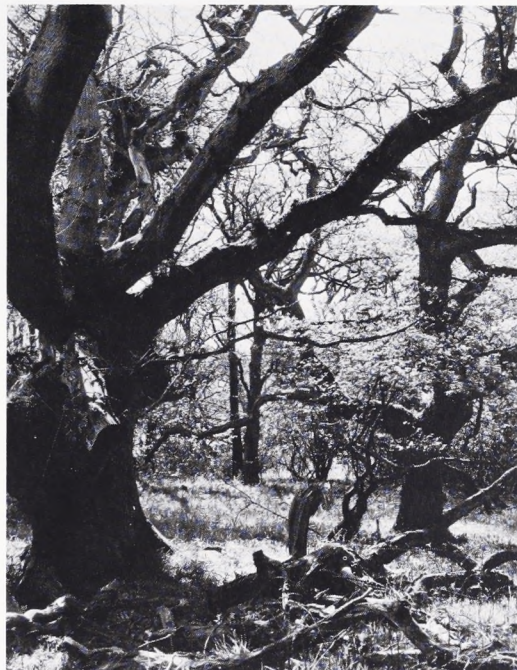

Fig. 4. Lavtliggende kystskov, især bestående af eg. Den lysåbne skov tillader rig bundvegetation af urter og buske. Knudsskov, Sydsjælland. Fot. C. Christensen 1982.

I 1937 påviste Johs. Iversen fire stigninger i havspejlet. I den nu afvandede Søborg Sø i Nordsjælland, der i stenalderen havde forbindelse til havet gennem et langt snævert indløb, analyserede han aflejringerens indhold af pollen og alger. Han fandt en vekslen mellem ferskvandslag og saltvandslag og kunne derved vise, at havet fire gange havde overskredet tærsklen i indløbet og omdannet søen til en salt fjord.

Disse mindre svingninger i havspejlet har stor arkæologisk interesse. Således har de spillet en rolle ved udskillelsen og dateringen af Ertebøllekulturens faser. Ved udgravningen af bopladsen Dyrholmen på Djursland 1937-39 kunne J. Troels Smith ved detaljerede undersøgelser af profiler gennem aflejringerne ved bopladsen datere kulturlagene i forhold til de forekommende havssvingninger. Ved denne undersøgelsesmetode, som også er anvendt i Vedbæk, er det tillige muligt at måle højden af de enkelte havstigninger. Indførelsen af kulstof 14-datering har i dag stærkt forbedret mulighederne for en nøjagtig datering af kulturfasen og svingninger i havspejlet.

Geologiske undersøgelser i Vedbæk

Under det såkaldte Vedbækprojekt har Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling i årene 1975-81 udført geologiske undersøgelser i tilknytning til de arkæologiske udgravninger. Hensigten har været at beskrive naturforholdene omkring de enkelte bopladsen samt redegøre for fjordens udvikling gennem dens 3000-årige eksistens.

På fig. 6 er den tidligere stenalderfjords udstrækning angivet ved 5 m højdekurven, omtrentlig svarende til Littorinahavets højeste havspejl i Vedbæk, jf fig. 5.

Vi må forestille os fjorden omgivet af tætte skovbryn, selv de små øer har haft træbevoksning. Umiddelbart uden for skovbrynet har en bred sivskov bredt sig, på de mere udsatte kyster nær munden dog smallere eller manglende. Bopladsene var typisk placeret i skovbrynet ganske tæt ved vandet, fortrinsvis på øer og fremstrakte næs i fjorden, men bosættelse har også fundet sted på strandvolde ved den åbne havkyst.

Den geologiske indsats har hidtil især været koncentreret om undersøgelsen af svingninger i havspejlet. Boringer har vist, at der ikke i aflejringerne fra fjordens midte kan ses en

vekslen mellem ferskvandslag og saltvandslag, som det var tilfældet i Søborg Sø. Fjordmundingen må have været så dyb, at fjorden på trods af ændringer i havspejlet hele tiden har stået i forbindelse med havet. Interessen har derfor været rettet mod aflejringerne nær fjordbredden, hvor de mange arkæologiske udgravninger har frembudt ideelle arbejdsbetingelser.

Arbejdsmetoder

Grundlaget for den geologiske tolkning er en detaljeret opmåling og beskrivelse af jordlagene i de mange udgravningsgrøfter. Supplerende oplysninger om lagforholdene kan fås ved boring og prøveoptagning med tørvebor. Til laboratorieanalyse hjembringes serier af lagprøver.

Lagenes indhold af planterester, snegle- og muslingeskaller, pollen, alger m.m. benyttes til at skelne mellem aflejringerne dannet på land eller i vand. I Vedbæk består vandaflejringerne af grønligt organisk dynd (gytje) med veksellende indhold af grovere plantedele, ler og sand. På land dannes tørv langs den fugtige fjordbred, eventuelt med indhold af kildekalk udskilt af kalkholdigt vand nedsvivet fra bagvedliggende højdedrag.

Lagenes indhold af oldsager giver tilsvarende mulighed for at skelne mellem land- og vandaflejringerne. I bopladslag på tørt land er dyreknogler og uforkullet træ normalt ikke bevaret, mens flintindholdet er stort, præget af talrige afslag fra redskabsfremstillingen, se fig. 7. I udsmidslag på fjordbunden udgøres flintindholdet især af større udkastede stykker, men her er dyreknogler og trægenstande velbevarede, sidstnævnte ofte talrige, se fig. 8. Lagenes alder bestemmes på flere måder:

1. *Kulstof 14-datering.* Der er især dateret træ fra udsmidslagene, i mindre grad trækul fra bopladslag, f.eks. fra ildsteder. Selve tørv eller gytjen er mindre egnet til datering. Alle dateringer er i denne artikel angivet som »konventionelle« kulstof 14-dateringer, altså ikke omregnet til kalenderår på grundlag af træringkronologien (de såkaldt kalibrerede dateringer).

2. *Pollenanalytisk datering.* Denne metode giver ikke samme nøjagtige alder som ovennævnte. I

vigtige profiler er fastlagt to markante ændringer i vegetationsudviklingen i Danmark: Grænsen mellem atlantisk og subboreal tid omkring 3100 f.Kr. og skovrydningsfasen (landnam) i yngre stenalder omkring 2600 f.Kr., se fig. 11.

3. *Arkæologisk datering* af de i lagene forekommende oldsager. Således kan der alene i atlantisk tid udskilles fem kulturfaser, se fig. 11 og jf. Peter Vang Petersens efterfølgende artikel.

Strandliniens beliggenhed kan fastlægges som grænsen mellem samtidige lag aflejret på land og i vand. Dens højde har skiftet med svingningerne i havspejlet. Oplysninger om disse svingningers antal og størrelser fås ved en vurdering af lagenes dannelsesforhold i de mange profiler rundt om fjorden. Dannelsesdybden for vandaflejringerne er her af afgørende betydning: Det er en geologisk kendsgerning, at ved lav vanddybde aflejres grove lag af sand, grus og gytje, mens fin gytje og ler aflejres på dybere, mere roligt vand.

Som eksempel skal gennemgås tolkningen af et profil fra bopladsen Maglemosegårds Vænge. En forenklet profiltegning er gengivet i fig. 9, side 176. Desværre var bopladslagene forstyrrede ved amatørudgravninger, til gengæld var udsmidslagene meget oplysende. Hyppig forekomst af trægenstande muliggjorde kulstof 14-datering af lagene.

Bopladsen har ligget på en ø med træbevoksning. En stub af egetræ, kulstof 14-dateret til 5140 f.Kr., er overvokset af sumptørv, lag 10. En anden stamme er på et senere tidspunkt væltet ud i vandet. Ved en stigning i havspejlet dannes lag 8, sandet gytje, som nærmere bredden går over i rent sand. Derefter aflejres under fortsat havstigning med maximum efter 4510 f.Kr. de finere gytjelag 7 og 6. Lag 9 er et tyndt, skarpt afgrænset sandlag, der formodentlig kun afspejler en kortvarig ændring i aflejningsforholdene. Under en følgende sænkning i havspejlet med minimum omkring 4170 f.Kr. aflejres sandet gytje og sand, lag 5, og bølgeslaget fjerner måske noget af det tidligere afsatte lag. Ved en ny stigning i havspejlet med maximum efter 3610 f.Kr. aflejres igen finere gytje, lag 4 og 3. Endelig dannes lag 2, sumptørv, ved tilgroning af bredden i forbindelse med en sidste havsænkning.

Fig. 5. Littorinahavets største udstrækning i Nordøstsjælland omkr. 3500 f.Kr. Den stiplede linie viser det nutidige kystforløb. Hævningslinierne angiver højden af Littorinahavets strandlinier i m over nuværende havspejl. Tegning S. A. Knudsen 1982.

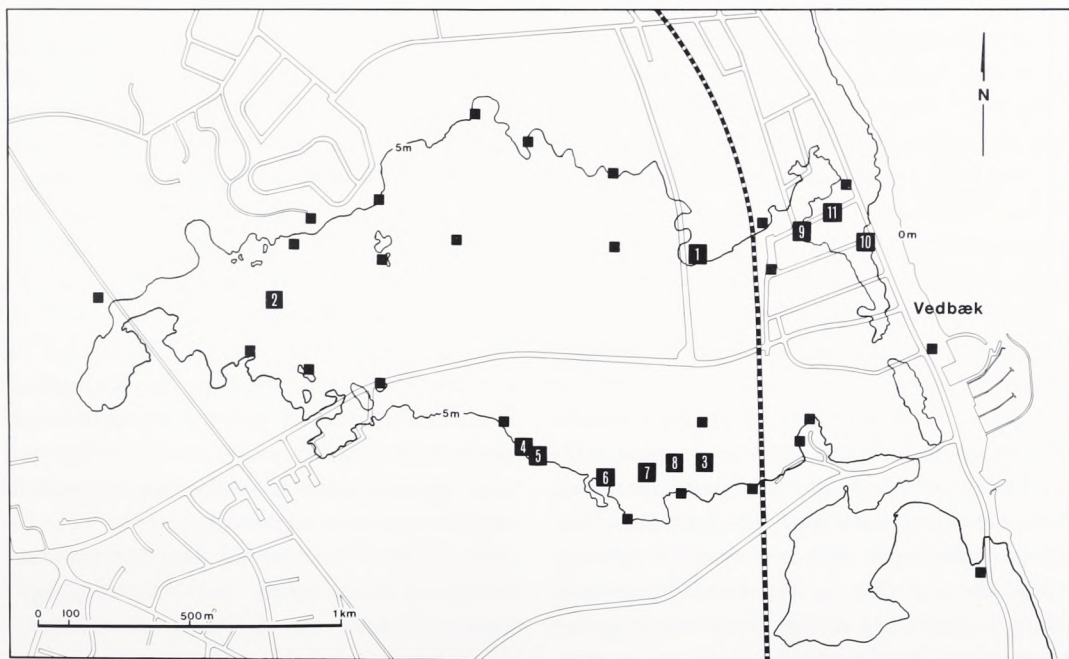

Fig. 6. Stenalderfjorden ved Vedbæk, angivet ved kurven for kote 5 m. Undersøgelser er udført på de 11 nummererede bopladser, hvoraf følgende er nævnt i artiklen: 1. Henriksholm-Bøgebakken, 2. Magleholm, 3. Vedbæk Boldbaner, 4. Maglemosegård, 6. Maglemosegårds Vænge, 7. Vænget Nord og 10. Marievej. Tegning S. Å. Knudsen 1982.

Fig. 7. Bopladslag på tørt land. I kvadratmeter ses afdek-
ket. Domineret af flint, hvoraf
mindre stykker er fjernet.
Kun enkelte dyreknogler er
bevaret. Maglemosegård. Fot.
E. B. Petersen 1978.

I dette profil kan der altså påvises to stigninger i havspejlet, begge efterfulgt af sænkninger, og svingningerne kan endvidere dateres. Højden af havstigningerne kan desværre ikke fastlægges, da lagene ikke kan følges helt ind til den tilsvarende strandlinie. Hvis lagenes dannelsesdybde bedømmes, kan minimumshøjder dog angives. Lagserien muliggør endelig en sammenstilling af havsvingninger og kulturfaser, da alle lag er oldsagsførende. Udsmid hørende til Yngre Kongemoseetid ligger i lag 8 og nedre del af lag 7, Ældre Ertebøllekultur optræder øverst i lag 7 samt i lag 6 og 5, mens Yngre Ertebøllekultur er repræsenteret i lag 4 med mange bearbejdede trægenstande, se fig. 8.

I praksis er det ofte svært at angive strandliniens nøjagtige beliggenhed på et givet tidspunkt. Tit er lagforholdene i strandkanten slørede ved senere omlejring, omdannelse af organiske allejringer eller ved moderne forstyrrelser. Det er derfor vigtigt, at der i Vedbæk er følgende-forskellige muligheder for at få oplysninger om, på hvilket niveau der på et givet tidspunkt var tørt, beboeligt land:

1. Datering af ildsteder, husstolper og grave på bopladsområder.

2. Datering af rødder eller stubbe, stående på træets oprindelige voksested. De kan være overlejret af gytje dannet ved en senere havstigning, som evt har forårsaget træets død, se fig. 10.

3. På øer, hvor beboelsens varighed er kendt, kan strandliniens maximale højde fastlægges på visse tidspunkter. Der må jo have raget så meget af øen op over vandet, at den har været beboelig. Højden af fire sådanne øer er angivet på fig. 11 tilligemed beboelsens varighed.

Strandforskydningskurven

Samtlige oplysninger, der er tilvejebragt på den ovenfor beskrevne måde, har bidraget til sammenstillingen af en strandforskydningskurve for Vedbæk-området, se fig. 11. Kurven viser strandliniens skiftende højde gennem den 3000-årige fjordperiode.

De kulstof 14-daterede genstandes herkomst fra enten vand- eller landaflejringer tegner allerede et groft billede af strandforskydningens forløb. De mindre sving i kurven fremkommer, når de øvrige oplysninger inddrages.

Det ældste stejle kurveforløb må ses som

Fig. 8. Udsnit i gytje. I kvadratmeter ses afdækket. Domineret af ofte forarbejdet træ. Kun enkelte større flintstykker. Foruden ses del af kronhjørtegevir. Maglemosegårds Vænge. Fot. E.B. Petersen 1977.

sidste del af den tidligere omtalte kraftige havstigning begyndende omkring 6000 f.Kr., hvorved Kattegat og den ferske Østersø forbindes, og Øresund dannes.

De følgende udsving i kurven er de mindre svingninger i Littorinahavets havspejl, som omkring 3500 f.Kr. når maximum knap 5 m over nuværende havniveau. Kurveforløbet er endnu usikkert fastlagt på visse tidspunkter. Det håbes afklaret ved de fortsatte udgravninger.

Af fig. 11 fremgår også, hvorledes svingningerne i havspejlet sammenstilles med de på bopladserne repræsenterede kulturfaser.

Fjordens udvikling

Ved borer i fjordens midte er under saltvandsaflejringerne, 4 m under nuværende havniveau, fundet ferskvandsgytje og tørv, der viser, at dalstrøget inden havets indtrængen var udfyldt af en ferskvandssø. Måske har også Maglemosekulturens bopladser været at finde i området, da trækulstøv optræder i boreprøverne.

Efter havets indtrængen aflejredes på fjordbunden efterhånden 5-6 m ensartet gytje. Fjordens bundrelief er ikke nøjere kendt. Det

kan kun siges, at vanddybden i fjordens midte gennem et længere tidsrum har været mindst 5 m.

Første datering af bosættelse i fjorden er 5250 f.Kr. Havspejlet har da ligget omkring det nuværende, jf fig. 11. Ældre og dermed lavere liggende bopladser er det af tekniske grunde næppe muligt at udgrave i Vedbæk.

Frem til 3500 f.Kr. har havspejlet generelt været stigende. Det tvinger bosættelsen på de lave øer, Vængtet Nord og Vedbæk Boldbaner, til øphør på et tidligt tidspunkt, jf fig. 11. På den højere ø, Magleholm, har bosættelse kun været umulig under højeste havspejl, og den tages straks i besiddelse ved den efterfølgende havsænkning. Derimod har der været bosættelse hele tiden på den højeste ø, Maglemosegårds Vænge, samt på selve fjordbredden, repræsenteret ved bopladserne Maglemosegård og Bøgebakken. Her har man blot haft nødig at rykke lidt op efter, når havet steg, og de enkelte bopladser har da også været benyttet gennem mere end 1000 år.

De mere barske kyster ved fjordmundingen har man dog ikke veget udenom. Nord for fjorden nedbrød havet kystskrænterne og aflejrerede igen det udskyllede materiale i fjordmun-

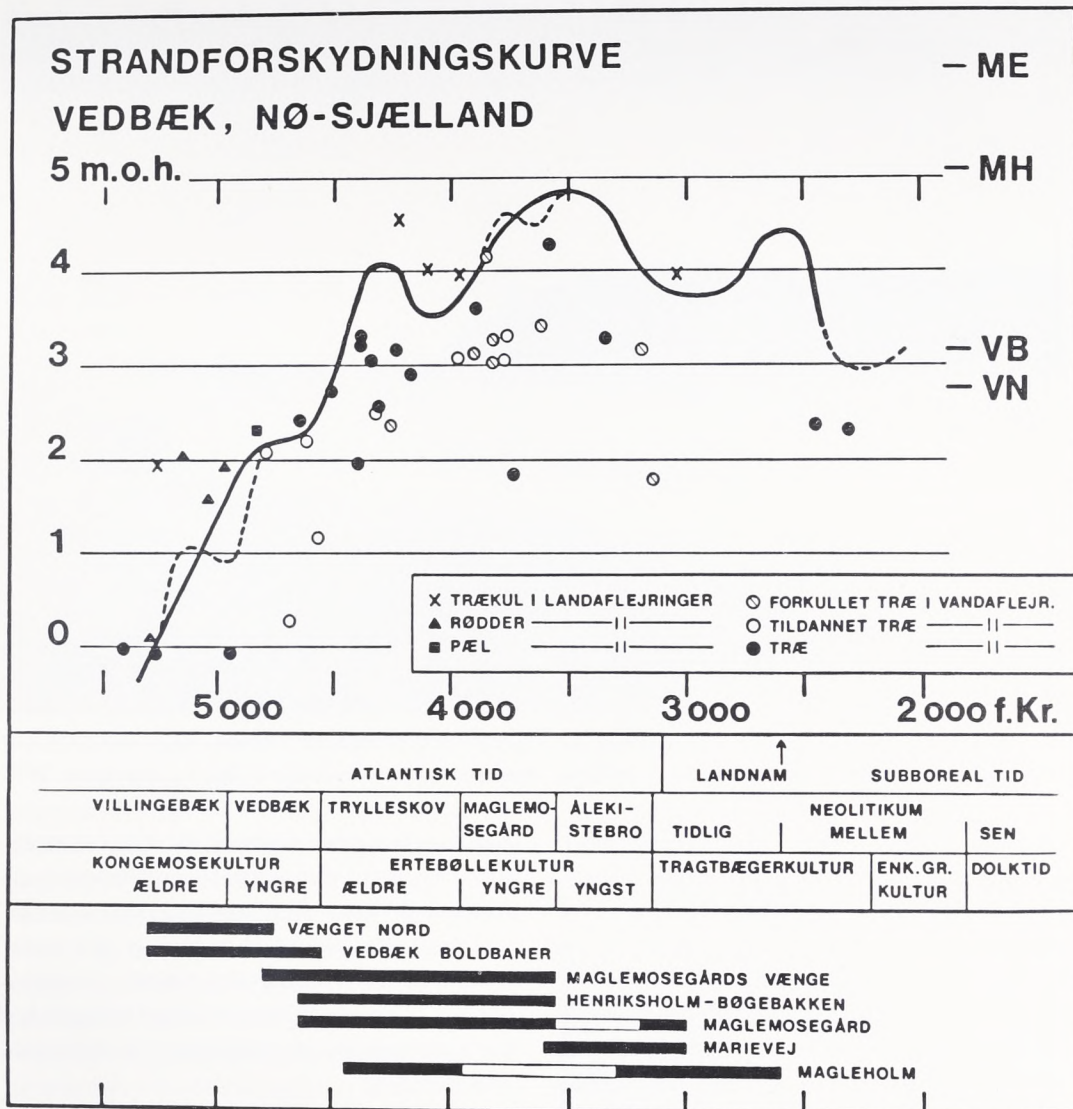

Fig. 11. Kurve visende strandliniens skiftende højde gennem den 3000-årige fjordperiode. Stiplet linie angiver formodet, men ikke tilstrækkeligt underbygget kurveforløb. Kulstof 14-dateringer er markeret ud fra alder og højde over nuværende havspejl (se signaturfortegnelsen). Til højre er angivet højden af de fire øer: Vængtet Nord (VN), Vedbæk Boldbaner (VB), Magleholm (MH) og Maglemosegårds Vænge (ME). Under kurven er i øverste række angivet de geologiske perioder samt skovrydningsfasen (landnam). I midterste række kulturfasen i Øresund-området (jf Peter Vang Petersens artikel), og i nederste række de danske kulturperioder. Beboelsens varighed på de syv i artiklen nævnte lokaliteter er vist nederst i figuren. Tegning C. Christensen 1982.

ning af næringssalte fra fjordbredden, og det brede, dybe indløb sørgede for frisk vandtilførsel; begge forhold begunstede stærkt mulighederne for fiskeri og indsamling af skaldyr.

Med maximum i havspejlet omkring 3500 f.Kr. (efter andre undersøgelser at dømme måske snarere omkring 3300 f.Kr.) indtræder et vendepunkt. Det efterfølgende ret kraftige fald i havspejlet i forening med et snævrere indløb til fjorden samt en fremskreden opfyld-

ning af fjorden med gytjeflejringer forringer tilsammen dyrelivets levevilkår og derved også menneskets. Langs den nu lavvandede fjords bredder vokser sivskoven frem og snævrer fjordens vandareal ind. Bosættelse i den indre fjord i denne periode findes kun på Magleholm og Maglemosegård, sidstnævnte sted netop på lavt niveau på nydannet sumptørv.

Omkring 3100 f.Kr., på overgangen mellem atlantisk og subboreal tid, viser pollenunder-

Fig. 12. Bortset fra manglende menneskelig aktivitet har udseendet af Vedbækfjorden, med dens rolige vand omgivet af sivskov og tætte skovbryn, næppe afvejet fra dette billede. Holsteinsborg Nor, Sydsjælland. Fot. C. Christensen 1976.

søgelser i Nordeuropa nogle karakteristiske ændringer i skovsammensætningen. Vigtigst er en markant tilbagegang for elm og den varmekrævende vedbend. Mange forskere tolker ændringerne som resultatet af en temperatursænkning. Tidspunktet er sammenfaldende med landbrugets indførelse i Danmark. En mulig årsagssammenhæng er ikke usandsynlig mellem på den ene side temperaturnedgang og deraf følgende sænkning af havspejlet, og på den anden side landbrugets indførelse som følge af forringet fiskeri i fjordene, jf Peter Vang Petersens artikel.

Klimasvingninger

Vedbæk-strandforskydningskurvens kortvarige udsving er utvivlsomt forårsaget af ændringer i temperaturforholdene på jorden. Den langsomt virkende landhævning har inden for 3000 år kun haft en mindre virkning. At højeste havspejl nås omkring 3500 f.Kr. i Vedbæk er derimod betinget af landhævnings størrelse i området. I det nordligste Jylland med større landhævning indtræder Lito-

rinahavets højeste havspejl således væsentligt tidligere, mens det modsatte er tilfældet i områder med ringere landhævning end i Vedbæk, ja i det sydvestligste Danmark er det nuværende havspejl endog det højeste. Vedbækfjorden må siges at have en ideel beliggenhed for undersøgelse af ændringer i Littorinahavets havspejl.

Det anslås almindeligvis, at sænkningen i havspejlet siden dets maximum i den varme atlantiske tid har været omkring 3 m. Sænkningen er ikke forløbet jævnt. Helt frem til nutiden er påvist svingninger i havspejlet. Internationale forskningsprojekter har til formål at påvise og sammenpasse disse svingninger jorden over. Heri er Vedbækundersøgelserne en af de mange små brikker.

Tilsvarende klimasvingninger er påvist på andre måder, f.eks. i Grønlands indlandsis og i hjemlige højmoser. Interessen samler sig om muligheden for at finde en periodicitet i disse klimasvingninger, dvs om der har været et bestemt tidsrum mellem svingningerne. Hermed vil man være kommet et skridt nærmere forudsigelsen af klimaændringer i fremtiden.

Jægerfolket på Vedbækbopladserne

Kulturudviklingen i Kongemose- og Ertebølletid

Af PETER VANG PETERSEN

På et kort over jægerstenalderens Danmark synes den lille Vedbækfjord ikke meget blandt de mange blå fjorde, der kiler sig ind i det grønne urskovsland. Som andre kystområder var Vedbækfjorden hjemsted for en jæger- og fiskerbefolkning, der har efterladt sig forbausende mange boplads i området. De mindst 33 boplads har gjort netop denne fjord til et vigtigt forskningsområde, idet de repræsenterer en sammenhængende bosættelse af ca 2500 års varighed, og det er længere, end det der ellers kendes fra danske stenalderfjorde.

Inspireret af de gode muligheder for at studere forandringer inden for jægerkulturen og den omgivende natur igennem dette lange tidsrum blev der i 1974 taget initiativ til det såkaldte Vedbækprojekt. I 1975 fandtes gravpladsen på Bøgebakken, som er omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1976, og i de forløbne 8 år har medarbejdere fra en række institutioner, først og fremmest Forhistorisk arkæologisk Institut, Zoologisk museum og Nationalmuseet foretaget udgravninger og undersøgelser i Vedbækområdet. Endnu mangler et par års arbejde, førend projektet kan betragtes som afsluttet.

Bopladserne

I det 6. årtusind trængte saltvand fra Øresund ind i dalstrøget ved Vedbæk og skabte en lavvandet fjord, der med talrige øer og næs indbød til bosættelse. Kongemose tidens jæger- og fiskerbefolkning (5500-4500 f.Kr.) rykkede snart ind, og fra dette tidspunkt var fjorden konstant befolket.

Bebyggelsen blev lagt så tæt på vandet som overhovedet muligt, og bopladsernes placering på de små øer og næs tyder på, at beboerne ønskede at bo tæt ved de bedste fiskepladser, fjordens strømløb og muslingebanker. Køkkenmøddinger med massive lag af østerskaller findes ikke i Vedbæk, for tilsyneladende trivedes østers dårligt i Øresund og fandtes

slet ikke i de hermed forbundne fjorde. På tre af bopladserne er der dog fundet små skaldyringer med rester af fortærede strandsnegle, hjerte- og blåmuslinger, men på de øvrige Vedbækboplads findes ikke spor af skaldyrindsamling.

Oldsagerne

Mangel på kalkholdige skaller i bopladslagene betyder, at oldsager af ben og hjortetak normalt er dårligt eller slet ikke bevaret. I de såkaldte udsmidslag, der er aflejret i vandet nedenfor bopladserne, er forholdene helt anderledes, her er der naturligt forekommende skaller, og genstande af organisk materiale, endog træ, kan være fortrinligt bevaret.

Fig.1. Udgravning af udsmidslag ved Maglemosegårds Vænge. I de vandaflejrede sand- og dyndlag (gytje) findes oldsager fra tre kulturfaser: Yngre Kongemose tid, Ældre Ertebølletid samt Yngre Ertebølletid.

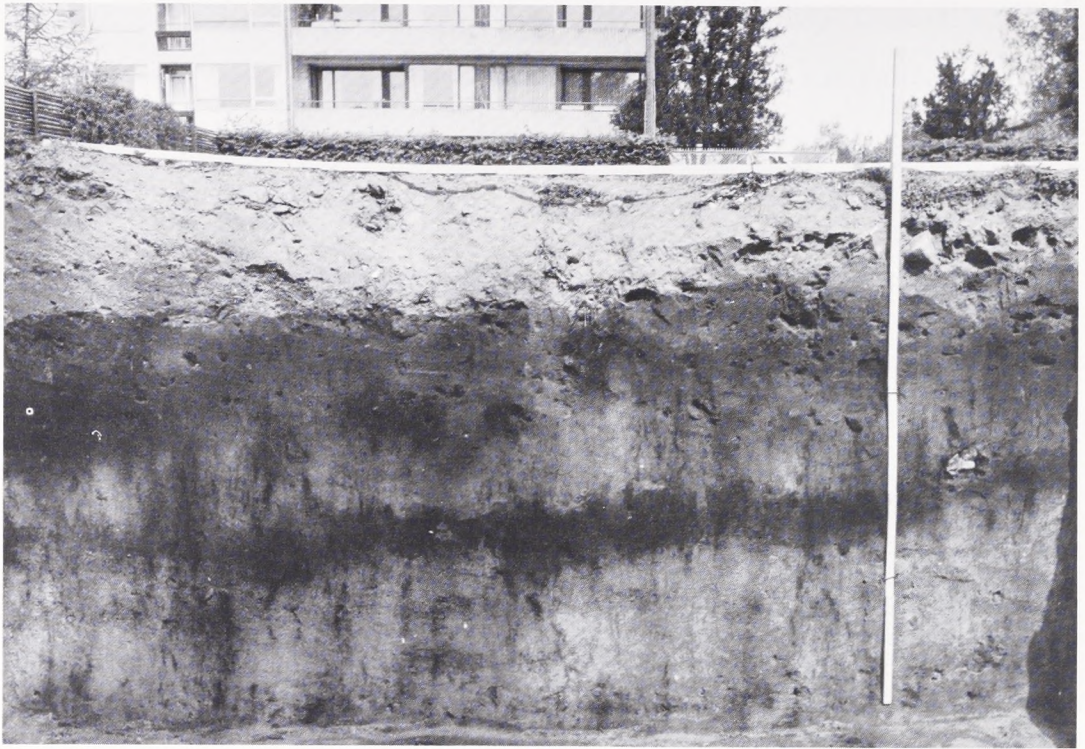

Fig. 2. Mørktfarvet bopladslag i strandvoldsgrus på Marievej.

Flintgenstande udgør altid broderparten af de fundne oldsager – uanset bevaringsforholdene. Af denne grund er studiet af den materielle kulturs udvikling på Vedbækbopladserne først og fremmest centreret omkring flintredskaberne.

Bopladsflint består overvejende af affald, og de fundne redskaber er gerne ødelagte ved brug eller efter mislykkede reparationsforsøg. Dette vanskeliggør et kronologisk studium, hvor det især er oldsagernes oprindelige, dvs nylavede udseende, der har interesse. Derfor er pilespidser en vigtig gruppe blandt flintredskaberne, idet de oftest har beholdt det oprindelige udseende. På grund af deres ringe størrelse blev de let borte, og de blev ikke repareret eller genanvendt til andre formål. Pilenes form og størrelse bliver nu målt og beskrevet på kryds og tværs, og variationerne analyseres ved hjælp af EDB-teknik. Disse undersøgelser har vist, at pilespidserne faktisk giver det bedste grundlag for arkæologisk datering af jægerstenalderens bopladser.

Mere problematisk er det at rekonstruere den oprindelige form og størrelse på en knæk-

ket eller omhugget flintøkse. Til gengæld er der på de større flintredskaber normalt bevareret tilstrækkelige spor til at bestemme, hvilken teknik og fremgangsmåde stenaldermennesket brugte ved fremstillingen af det pågældende stykke.

Udgravningerne

Ved bopladsundersøgelserne er der gjort meget for at erkende og udskille kulturlag af forskellig alder. Det har vist sig, at de store fundrige lokaliteter, som altid tiltrækker arkæologerne først, har været beboet igennem meget lang tid, og at kulturlagene oppe på selve bopladsområdet indeholder en blanding af ældre og yngre typer. Sammenblandingen er resultatet af menneskers og hundes gravevirksomhed, for slet ikke at tale om de muldvarpe og mosegrise, der har kulegravet de ormerige bopladslag og vendt op og ned på alting.

Teknisk vanskelige, men meget udbytterige udgravninger i de endnu vandfyldte udsmidslag har påvist tykke lagserier af skiftende sand og dynd, der er aflejret samtidig med bosættelsen. I disse vandaflejrede lag er

der ikke sket den samme blanding af ældre og yngre genstande. De oldsager, der til forskellig tid blev kastet i vandet, havnede i forskellige lag hvis alder fremgår relativt af placeringen, højt eller dybt, i lagserien.

Maglemosegårds Vænge er den vigtigste blandt de undersøgte bopladser med udsmidslag. Neden for denne plads er der i de vekslende sand- og dyndlag (gytje) fundet udsmidsmateriale fra tre forskellige kulturfaser. Det store indhold af trægenstande i disse lag har gjort det muligt at C14-datere såvel kulturfaserne som de havstigninger, der aflejrerede lagserien (fig. 1).

Resultaterne af de kronologiske undersøgelser på denne og andre store bopladser med bosættelse igennem flere faser er suppleret gennem undersøgelser af små kortvarige bopladser. Sådanne findes på flere små øer i fjorden. Ved havstigningerne blev øerne i flere tilfælde overskyldet og forladt af beboerne. Forskelle i redskabsinventar mellem sådanne små pladser, der er forladt til forskellig tid, tegner det samme billede af den materielle udvikling som undersøgelsen af Maglemosegårds Vænge.

Endelig er der i de sidste par år foretaget undersøgelser på bopladser, der ligger på strandvoldene i fjordmundingen. Derude blev strandvolde stadig aflejret oven på og uden på de gamle. De nye volde betød nye bosættelsesmuligheder, så faktisk sørgede havet for nye bopladstilbud til befolkningen i takt med at de laveste øer og gamle strandvolde blev dækket og gjort ubeboelige (fig. 2).

Groft sagt giver ø-pladser og strandvolds-pladser komplementære resultater ved den kronologiske undersøgelse. Øerne er affolket hurtigt, og oldsagsmaterialet er derfor skarpt afgrænset fremad i tid. Omvendt er de nydannede strandvolde blevet hurtigt befolket, og oldsagsmaterialet afgrænses her skarpt, kronologisk set, tilbage i tid.

Kulturfaserne i Nordøstsjælland

De kronologiske undersøgelser viser, at der kan udskilles fem hovedfaser inden for den materielle kulturudvikling i Kongemose- og Ertebølle-tid. Udviklingen i Vedbæk svarer til det øvrige Nordøstsjællands, og de benyttede fasebetegnelser er navngivet efter bopladser i

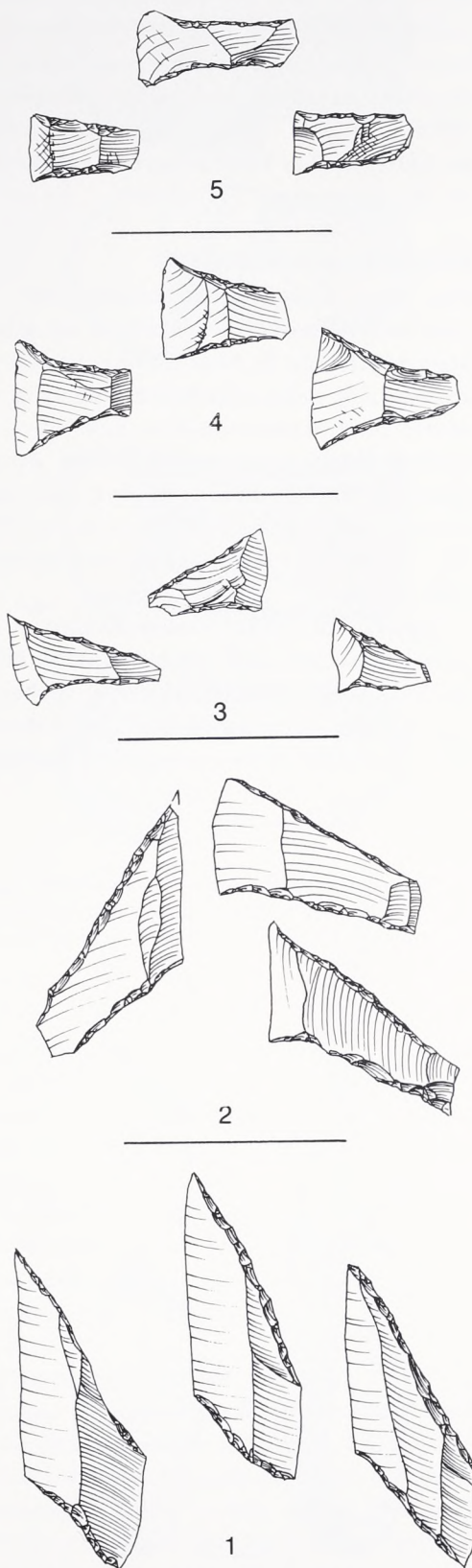

Fig. 3. Pilespidsernes udvikling: 1. Ældre Kongemose-tid, 2. Yngre Kongemose-tid, 3. Ældre Ertebølle-tid, 4. Yngre Ertebølle-tid samt 5. Yngste Ertebølle-tid.

dette område, hvor den pågældende fases typeinventar først blev erkendt, eller hvor det findes i reneste form. Hver fase er defineret ved dominans af en bestemt slags pilespidser (fig. 3), men også en række andre redskabstyper bidrager til at karakterisere de enkelte faser (fig. 9).

Villingebækfasen 5500-5000 f.Kr.

Den ældre Kongemosealder karakteriseres af store rhombiske skævpile, med bred æg og lige baseretouche (fig. 3). Skævpilene er lavet med den specielle mikrostikkelteknik (fig. 4) og er næsten altid »venstrevendte«. Som knive er anvendt skarpe regelmæssige flækker, der er spaltet af flækkeblokken ved tryk eller slag med en afskåret gevirsprods – en trykstock. Disse »trykflækker« kendes let på deres slagbuleende (fig. 5).

Ganske små flækker – mikroflækker – har været indsat som ægge i flintæg-spyd og flintæg-dolke af ben. Mikroflækkerne er spaltet af små aflange »håndtagsblokke«, der i denne fase er specielle ved deres »negative« slagflade (fig. 6).

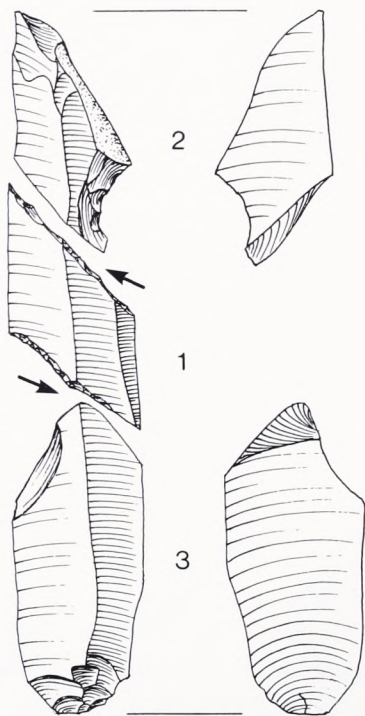

Fig. 4. Mikrostikkelteknik anvendt ved fremstilling af en skævpil [1]. Mikrostiklerne [2-3] er typiske affaldsprodukter af denne teknik.

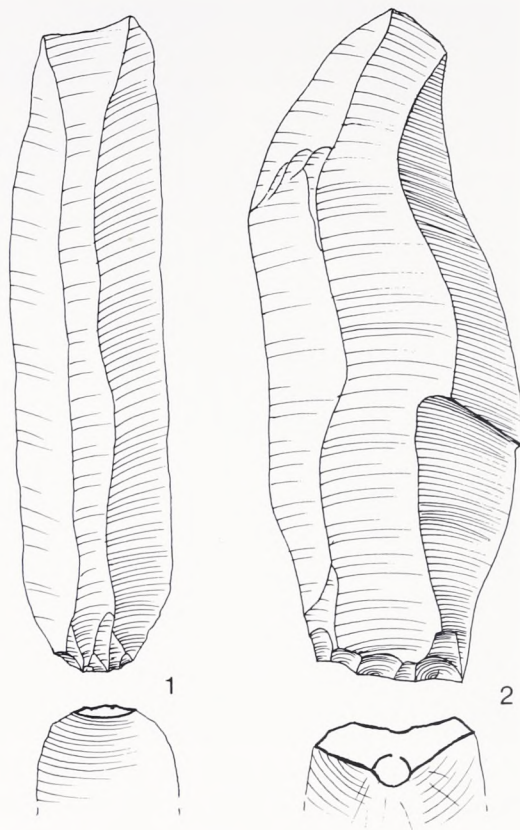

Fig. 5. Forskellen imellem trykflække [1] og slagflække [2] ses bedst ved slagbuleenden (nederst).

Til glatskrabning af ben og gevir er anvendt de såkaldte stikler, der i Villingebækfasen er talrige og lavet af flækker eller afslag. Flintøkserne er almindelige kerneøkser, lavet af en passende flintknold.

Vedbækfasen 5000-4500 f.Kr.

I yngre Kongemosealder dominerer smal-æggede skævpile og skæve tværpile. Pilene er gerne forsynet med en konkav baseretouche og omkring en trediedel er »højrevendte«. Mikrostikkelteknik er næsten opgivet, og restprodukterne herfra, de såkaldte mikrostikler, er derfor sjældne.

Der laves stadig nydelige trykflækker, men imod fasens slutning bliver »slagflækker« dominerende. Som navnet antyder, er disse flækker afspaltet ved direkte slag med en slagsten; resultatet er grovere og mere uregelmæssige flækker (fig. 5). I Vedbækfasen har de fleste håndtagsblokke en »positiv« slagflade, idet

disse små blokke laves af store afslag, hvor slagbulesiden udnyttes til slagflade.

Blandt flækkeredskaberne er der stadig en del stikler, og ligesom i den foregående fase er der meget få bor og skraber. Flintøkserne adskiller sig ikke fra Villingebækfasens, og blandt de fundne genstande af ben og tak kan der heller ikke peges på forskelle.

Trylleskovfasen 4500-4000 f.Kr.

I den ældre Ertebølletid er en række af Kongemoseetidens karakteristiske typer forsvundet. Der mangler skævpile, mikrostikler, trykflækker og håndtagsblokke samt trykstokke og flintægspyd.

Kun en enkelt ny type er dukket op, nemlig de små skæve tværpile, der helt dominerer blandt pilene. Trykflækkerne er nu væk, der laves kun slagflækker, som ofte forsynes med retouche langs knivens rygside. Stikler laves af afslag eller slagflækker; bor er sjældne, og skraber mangler aldeles. Skraberens fravær er et meget mærkeligt træk, når man betænker den ellers vide udbredelse, som skraber af flint har i forhistoriske kulturer. Blandt økserne er kerneøkser stadig helt enerådende.

Den ældre Ertebølletids få og lidet karakteristiske redskabstyper har medvirket til, at det først i 1976 lykkedes at finde en boplads fra denne fase uden de sædvanlige indblandinger fra den foregående tid. Det typefattige inventar, der fandtes på Trylleskov-bopladsen ved Køge Bugt, er siden genfundet på flere Vedbæklokalteter, idet de fleste boplads her har været benyttet i den ældre Ertebølletid.

Maglemelegårdfasen 4000-3500 f.Kr.

I yngre Ertebølletid er pilene »rette« tværpile med bred udsvejet æg og konkave sidekanter. Tværpilene laves af regelmæssige trykflækker, der efter mindst 500 års glemsel har fået ny popularitet og igen er blevet den dominerende flækketype. Også trykstokkene er vendt tilbage, men i en udgave, der er væsentlig kortere end Kongemoseetidens. En karakteristisk type, som antagelig har tjent som en slags kniv, er flækken med skaftunge og konkav tværretouche. Stikler er ret almindelige, hvorimod bor og skraber stadig mangler, ialtfald i fasens første del.

En skelsættende ændring er der sket med

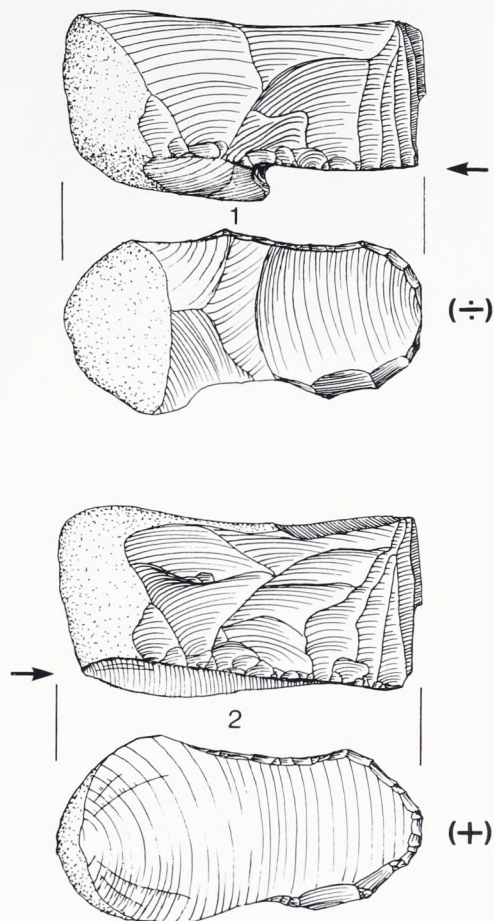

Fig. 6. Håndtagsblokke til fremstilling af mikroflækker. 1. med »negativ« slagflade (ældre Kongemoseetid), 2. med »positiv« slagflade (yngre Kongemoseetid).

økserne, idet kerneøkserne er afløst af skiveøkser. Disse laves af store afslag, og der kan udskilles tre hovedtyper: symmetrisk kant-hugget, symmetrisk fladhugget og en asymmetrisk mellemform af de to førstnævnte (fig. 7).

Lerkar dukker op hos jægerne i Maglemelegårdfasens sene del. Der er tale om store kar med spids bund og tykke sider opbygget i pølseteknik – Ertebølleteknik.

Ålekistebrofasen 3500-3000 f.Kr.

I yngste Ertebølletid er tværpilene smalle med rette eller let konkave sidekanter. I denne fase bliver trykflækkerne atter sjældnere, især imod slutningen. Stikler er ikke talrige, hvorimod bor og specielt skraber nu er blevet særdeles almindelige. Skiveøkser laves fortsat i de tre hovedtyper og kerneøkserne får en renaissance. I den yngste Ertebølletid laves kerneøkser-

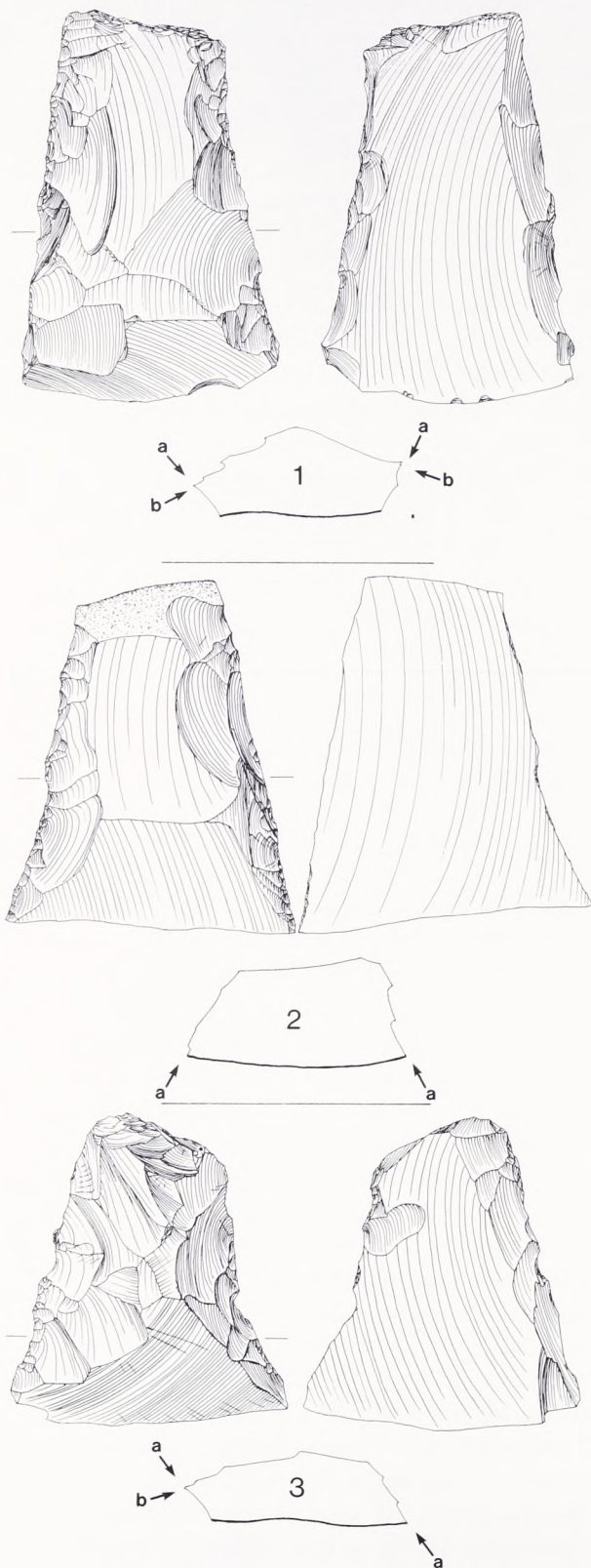

Fig. 7. Ertebølle tidens skiveøkser kan inddeles i tre typer: 1. symmetrisk fladhugget, 2. symmetrisk kanthugget samt 3. asymmetrisk mellemform. Heraf er typerne 2 og 3 særligt talrige i Nordøstsjælland.

ne med »specialiseret« æg, hvilket betyder, at æggen er formet med lange flækkelignende afspaltninger fra ægkanten (fig. 8). Foruden de spidsbundede krukker findes nu flade ovale skåle – de såkaldte spæklamper. Tilsyneladende dukker en ny type lerkar, tragt bægrene, op i den sene del af Ålekistebrofasen, hvis afslutning formodentlig ligger omkring 3100 eller 3000 f.Kr.

En større boplads fra den yngste Ertebølle tid er fundet i Vedbæk by på de højeste strandvolde omkring Marievej og Strandvejen.

Hvorfor forandres den materielle kultur?

De kronologiske undersøgelser viser kun små ændringer i benyttelsen af de vigtigste brugstyper.

Pilespidser, økser, flækker og stikler bruges hele tiden. De materielle ændringer spores derimod i formgivningen (pilene) og i den anvendte fremstillingsteknik (økser, flækker, håndtagsblokke m.fl.).

Skift inden for jægerkulturens materielle side er åbenbart mere almindelige og er foregået hurtigere, end det tidligere har været antaget. Et skift imellem to typer kunne antagelig ske inden for en enkelt eller i løbet af ganske få generationer – måske 50-100 år, hvilket er kort tid i forhold til fasernes gennemsnitslængde på 500 år.

De hurtige materielle skift må være udtryk for helt bevidste traditionsbrud hos jægerne, og den arkæologiske opgave består nu i at overveje, hvilke påvirkninger der fik traditionsbundne stenalderfolk til at ændre indgroede vaner.

Indvandrende folkeslag kunne have medbragt nye typer, men for at forklare alle de observerede skift bliver det nødvendigt at antage så mange invasioner af fremmede, at tanken må betegnes som helt urealistisk. De danske kyster var i forvejen tæt befolket, og alt tyder i dag på en befolkningsmæssig kontinuitet igennem hele Danmarks stenalder.

Miljøændringer kan gøre erhvervsøkonomiske forandringer nødvendige, hvilket igen påvirker redskabsinventaret, men det atlantiske miljø igennem Kongemose- og Ertebølle tid kendetegnes netop af stor stabilitet. De vigtigste ændringer var havstigningerne, men det er unægtelig svært at forestille sig, hvorledes dis-

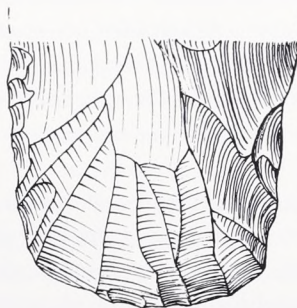
"ALM." ÅR	C14 ÅR	PERIODER	KARAKTERISTISKE OLDSAGSTYPER	FASER
3500	(BC)	BONDE STENALDER		Tidlig- Neolitikum
3000	4000		YNGSTE ERTEBØLLE TID	
3500	4500	YNGRE ERTEBØLLE TID		
4500	4000	ÆLDRE ERTEBØLLE TID		Trylleskov- fasen
5000	4500		YNGRE KONGE- MOSETID	
5500	5000	ÆLDRE KONGE- MOSETID		Villingebæk- fasen
6000				

PVP 1981

Fig.9. De vigtigste oldsagstypers forekomst i de forskellige kulturfaser. Tidsskalaen til venstre angiver såvel alm.år (kalibrerede C14-dateringer) som kulstof 14-år (konventionelle C14-dateringer) f.Kr. (BC).

1

2

Fig.8. Kerneøkse med »almindelig« æg [1]. I den yngste Ertebølle-tid har kerneøkserne »specialiseret« æg [2].

Fig. 10. Grænserne for Ertebøllekulturens udbredelse. Iøvrigt ses beliggenheden af La Baume de Montclus [1] og Zobten [2], der er omtalt i teksten.

se skulle påvirke flækketeknikken og pilenes formgivning.

At de nye typer simpelthen var bedre end de gamle, er en forklaring, som virker umiddelbart tiltalende på moderne mennesker. Det skal da heller ikke benægtes, at der er sket praktiske fremskridt i forhistorien, men tit er det umuligt at se, hvordan en ny type udmærker sig ved at være mere effektiv eller nemmere at fremstille end forgængeren. Hverken de observerede skift i flækketeknik eller pilespidsernes formmæssige ændringer synes at have praktiske årsager.

Tilbage står smagsændringer – eller modeskift – som den mest sandsynlige forklaring på de fleste materielle forandringer inden for Kongemose- og Ertebølletidens jægerkultur.

Regionale særpræg, territorier

Den materielle kulturudvikling, der er iagttaget i Vedbæk, er groft set ens for Kongemose- og Ertebøllekulturen i hele Sydskandinavien. I denne udvikling kan der som nævnt ses paralleller til udviklingen hos andre europæiske jægerfolk, men der findes selvfølgelig også mange forskelle.

Nye ideer vækker ikke den samme interesse overalt, smag og behov varierer, og de forskellige råstoffer og føderessourcer var ikke jævnt fordelt. Selv inden for et lille kulturområde som Danmark kan der påvises forskelle imellem bopladserne.

Således udgjorde Storebælt øjensynlig mere end en fysisk grænse mellem vestlig og østlig Ertebøllekultur. Flintsagerne er de samme, men visse redskabstyper af ben og hjortetak findes kun på Ertebøllebopladserne vest for bæltet (fig. 11). Disse typer kendes også i Nordeuropa uden for Ertebøllekulturens område og repræsenterer således en kontinental mode, som aldrig slog igennem i Østdanmark eller på den skandinaviske halvø. Omvendt faldt de skandinaviske Limhamnøkser af grønt (fig. 11), som er almindelige på svenske og sjællandske Ertebøllepladser, aldrig i fynboernes eller jydernes smag.

Selv inden for et så begrænset område som Sjælland kan der iagttages regionale forskelle f.eks. imellem skiveøkserne. Som idé slog skiveøkserne igennem overalt, men udformningen var et lokalt anliggende. Eksempelvis var man i Nordøstsjælland særlig glade for de kanthuggede skiveøkser, der var sjældne uden for dette område i Ertebølletid. På resten af Sjælland dominerede de symmetrisk fladhuggede skiveøkser (fig. 12).

Forskellene inden for Ertebøllekulturen fra Vest- til Østdanmark og imellem de sjællandske regioner må afspejle tilstedeværelsen af forskellige stammeområder, som folkene sjældent forlod og ikke bosatte sig udenfor.

Tilsyneladende var urskovens jægere lige så stedbundne som skovens vildt og velsagtens lige så territorialhævdende. I den forbindelse er det fristende at se de konstaterede tilfælde af drab (gravpladsen på Bøgebakken), skalperede børn (Dyrholm-bopladserne) og kannibalisme (marvspaltede menneskeknogler) som et resultat af territoriale stridigheder.

Fig. 11. Regionale Ertebølle-typer: Den »T-formede« hjortetakssøkke (i midten) og skulderbladet med udskåret benring (t.h.) er vestligt udbredte. Omvendt findes Limhamnøksten af grønsten (t.v.) kun i Østdanmark og Sydsverige.

Modeskift er måske ikke nogen egentlig forklaring, men de præcise årsager til, at nye ideer opstår, vinder gehør og spredes, er meget svære at finde. Det er såmænd svært nok at forklare modeskift i vort eget samfund, og for de forhistoriske jægerfolks vedkommende synes det nærmest halsløs gerning.

I store dele af Europa fandtes der jægergrupper, som lavede flintredskaber, og nye ideer kan være opstået hvor som helst. At der må være sket en spredning af ideer over endog meget store afstande viser udgravningerne ved La Baume de Montclus (fig. 10) lidt nord for Marseilles – 1500 km fra Vedbæk. På denne sydfranske boplads ses i de forskellige lag en udvikling af pilespidserne, der forbløffende ligner den nordsjællandske, og som er foregået samtidig. Rhombiske skævpile afløses af skæve tværpile, der igen afløses af almindelige tværpile, og denne lighed i udviklingen kan ikke være tilfældig.

Andre eksempler viser tilsvarende paralleler i den materielle udvikling hos vidt adskilte grupper og understreger, at man ikke kan opfatte disse som isolerede fra hinanden rent idémæssigt.

Ekstotiske genstande

Selv om stenalderfolkene holdt sig til egne jagtmarker og lejlighedsvis sloges med naboerne, havde de givetvis også mere fredeligt samkvem med folk fra andre områder. Eksemplerne på ideers spredning og parallel materiel udvikling var ellers utænkelige, og der foreligger da også helt håndgribelige beviser for fjernere forbindelser.

I gravene på Bøgebakken er der fundet kvindesmykker, bl.a. perler lavet af tænder fra urokse, elsdyr og bjørn. Disse store dyr var allerede dengang forlængst uddøde på Sjælland og findes ikke repræsenteret blandt måltidsresterne på de østdanske bopladser fra Atlantisk tid.

Eksotisk er også den såkaldte »rensdyrta-kammer« fra Maglemosegårds Vænge, der dog efter fornyet zoologisk undersøgelse viser sig at være lavet af elsdyrta. Redskabets funktion er ukendt, men at der har været tale om et sjældent og skattet stykke, viser den fint glatpolerede overflade, der er tæt besat med indridsede ornamenter (fig. 13).

I Sverige levede elsdyret, uroksen og bjørnen videre, og det er sandsynligvis fra jægergrupper på den svenske side af Øresund, at tandperlerne og elsdyrtahammeren stammer.

Men Vedbækjægerne havde desuden ting, der virkelig kom langvejs fra. Der er således fundet tre af de såkaldte skolæst-økser i området (fig. 13). Disse skafthuls-økser er lavet af en speciel stenart, en grøn lagdelt amfibolit, der findes ved Zobten i det schlesiske Polen (fig. 10). Fra Sydvestpolen spredtes disse økser ud over Mellem- og Nordeuropa inden for

bondekulturer, der var samtidige med jægerkulturen i yngste Ertebølletid i Danmark.

Sådanne eksotiske genstande var uden tvivl statussymboler, og det er da heller ikke svært at forstå, at et jægerfolk værdsatte smykker og våben lavet af tænder eller tak fra sjældent storvildt.

Mærkeligere forekommer det, at jægerne var interesseret i de lidt klodsede bondeøkser, medmindre man netop var begyndt at føle sig som kolleger til de mellemeuropæiske bønder.

Korndyrkningens start på Sjælland er ikke præcist dateret. Det står imidlertid fast, at kornet blev hentet hertil sydfra, og det er derfor ikke utænkeligt, at skolæstøkserne kom til Danmark sammen med det første korn engang i den yngste Ertebølletid.

Fra jæger og fisker til bonde

Allerede omkring 4000 f.Kr. fandtes der bønder ved Oderflodens nedre løb syd for Østersøen, og ved midten af det 4. årtusind var landbruget udbredt i det meste af Europa. I Danmark kom der tilsyneladende først for alvor gang i korndyrkningen efter 3000 f.Kr., og denne forsinkelse af bondekulturens fremmarch på næsten et tusinde år har været genstand for mange spekulationer.

Stenalderfolkene skiftede næppe erhvervsøkonomi af lyst, som når de udskiftede deres redskabstyper. Der skulle sikkert mere tvivlende årsager til, og her kan Vedbækundersøgelserne pege på en mulig forklaring:

Jægerne levede i virkeligheden af fiskeriet, der leverede hovedparten af den daglige kost. Dette har været antydnet af bopladsernes fjordnære placering og gennem fund af store mængder fiskeknogler i affaldslagene. Det egentlige bevis er dog først fornylig fundet ved isotopundersøgelser af Ertebøllefolkets skeletter, som er udført på Nationalmuseets Kulstof 14-laboratorium. Et meget højt indhold af kulstofisotopen C^{13} stammer fra en kost, som overvejende bestod af marin føde (fisk, skaldyr, sælkød etc). Da hverken skaldyr eller sælknogler er særlig talrige på bopladserne, må det høje C^{13} -indhold stamme fra fisk.

Det gode fiskeri var et resultat af havstigningerne, der indtil ca 3300 f.Kr. medførte et stadig stigende havspejl. Igennem Kongemose- og Ertebølletid blev der således til stadig-

Fig. 12. Ertebøllefolkene i Nordøstsjælland har efterladt sig bopladsler, hvor symmetrisk kanthuggede eller asymmetriske skiveøkser dominerer (udfyldt trekant). Folkene i det øvrige Østdanmark har efterladt sig pladser med stærk dominans af symmetrisk fladhuggede skiveøkser (åben trekant).

hed oversvømmet nye områder, hvilket gav-
nede det fjordfiskeri, der var »jægerne«
egentlige hovederhverv.

Omkring 3300 f.Kr. satte en markant vand-
standssænkning ind, og i takt med havspejlets
fald hæmmedes udvekslingen af frisk saltvand
mellem fjord og hav. En medvirkende årsag
hertil var de efterhånden massive strandvolds-
dannelser i mange fjordmundinger. Ændrin-
ger af fjordmiljøet må have forringet fiskeriet,
der indtil da havde ernæret en stor befolkning.

Via de tidligere omtalte »internationale«
forbindelser havde Ertebøllefolket sikkert hørt
om kornavl, men for disse fiskere var det næp-
pe en økonomisk attraktiv beskæftigelse, så
længe fiskeriet var godt. Det afgørende incita-
ment til at rydde skov og så korn kom antagelig
først med miljøændringen og det forringede
fiskeri efter 3300 f.Kr.

Overgangen fra jæger/fiskerkultur til bon-
dekultur er stadig omdiskuteret, og mange
spørgsmål er uafklarede. Formodentlig var der
tale om en ret langsom proces.

Flere fund af den tidlige bondestenal-
ders tragtbægerkeramik på Ertebøllebopladserne
viser, at disse fortsat blev benyttet. Sandsyn-
ligvis var det først efter 3000 f.Kr., at de nye
erhvervsformer blev bærende og tillod flytning-
en af mange bopladser bort fra kysten og ind i
det, som skulle blive agerlandet.

Med yngste Ertebølle-tid ophører bosættel-
sen i Vedbækfjorden. På bopladsen Magle-
holm er der fundet spor efter bosættelse senere
i bondestenalderen, men iøvrigt er fund fra de
senere perioder sparsomme, hvilket viser, at
fjorden havde mistet sin centrale økonomiske
betydning for egnens befolkning.

Vedbækprojektet kan nok ikke bidrage med
megen viden om bondekulturens senere ud-
vikling, og det er heller ikke dets mål. Det
drejer sig fortsat om udforskningen af jæger-
og fiskerkulturens udvikling og væsen, og her
er der stadig få arbejdsmarker med så rige
muligheder som den lille stenalderfjord ved
Vedbæk.

Fig. 13. »Eksotiske« genstande fundet på Vedbækbopladserne. Fra Sverige kommer antagelig den ornamenterede elsdyr-takhammer. De tre »skolæst-økser« er af mellemeuropæisk oprindelse.

Medarbejdere ved »Nationalmuseets Arbejdsmark 1982«

Jørgen Barfod, museumsleder, Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945.

Marie-Louise Buhl, dr.phil., overinspektør, Antiksamlingen.

Charlie Christensen, cand.scient., museumsinspektør, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Afdeling.

Hanne Frøsig Dalgaard, mag.art., museumsinspektør, Nationalmuseets 3. Afdeling (Dansk Folkemuseum).

Mogens Schou Jørgensen, stud.mag., Nationalmuseets 1. Afdeling (Danmarks Oldtid).

Frode Kirk, arkitekt, Frilandsmuseet.

Fritze Lindahl, cand.mag., museumsinspektør, Nationalmuseets 2. Afdeling (Middelalder og Renæssance).

Jørgen Meldgaard, mag.art., museumsinspektør, Etnografisk Samling.

Erik Moltke, dr.phil., Nationalmuseets Runologisk-Epigrafiske Laboratorium.

Søren Møller, restaureringstekniker, Nationalmuseets Farvekonservering.

Poul Mørk, overassistent, Etnografisk Samling.

George Nellemann, mag.scient., museumsinspektør, Nationalmuseets 3. Afdeling (Dansk Folkemuseum).

Leif Chr. Nielsen, mag.art., Nationalmuseets 1. Afdeling (Danmarks Oldtid).

Peter Vang Petersen, mag.art., Forhistorisk-arkæologisk Institut.

Sven Rask, stud.mag., Danmarks Kirker.

Sonja Støvring-Nielsen, konservator, Nationalmuseets Konserveringsafdeling for Recente Sager.

Else Østergaard, konservator, Nationalmuseets Konserveringsafdeling for Recente Sager.

